

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYOIRATA

1989

TARTALOMBÓL

Ábró Ferenc: Csokonai programja

Taxner-Tóth Ernő: A világ változásai a Hazai és Külföldi Tudósításokban

Csiss József: Előrel (Egy jelszó irodalmi változatai Uhlandtól Petőfiig)

F. Csanak Dóra: József Attila három versének autográf variánsa

Rübbert, Irene: Két vers a modernség és az avantgárd között

szemle

Le début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale (Delon, Michel)

Petőfi-adattár I—II. (Orosz László)

Soltész Katalin: Arany János verselése (*Kecskés András*)

Podnár György: A „mese” lélekvandorlása (*Angyalosi Gergely*)

Elvezés a világba (A magyar irodalmi avantgarde dokumentumai) (Deréky Pál)

Szelli István: Az erózió ellen (*Rohonczi Edit*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1989. XCIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KOMLOVSZKI TIBOR

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Bíró Ferenc: Csokonai programja 351

Taxner-Tóth Ernő: A világ változásai a Hazai 's
Külföldi Tudósításokban 370

Kiss József: Előre! (Egy jelszó irodalmi változatai
Uhlandtól Petőfiig) 390

Kisebb közlemények

Török László: Klasszikus prózai olvasmányélmények
Janus Pannonius epigrammaiban 415

Orlovsky Géza: A Balassi-kódex hasonmás kiadá-
sához 425

Pásztor Emil: Kazinczy Ferenc leveleinek száma 427

Kerényi Ferenc: Eötvös József pályakezdéséről és a
Csél szerzőségéről 428

Ratzky Rita: Petőfi Sándor, három megye táblabírája 432

Schelken Pálma: Tóth Árpád különös gyorsírása 433

Adattár

Szelestei N. László: Pázmány Péter levele Pethő
Gergelyhez 438

Jankovics József: Két Bethlen Miklós-dokumentum 439

F. Csanak Dóra: József Attila három versének autog-
ráf variánsa 443

Műhely

Di Francesco, Amedeo: A históriás ének mint formula-
költészet 446

Rübbert, Irene: Két vers a modernség és az avant-
gárd között 458

Angyalosi Gergely: Kakuk Marci: a picaresco és a
buddhista 465

Szemle

Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe
Centrale et en Europe Orientale (*Delon, Michel*) 473

Petőfi-adattár I—II. (*Orosz László*) 476

J. Soltész Katalin: Arany János verselése (*Kecskés
András*) 478

Bodnár György: A „mese” lélekvádorlása (*Angyalosi
Gergely*) 482

Jelzés a világba (A magyar irodalmi avantgarde doku-
mentumai) (*Derék Pál*) 485

Szeli István: Az erőző ellen (*Rohonczy Edit*) 488

Krónika

Schulek Tibor (1904–1989) (*Nemeskürty István*) 491

SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménesi út 11-13.

1118

CSOKONAI PROGRAMJA

Amikor Kazinczy 1793-ban azt írta Csokonairól, hogy belőle „második Horváth Ádám” lesz, akkor nagyságrendben nagyot tévedett ugyan, a költői karakter felismerésében azonban éppen nem, sőt: nagyon is pontosan jellemezte a húszesztendős debreceni fiatalembert. A füredi poéta és Csokonai között (akik ekkortájt már váltottak egymással episztolát) valóban van rokonság: mindkettőjük esetében olyan költőkről van szó, akik műveikkel szívesen járultak hozzá az őket közvetlenül körülvevő közösségek szórakozásaihoz, ünnepeihez és szertartásaihoz, de akik — ugyanakkor — a mindenkori olvasókra számítva is írtak, akik tehát biztosítani remélték maguk számára a halhatatlanságot is. E kétirányú becsvágy a XVIII. századvégén a népszerű költészet (Arany János kifejezésével) „poros országútján” oly nagy számban bandukoló vidéki poéták egyik s meglehetősen általános jellemzője volt, de a leglátványosabban és a legmagasabb szinten Horváth Ádámot jellemezte. Ma már ámulva nézzük azt a betűtengert, amelyet részben a mindenkori tudós világ elismerésének megnyeréséért, részben pedig közvetlen emberi környezetének, a Balaton-környék vidám nemesi társaságainak örömet szolgálva vetett papírra. S bár jól tudjuk, hogy Csokonai Vitéz Mihály nem második Horváth Ádám lett — mi csak a különbséget látjuk már a magyar poézis e szorgos és tehetséges művelője valamint a felvilágosodás legnagyobb hazai költője között —, mégis: innen, e Kazinczy által megpillantott rokonság felől célszerű megközelíteni költészetét. Csokonai nem tartozott ugyan hozzá a XVIII. századvég kisköltőinek világához, de tények sora bizonyítja: ebből a világból vált ki.

Költészetének jelentős részét teszik ki alkalmi versei, amelyeket (noha nem mindig, de azért többnyire) jól meg lehet különböztetni az életmű más részlegeitől — szembeállítani azonban nem szabad őket. Az ő számára az alkalmi költő szerepe a jelek szerint nem volt kényelmetlen szerep. S nem csak azért, mert jól dokumentálható, hogy általában jól érezte magát abban a társaságban, amelynek szórakozásához vagy ünnepeihez poétaként hozzájárult, hanem — főleg — azért, mert ő „alkalom” nélkül is írt olyan verseket, amelyeket a kor szórakoztató poézise kedvelt: komikus eposzaihoz, „manierista” játékaikhoz, szindarabjaihoz vagy priápi verseinek megszületéséhez aligha kellett a közvetlen megrendelés. Arról, hogy nem érezte rangon alulinak a szolgálatot — általában nyilván szolgálatnak sem érezte —, az az igényesség is tanúskodik, ahogyan teljesítette a kívánságokat. E kívánságok pedig rövid élete során meglehetősen gyakoriak voltak — Csokonai emberi kapcsolatainak alakulásában az a tény, hogy ő költő, a jelek szerint igen nagy szerepet játszott. A diáktársak és a tanítványok (akik buzgón másolták műveit és utánozták modorát), íróbarátok, dunántúli ne-

mesi társaságok, főnemesek, mint a dunántúli Széchenyiek vagy az erdélyi Rhédey Lajos — csupa olyan viszony, amelyekben (noha távolról sem egyenlő módon) az ő költői tehetsége iránti várákózás is kifejeződött. Igényt tartottak teljesítményeire a *Béka-egér harctól* a *Halotti versekig*, vagyis: egész életén át. Ezek a kapcsolatok igen eltérő jellegűek voltak s Csokonai is különbözőképpen élte meg őket — a diáktársak és tanítványok rajongó szeretetének bizonyosan örült, a főurak csaknem-közönyétől nyilván szenvedett, de akárhogy is volt, tényként fogadható el, hogy a valódi vagy csak vélt megrendelések számára gyakran voltak az ihlet forrásai.

Bármennyire is fontos tényezője azonban e szerep és e szerep betöltésére való alkalmasság Csokonai költői sorsának és alkatának, bármennyire mélyen is játszik bele életműve formálódásába, mégis: csak egyik tényezője — az alkalmak vidám és ötletgazdag poétája ugyanis *ugyanakkor* rendkívül művelt és tudatos költő, igazi poeta doctus volt, aki gyakran zárkózott el könyvei, jegyzetei és fogalmazványai világába. Már a pályán elinduló Csokonai megnyilatkozásainak egész sora utal arra, hogy milyen erőteljesen működött nála a költői öröklétre aspiráló öntudat, annak a költőnek a becsvágya, aki nem az őt körülvevő közönségnek, hanem olyan közönségnek írja műveit, amellyel soha nem fog találkozni: az utókor olvasóinak. Ez a becsvágy a legszembeötlőbb módon egy programban ölt testet s válik igazán láthatóvá — Csokonai írásaiból már igen korán előrajzolódik egy bölceletileg megalapozott s ugyanakkor gazdagon strukturált életterv, amely a magyar irodalom egyik legtudatosabb s ugyanakkor leginkább nagyratörő költőjének mutatja a huszadik életéve körül járó debreceni ifjút. Olyan költészet születik tehát itt, amely láthatóan kétféle közönségre számít — költészet, amelyet a költő mindennapjainak emberi környezete igényelt (vagy amelyről a költő úgy gondolta: igényli tőle) s költészet, amelyet a mindenkori olvasó is értékel majd, Csokonai legalábbis mindent megtett annak érdekében, hogy értékelje. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy költészetének alapvonásait egy-egy baráti társaság és az emberiség várákózása alakítja, hogy e költészet létrejöttének a tétje egy vidám diákkompania harsogó nevetése és a költői öröklét. Ez a versírásra való késztetésnek két, egymástól olyannyira elütőnek tetsző forrása, hogy természetesnek kell találnunk azt a „tarkaságot”, amellyel a legnyomatékosabban Horváth János jellemezte ezt a költészetet. E tarkaság voltaképpen végletek együttes jelenlétét jelenti, azt, hogy egyazon életműben szól a malackodó és az étheri poétának a hangja, aki ugyanúgy versbe tudja foglalni az e világi vaskosságokat és a bölceleti szubtilitást — aki számára az árnyékszék éppen úgy költői téma, mint a lélek halhatatlansága. A kettős szerep a költészethez való viszonyt illetően is kettős arculatot mutat — ez a poéta szívesen játszik, tele van olvasóit-hallgatóit megkapó ötletekkel s közönsége kedvéért könnyedén lépi át egy elvont ízlés normáit, de ugyanez a költő vasszorgalommal fürkészi mestersége titkait, másolja (= fordítja) példaképeit, hogy minél hamarabb felülmúlja őket — a felvillanó ötlet és a szívós tanulással megszerzett tudás együtt szerepel Csokonai poétai működésének és így értékrendjének legelőkelőbb tartományában. Rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy e kétféle szerep, e szerepeket vállaló költői magatartás és a szerepek betöltésére való költői alkalmasság jól megkülönböztethető vonása ugyan a költőnek és az életműnek, de — az életmű alakulása szempontjából — nem különíthetők el egymástól: egymásra hatva építik és alakítják ki Csokonai oeuvre-jét. Így az elvárásoknak és megbízatásoknak a mesterség fo-

gásainak ismeretében igen korán s igen magas szinten jártas poéta felel meg — ha az alkalmakat a költő emberi viszonyai is kínálják (vagy kényszerítik), a költő, aki szól, nem alkalmoszerűen szól, hanem beavatottként. S fordítva: az örökkévalóság számára dolgozó költő ugyancsak hajlamos a (véltetően jórészt mindmáig felderítetlen) kópéságokra, olvasóinak ugratására, átejtésére.

A kétfajta ihletforrás egyformán alakítja ugyan a költői életművet, mégsem egyenlő mértékben járulnak hozzá ennek az életműnek a létrejöttéhez. A meghatározó szerepet ugyanis egyértelműen a nagyratörő poéta doctus játssza. Ennek az a magyarázata, hogy a poétai szórakoztatás (végül is) a költő szociológiai helyzetének a következménye volt, a költői öröklét áhítása viszont a személyes becsvágyé — e becsvágy nélkül aligha úgy születtek volna meg a szórakoztató költő produkciói, ahogy megszülettek. A *Tempefői* fűzfapoétája, Csikorgó talán éppen azért válik olyan ellenszenves figurává, mert ő a baljós változat vagy inkább: lehetőség megtestesülése — nemcsak a mesterség, de a szerep kontárja is, aki csak üres elmésségével éri el érdemtelen sikereit. S bár a becsvágy kialakulását bizonyosan elősegítette a humanista értékeket közvetítő és felerősítő iskolai környezet (ahol olyan propozíciós témára kellett a kisdíáknak verset írni, hogy: „Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert kivált a Poëzis”) és — ugyanakkor — egy olyan társadalom, amelyben hirtelen megnőtt a nemzeti nyelven művelt irodalom presztízse, mégis: a választás és annak nyomán a folyamatos és intenzív munka Csokonai sajátja volt. Az alkalmi poéta szerepében is ő, a hivatásra már a kezdetektől tudatosan készülő költő lépett fel.

Ez a poéta a magyar irodalom legkorábban érő tehetségeinek egyike — húszesztendőskorában már teljesen felkészült és céltudatos íróként áll előttünk. S különösen fontos, hogy nem csupán poétikai arzenálja ítéltető jelentősnek, de — mint már utaltunk rá s most megkíséreljük részletesebben is kifejtetni — olyan határozott élettervvel bír, amely mögött egy mélyen átgondolt, gazdagon tagolt és mégis koherens világkép működik.

A program

Ars poetica. E sokrétű és mégis egységes, egy irányban mutató, egymást kiegészítő és egymást felerősítő motívumokból s ráadásul igen korán kiépült poétai világ középpontja (s egyben egyik jelentős dokumentuma) Csokonai ars poeticája, az 1793-ban elkészült *A vidám természetű poéta* című költemény volt. A vers nem a tanító, hanem az ún. vallomásos ars poeticák közé tartozik, azzal az igen fontos egyéni vonással, hogy erőteljesen nyilatkozik meg polemikus jellege: a költő — a „vidám természetű poéta” — a boldogság éneke akar lenni és elutasítja a szomorúság szerzőinek világát. A vers alaptónusát voltaképpen ez a polémia adja meg, hiszen Csokonai meg is nevezi azokat a költőket, akiket ellenfeleinek tart és ezek a költők az ő korában a legjelentősebb és ugyanakkor a legnépszerűbb alkotók közé számítottak. Edward Young és James Hervey nemcsak a kor Európájában, de a kor Magyarországon is ismertek voltak — Péczeli József, a komáromi prédikátor fordításában mind a két „anglus” művei széles körben terjedtek, Young *Éjtszakái* pl. nem egészen tíz év alatt három kiadást is megért. Az elutasított költők közül Shakespeare kultusza ekkortájt kezdődik a magyar irodalomban s Csokonainak találkoznia kellett e kultusz jellegze-

tes dokumentumaival, Racine pedig, ha Magyarországon nem is tartozott az igazán ismert írók közé, a művelt emberek körében azért itthon is a világirodalmi nagyságok közé számított.

A polémia így tehát egy igen erőteljes öntudatnak a megnyilatkozása: nagy tekintélyű és közismert alkotókkal szemben jelenti be a fiatal költő, hogy ő másfajta poézist akar művelni. Mivel a maga választását e nagy irodalmi tekintélyekkel szembesíti, itt nem pusztán polémiáról van szó, ez a polémia vallomás önnön vállalkozásának minőségéről is — a megnevezett költőkkel szemben a saját útját akarja járni, de e saját útnak a szintjét akaratlanul is azok a szerzők jelzik, akiket elutasít. Amikor később, *Az ember a poézis első tárgya* című versében visszaemlékezik életének arra a korszakára, amikor „büszke vetélkedés” hevítette a lelkét (s amely korszakot egyúttal a tanulás, a készülődés idejeként is jellemez), akkor szinte bizonyosra vehető, hogy azt a lélekállapotot idézi vissza, amelyből *A vidám természetű poéta* is megszületett. Itt valóban büszke vetélkedésről van szó s bár hasonló költői megnyilatkozásokra utalhatnánk az ő korából is, ez a vers mégis a nagy régiek öntudatát idézi: a *Laus Pannoniae* Janus Pannoniusának vagy a *Szigeti veszedelem* Peroratioját író Zrínyinek a büszkesége szólt ilyen magabiztossággal.

Van azonban egy igen lényeges különbség: míg a két hajdani költő már meglévő munkákra mutatva fejezhette ki öntudatát, Csokonai még pályája elején áll s habár húszéves korára is komoly teljesítmények állnak mögötte, egészen nyilvánvaló — s erről egyértelműen tanúskodik a versnek a szövege —, hogy ő elsősorban nem addig elkészült műveire és már befutott költői pályára tekint vissza. Ebben az esetben a büszkeség elsősorban a vetélkedésre való felkészültségnek szól — vagyis: az ő ars poeticájában megnyilatkozó öntudat voltaképpen nem csak büszkeséget fejez ki, hanem magabiztosságot is, a bizonyosságot abban az értékben, amelynek szolgálatába állította és (főleg) állítja majd poétai erőit. A vers tehát olyan ars poetica, amelynek két olyan vonása is van, amelyben eltér a költői mesterségről szóló versek hagyományos változataitól: középpontjában egy polemikus keretben kifejtett s igen öntudatos vallomás áll és a vallomás arról szól, hogy minek a szolgálatába fog állni az ő költészete. A vers így helyzetében is különbözik műfaji megfelelőitől: nem összegezés, nem tapasztalatok leszűrése vagy álláspont rögzítése a pályafutás menetében, hanem bemutatkozás, egy követendő irány leszögezése, program, költői névjegy. A költeménynek ez a költői pálya irányát mintegy előre megfogalmazó, programadó jellegéről az is tanúskodik, ahogyan Csokonai kezeli ezt a művét: az 1795 előtti verskötetek terveiben általában nyitóversként szerepel, megváltoztatott címmel és némileg átalakítva pedig ez a vers áll majd — közvetlenül az ajánló költemény után — a Lilla-dalok élén is. A húszesztendőös Csokonai tehát „vidám természetű poéta”-ként mutatkozik be, s már itt jegyezzük meg, hogy ha a költői pálya második harmadától meg is mutatkoznak a fordulat jelei, ez a célkitűzés számára hosszú időre érvényben marad: a versben kijelölt poétai irányt ő többször is konfirmálja. Most azonban arra kell felhívniunk a figyelmet, hogy nemcsak az életmű egészében, de az 1793–94-es időszak körül írott művekben is nagyon sok olyan mozzanattal találkozunk, amelyek közvetlenül kapcsolódnak e költeményhez, értelmezik, kibővítik, új elemekkel gazdagítják és mintegy meg is alapozzák a benne leszögezett poétai választást.

Példaképek. Így nyilvánvalóan a vers világához tartoznak tematikus értelemben Csokonainak azok a megnyilatkozásai, amelyekben a számára rokonszenves, az ő törekvéseivel rokon költőkről szól. Ez logikus: ha *A vidám természetű poéta* vita volt a szomorúság énekesével, a vita nyilván magában foglalja — hallgatólagosan — azokra a költőkre való hivatkozást, akiket ő példaképének tekint és akiknek a költői útját követni akarja. Igaz, a „vidám természetű poéta” számára az egyes költőknél — mint látni fogjuk — fontosabb lesz a megfelelő *irányú* irodalmi művek sora, azért az életműből kiderül, hogy kik azok, akiket magához hasonló „természetűek”-nek tart. Az egyik Háfiz, „kelet édes énekesé”. Róla nem beszél ugyan sokat, de egy igényes verssel áldoz emlékének s majd utalunk rá, hogy a *Háfiz sírhalma* mennyire személyes jellegű vers s milyen erős belső szálak fűzik programjához. A másik és sokkal fontosabb példakép: Anakreón. Ismeretes, hogy versei egy részében ő a szó szoros értelmében is követője az antik poétának: anakreontikája költészetének az egyik olyan részlege, amely európai nagyságrendű költővé emeli őt. Nemcsak rá hivatkozik a leggyakrabban, de Anakreón az egyetlen olyan alakja az irodalom történetének, akinek megírja életrajzát s ez az életrajz is arról árulkodik, amiről egyéb utalásai is tanúskodnak: Csokonai a világirodalom költői közül a leginkább ezt az antik kismesstert érezte közeli rokonának. Az lehet a benyomásunk, hogy még életvittele is példaként szolgált számára, de az erre vonatkozó utalások számbavételénél számunkra most fontosabb az a körülmény, hogy Csokonai írásaiban az anakreóni modell akkor is felbukkan, amikor a „vidám természetű poéta” programja mögött húzódó etikai és metafizikai vonatkozásokról szól. Mert a polemikus programvers öntudata és magabiztossága önmagában is gondolkodói öntudatra és magabiztosságra utal s valóban: Csokonainak számos olyan, részben 1793—94 körül, részben később keletkezett megnyilatkozása van, amelyek megalapozzák e magabiztosságot s mintegy bölcséleti háttérként szolgálnak a poétai programhoz.

Erkölcstan. Az ars poeticát alátámasztó gondolkodói megnyilatkozások közül mindenekelőtt egy határozott erkölcsstani álláspont tűnik elélnk. Ezt egyébként (s aligha véletlenül) Csokonai éppen anakreóni dalaihoz írott előbeszédében fogalmazza meg a legtömörebben. Itt formulázza meg „kurta filozófiá”-nak nevezett kis rendszerét, így: „Éljünk vidáman, minél kevesebb gondal: mert egyszer meghalunk, ez a régi lírikusok filozófiája; ha pedig élnünk és örülnünk kell, hagyjunk élni s örülni másokat is, ez az egész emberiség filozófiája”. A „régilírikusok filozófiá”-ját azzal alakítja át az „egész emberiség filozófiá”-jává, hogy a hedonista életprogramhoz hozzáteszi a „mások”, a többi ember szempontját — az öröm csak úgy öröm, ha másokat sem zárunk ki belőle. Azaz: az igazi és teljes boldogság erkölcsös: magában foglalja, feltételezi mindenki boldogságát. Ez a gondolat így már tényleg nem a régiek filozófiája — a magunk és a mások szeretetének ilyen összebékítése a XVIII. század felvilágosult materialista filozófusainál játszott lényeges szerepet. S ezzel kapcsolatban fontos tudnunk, hogy az anakreóni versekhez írott előbeszéd e részlete is kései összefoglalása egy jóval korábban, már 1794-ben birtokba vett és lerögzített tudásnak. Csokonai e gondolat részletes kifejtésével Holbach *A természet rendszere* című művének egyik fejezetében találkozott. Akár az egész munkából választotta ki, akár csak ezzel az egy részlettel ismerkedett meg, az a tény, hogy — *Természeti morál* cím alatt — lefordította, jól mutatja azt a mély benyomást, amelyet ez a gondolatmenet

tett rá. E fordításban ugyanis éppen arról esik részletesen szó, hogy csak a földi életben vár ránk boldogság és erre minden mór aszkézist megtagadva törekednünk kell: az ember azonban csak embertársaival lehet boldog — a természet parancsolja így. A holbachi gondolatmenet egyébként a fiatal költőnek egy, szinte az első írásaitól kezdve megnyilatkozó vonzalmát hozza fogalmi alakra és — ugyanakkor — teszi is erkölcsileg védhető állásponttá. Ez a vonzalom ott működik már az egyik legkorábbi művében, *A pillangó és a méh* című állatbeszélgetésben is. Erről a Csokonai eszmei életrajzában kiemelkedő jelentőséggel bíró írásról csak annyit jegyezzünk meg, hogy a munkás életet képviselő méh és az élvezeteknek élő pillangó vitájából voltaképpen nem lehet megállapítani, kinek is van igaza. Mindenesetre az a körülmény, hogy Csokonai — Holbach, majd Anakreón segítségével — éppen a boldogságra törekvő életvitelt teszi erkölcsileg egyértelműen elfogadhatóvá, nemcsak utal a pillangó által képviselt életelvek súlyára, de ha így ezt az eldöntetlen (vagy annak tetsző) vitát az életmű távlatába illesztjük, akkor *inkább* a pillangó igazát látjuk érvényesülni.

Metafizika. A „vidám természetű poéta” programja körül felrajzolódó erkölccstan-i törekvések ugyanakkor — jól kitetszik — már magukban hordoznak egy metafizikai előföltételt is, hiszen a boldogságot középpontba állító erkölccstan boldogságfogalmának éppen az az egyik leglényegesebb vonása, hogy merőben e világi jellegű és kizárja egy *másik* élet lehetőségét. S ez nem marad csupán előföltétel: 1793–94 körül Csokonai életművében nagyon is tisztán és erőteljesen nyilatkoznak meg egy materialista bölcséletnek az alapvonásai. Itt elsősorban két munkára kell utalnunk, amelyek esetében fontos hangsúlyozni, hogy egymással szoros, belső kapcsolatban lévő művekről van szó — összetartozásuk a szövegegyezés szintjén is kimutatható. Az első egy vers, *Az álom* című költemény, amely az anyagelvű világmagyarázat legmagasabbrendű költői kifejezései közé tartozik a XVIII. században, a második pedig egy prózai mű, amely *A szeretet* címet viseli. Könnyű észrevennünk, hogy *Az álom* című költemény gondolatai jelen vannak *A szeretet* című tanulmányban is, hiszen a vers legjellegzetesebb — s bölcséleti szempontból legfontosabb — kifejezései térnek vissza benne. A költemény rákérdez a halál érkezésére, arra, hogy mikor jön el az az idő, „Hogy a semmiségbe testem *visszaszálljon* / S belőlem csak egy *por és csak egy név váljon* ...” A test „sós és a kövér” részecskéinek pedig így írja le további útját: „Azokat *felszívják a fűnek* gyökerei / Mellyből azt a kövér *nedvességet* nyeri.” Az említett prózai írás egyik fontos mondata pedig így kezdődik: „...majd mikor én *porrá* leszek, és a temetőnek *fűvei felszívják az én nedvemet*, amellyel te élesztettél, mikor az én *porom* is *visszatér* az ő elementumiba, *csak egy név válik* belőlem...” Érdekes megjegyezni, hogy a személyiségnek erre a maradéktalannak tetsző elmúlására válaszul ugyancsak az anakreóni típusú költői életút lép elő („... akkor is, mint rég Anakreónnak, tisztelet fogja kísérni emlékezetemet”), az igazán figyelemreméltó azonban mégis az, hogy *A szeretet* többet mond el arról az anyagelvű világról, amelynek a jelek szerint a húszesztendő költő számára — ha a valóban következetes megnyilatkozásait tekintjük — nincs alternatívája. Itt ugyanis nem csupán a túlvilág lehetőségeinek kizárásáról van szó, de az is kiderül, hogy a fiatal Csokonai erőteljesen vonzódik egy vitalista típusú világmagyarázathoz — az anyag ugyanis ebben az értelmezésben nem gondolható el benne rejlő, vele együtt létező és általa megnyilatkozó erő nélkül, s ez nem más, mint a szeretet (= szerelem), egy bizonyos fajta világlé-

lek, „minden a mindenkben”. Ennek a materialista jellegű — hiszen e világlelek pusztán vegetatív erő s nincs köze transzcendens istenfogalomhoz — bölcsletnek a forrását nem találta még meg a Csokonai-filológia, de minden valószínűség szerint jóval a felvilágosodás előtti időkre (talán a késő reneszánsz természetfilozófia vidékére) vezethető vissza. Ez a redivivus azonban egyáltalán nem korszerűtlen s nemcsak azért, mert egy, a XVIII. században nagyon is virulens „spinozizmus”-sal rokonítható, hanem mert *nem* mechanisztikus jellegű, vannak rokon mozzanatai — például — Goethe-i világlátással is.

A *szeretet* című írás azonban nemcsak azért bír különleges jelentőséggel Csokonai életművében, mert filozófiai eszmélkedésének egyik fontos dokumentuma, de azért is, mert nemcsak az *álom* című verssel, hanem még számos Csokonai-költeménnyel (így, egyebek között, a *Háfiz sírhalmával*) tartalmaz közös szó szerkezeteket, sőt, gondolatmeneteket is: Debreceni Attila tizenhat(!) ilyen motívumát tárta fel ennek az írásnak a kritikai kiadás szépprózai kötetében. Vajon már kész verseiből idéz a költő e prózai szövegét írván vagy (ami talán valószínűbb) az itt felmerülő motívumokból nőnek ki a versek? A válasz a mi szempontunkból most közömbös, a lényeges annak belátása, hogy ez a szöveg — s így ez a filozófia — több szálon is belső összefüggésben van azzal a költői tevékenységgel, amelyet 1793–94 táján fejt ki a fiatal debreceni poéta, de szoros kapcsolatban van az ő, 1793 táján már befejezésükhöz közeledő tanulóéveit legmélyebben jellemző törekvésekkel is.

A *tanulóévek*. Csokonai költői programjának jellegzetes írásait 1793–94-ben készítette el, de pályakezdését jelentős részben már addig is az egyre inkább kibontakozó és egyre mélyebben átgondolt program vezérelte. Ha az életterv kikristályosodása csak a húszesztendős költő munkáiban történik is meg, felépülése már lényegében az irodalmi pályán tett legelső lépésekkel kezdetét veszi.

Ennek a költői irányulásnak ősmoccanásait figyelte meg Szauder József a propozíciós verseket író Csokonai választásaiban. Igen korán megmutatkozott, hogy a valamely (általában közhelyes) igazságot okoskodva-érvelve kifejtő verseleckékkel szemben ő szinte az első pillanatoktól kezdve otthonosabban érzi magát akkor, ha leírást kap feladatul: a sententia-val szemben előnyben részesíti a pictura-t. Látványos példája ennek az az egymással hasonló tárgyat kidolgozó *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert* kivált a' *Poëzis* és *A Poëta* csak gyönyörködni szeret nem kíván ő semmit egyebet című propozíciós versek: az előző érvelő-bizonyító nehézségével szemben az utóbbiban a „szabadság érzésében fogant gyönyörködés” az egyedüli ihlető. Ugyanennek a „vidám természetű poéta” programja irányába mutató vonalomnak a meglepően korai és meglepően nyílt dokumentumaként fogható fel az imént említett, *A pillangó és a méh* című állatdialógus, de innen bontakozik elő az a mély és szenvedélyes érdeklődés is, amelyet — ugyancsak pályakezdésének már igen korai időszakától — az olasz irodalom bizonyos szerzői és bizonyos alkotásai iránt tanúsított. Csokonai 16–17 éves korától tanul olaszul és készíti folyamatosan fordításait — műveinek 1795-ös lajstromából derül ki az a meglepő tény, hogy addig elkészült szövegeinek mintegy fele (!) származik kedves olasz szerzőitől. Ez az ifjú Csokonai által olyannyira kedvelt irodalom elsősorban színműirodalom volt s rögtön szembeötlő, hogy Tasso és Guarini bukolikus darabjaiban, Metastasio melodramáiban és serenataiban a fiatal költő olyan művekkel találkozott, amelyek nemcsak

tökéletesen megfeleltek alakuló költői érdeklődésének, de voltaképpen a legerőteljesebb támogatást is kapott tőlük ahhoz, hogy a bontakozó vonzalom és orientáció kristályosodjék és megszilárduljon. Ez a támogatás alighanem erkölcsi támogatás, azaz: bátorítás is volt, amelyre igencsak rászorult, hiszen nemcsak szülővárosának puritán és szigorú légköre nem kedvezett egy olyan költői élettervnek, amelynek középontjában a boldogság fogalma áll, de a magyar irodalom sem szolgált ebben a vonatkozásban meggyökeresedett és továbbépíthető hagyománnyal. Az 1790 és 94 között megismert és jobbra le is fordított olasz művek közös vonása viszont éppen az, hogy a „vidám természetű poéta” programjával illenek össze: a szerelem uralkodik bennük és a szerelem szolgálatában állnak. Ez természetesen különböző módon történik: Metastasio *Il re pastore*-jában a szerelem a hatalom, a rang és a pompa vonzásánál bizonyul erősebbnek, Tasso *L'Aminta*-jában képes legyőzni a legnagyobb ellenfelét: a viszontszerelem hiányát, a *Galathea*-ban pedig (amely ugyancsak Metastasio műve) Polifémet, a küklópszot tartja rabságában, igazolva a másba szerelmes Galathea jellegzetes (s Csokonai számára oly jelentőségelteljes) gondolatát: a szerelem „egy hatalmas Isten, a' ki tetszése szerint forgatja az én Indulataimat, és tőle nem futhatok, a' mint én akarnám”. De az ifjú Csokonai olasz olvasmányaiból máshol is a program szelleme visszhangzik — az *Aminá*-ban a „Pásztori köntösben” fellépő Szerelemnek vagy a Pásztorok Karának a szövege olyan mély kapcsolatban van *A szerelem* című írás szellemével, hogy Koltay-Kastner Jenő egyenesen bennük vélte megtalálni a szóban forgó prózai mű forrását, alighanem tévesen. Nagyon valószínű, hogy ahhoz, hogy Csokonai e művek fordításába belekezdjen, lényeges motiváló tényező volt az a lehetőség, amelyet az 1792-ben Pesten létesült első magyar színtársulat kínált az ifjú poétának, hiszen ő — mint más írásai tanúsítják — önálló íróként képzelte el (legalábbis egy ideig) egzisztenciáját. 1793. május 10-én kelt s már ötödik levelében felajánlott tizenhat darab között nyilván ott voltak az említett színművek is, sőt, elsősorban ezek lehettek ott. Az elmondottak alapján azonban nyilván nem alapítvánul következtetünk arra, hogy maguknak a daraboknak kiválasztásában viszont aligha lehetett bármilyen szerepe is Kelemen László társulatának: itt már nemcsak egy alakuló, de egyre határozottabb irányú írói érdeklődés működött közre.

Ezek a folyamatosan készülő fordítások szoros kapcsolatban vannak a készülő művekkel — Csokonai számára az olasz költészet természetesen nem csupán bátorító hagyományt adott, hanem termékenyítő mintákat is. Ám ahogy a neki szükséges olasz művek kiválasztásában megmutatkozott a fiatal költő céltudatos egyénisége, ugyanúgy jelen van ez az egyéniség akkor is, amikor a tőlük tanult elemeket saját költői világába építi. Rögtön szembeötlik, hogy az emlegetett műveket Csokonai *csak* fordítja, de — mint műveket — nem utánozza őket már a költői pályán tett első lépéseinél sem: amikor színdarabot ír (1793 elején), akkor e műve gyökeresen tér el az olasz szerzők színpadi világától. A saját költői univerzumát alakító poéta erősen szelektálva hasznosította a számára egyébként fontos irodalmi materiát. A válogatásban a jelek szerint két motiváció játszott közre. Elsősorban a költő tehetségének természete — ő mindenekelőtt lírikus volt, ez magyarázza, hogy számára fokozatosan elhomályosulnak a történetek és a lírai helyzetek kerülnek előtérbe. Ez a vonzalom már a fordítások menetében megnyilvánul — Csokonai (Szauder József szavát használva) végül is „elunta” a Metastasio-darabok fordítását és egyre inkább a „lírai, tisztán

költő Metastasio felé fordult". Az érdeklődésnek ez a váltása bizvást általánosítható pillanat: ha a költői program — az irány — megtámogatásához fontosak is voltak a művek, saját tevékenysége során nem e művek másának elkészítéséhez fogott, hanem azoknak csak elemeit hasznosította. Az ő korai versei jó részének tája is görögös bukolika tája, jellegzetes díszletekkel és szereplőkkel — szerelmes pásztorok szólalnak meg többnyire konvencionális helyzetekben. Csokonai 1795 előtt keletkezett versei egy részének „én”-je akkor is jól beleilleszthető az olasz minták után kialakított költői világba, ha a versekben semmi nem idézi fel ezt a környezetet. Koltay-Kastner Jenő és Szauder József Csokonai 1795 előtti költészetében számos, az olasz poézisből áthasonított motívumot tártak fel s mutatták ki, hogy az áthasonítás egyben magasabb szintre való emelését is jelenti az adott témának vagy motívumnak. Ennek ellenére: Csokonai 1795 előtt létrehozott ugyan örök értékű alkotásokat, ám éppen ezért feltűnő, hogy az olasz materia nyomán készült versei közül kevés a maradéktalanul jelentős teljesítmény. Vannak ugyan apró remeklések (*Esdeklő biztatás*) és a konvencionális témák kidolgozásában mindig jelen van a nagy költő keze nyoma, mégis: a „vidám természetű poéta” egyelőre valóban inkább csak tanuló azon a terepen, amelyen — programja szerint — képességeit összpontosítani akarja.

A mintaképekhez való viszonyt azonban nemcsak a költő hajlamai, hanem *becsvágya* is mélyen befolyásolta. Míg a lírai hajlam a mintákat mintegy elemekre bontva építi be a maga épülő világába, addig becsvágy ezekből az elemekből egy nagy kompozíció kialakítására készül; a görög mitológiának a XVII—XVIII. századi olasz irodalom által átszínezett kellékeiből tolla alatt az egész emberiség történetét illető poéma körvonalai bontakoznak elő. Ennek a jegyében született meg *A csókok* című mű terve és készült el néhány kidolgozott részlete. Az 1794-ben keletkezett részletek az első pillantásra is szoros kapcsolatban vannak az olasz irodalomnak általa megismert részlegével — elsősorban Tasso *L'Amintajával* mutathatók ki rokonvonások — mégis: teljesen egyéni s korántsem csak az eltérő (egyébként az ovidiusi „átváltások”-kal rokon) műfaj miatt. Melites és Rozália története — éppen azért, mert többféle jegyzet is fennmaradt — nehezen rekonstruálható, de bizonyos: itt a „vidám természetű poéta” becsvágyát a leginkább kielégítő, monumentális vállalkozásról van szó, az emberiség nagy kérdéseiben állást foglaló költeményről. A cselekmény még azelőtt kezdődik, mielőtt Szaturnusz benépesítette volna emberekkel a földet s fontos szerep jut benne a Hajnalcsillagra telepített tündéreknél, akik kapcsolatban maradtak az emberek világával. Bár ők viszik a bölcs elméjét is az „igazság és vitézség örök templomába”, mégis, igazi és leginkább hangsúlyozott feladatuk az, hogy az érényes, de azért voltaképpen *csak* érzéki képzetekből álló boldogság hordozói legyenek — ha ők távoznak az emberi szívből, akkor az „kietlen pusztává” válik, mivel helyüket a „bujaság és a szorgalom” (!) foglalják el. Melites és Rozália az emberiség előtörténetének az emberpárja, egy történelem előtti aranykor létrehozói, akik bokorrá és madárrá változnak, midőn idejük letelik. Csokonai nem fejezte be művét s utalnak rá jelek, hogy ami elkészült, az is csak prózai előzetese egy későbbi verses feldolgozásnak, amibe a költő már soha nem kezdett bele. Akárhogyan is volt: amikor *Az ember a poézis első tárgya* című, 1801-ben keletkezett költeményében visszatekintve addigi életútjára tanulóéveit a „büszke vetélkedés” idejeként is jellemzi, ak-

kor e mű tervére is gondolnunk kell — ha a vállalkozás sikerét illetően kételyek is felbredhetnek bennünk, méreteit illetően aligha.

A becsvágy megnyilatkozásánál azonban számunkra most fontosabb, hogy *minek* a szolgálatában áll ez a becsvágy — a mű nyilvánvalóan a boldogság énekesének az alkotása és talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy mély, bensőséges összefüggésben van a „vidám természetű poéta” programjával.

A program jelentése

Csokonainak az 1790-es évek elején kezdődő „tanulóévei”-t már a bontakozó program vezérli, program, amelynek háttérében etikai és metafizikai megfontolások következtes és egymásra épülő rendszere rajzolódik ki fokozatosan előttünk. E rendszer lényeges vonása, hogy nem a művek mögött, mintegy azok létrejöttének feltételeként létezik, hanem önmagában is — Csokonai nem csupán rendelkezett egy gondolatilag megalapozott élettervvel, de feltűnő módon törekedett arra, hogy gondolati alapozását a maga fogalmiságában is láthatóvá tegye.

A pályakezdő Csokonai irodalmi működése így ebből a szempontból is kettéválik: egyrészt a „vidám természetű poéta” programjából következő, azt mintegy megvalósítani igyekvő költői tevékenységre, másrészt pedig arra, ami e program megalapozásának és kifejtésének szolgálatában áll. A programot megvalósító műveknek általában kísérleti jellegük van (főleg a fordítások és a kisebb terjedelmű költemények tartoznak ide) s a színvonalat illetően többnyire elmaradnak azoktól, amelyek a program valamely vonatkozását fejtik ki. Így pl. Az *álom* című költemény, amely a költői életterv metafizikai alapzatának egyik összefoglalása, mindenképpen magasabb rendű költői teljesítmény, mint a program megvalósításának a menetébe illeszkedő kisebb versek egész sora, a *Szerelmes búcsúvétel*től a *Méz mézéig*. De a tanulóévek legnagyobb igényű vállalkozásának, *A csókoknak* elkészült részletei a kivételes költői kifejezőerő nyilvánvaló jelenléte ellenére sem ígérték remekmű születését. A programot megalapozó és kifejtő írások száma kevesebb, de ami költeményként készült, az igen magas színvonalú (*A vidám természetű poéta* is Csokonai nagy versei közé tartozik), vagy pedig nem költői munka, mint pl. a *Természeti morál*. A különbség — részben — természetes, onnan adódik, hogy Csokonainak a „vidám természetű poéta” költészetének megteremtéséhez egy új költői nyelvet kellett kidolgoznia, a program kifejtéséhez és bölcséleti alátámasztásához viszont nem ismeretlen utakon haladt: a gondolati költészetnek a felvilágosodáskori magyar irodalomban is jelentős hagyományai voltak már s bizonyítható, hogy Csokonai ismerte őket. Nem természetes és magától értetődő viszont az, hogy a fiatal költő bontakozó életművében önálló, sőt, nagyon is feltűnő épület az, ami — funkciója szerint — csak az alapozása a jól körülhatárolt programot megvalósító költészetnek.

Ez csak azért lehetett így, mert Csokonai nyilvánvalóan nagy jelentőséget tulajdonított a költészetnek mögött álló filozófiának. A huszadik életéve körül járó költő műveinek ez az erőteljes vonulata arról tanúskodik, hogy a bölcsélet nem csupán azért volt fontos, hogy spekulatív úton elvezesse őt költői útjának megtalálásához, hiszen így — miután hozzásegítette a költői öröklét egyik feltételéhez, az alkalmas költői szerephez — a háttérben kellett volna maradnia. A filozófia nyilván azért szóval meg

önállóan, mert volt önálló, a „vidám természetű poéta” programjától eredetében ugyan egyáltalán nem független, de célját tekintve attól eltérő jelentősége is. Úgy véljük, hogy a *költői öröklétre* aspiráló ifjú poéta munkásságának ez az oldala az, amely közvetlen és dinamikus kapcsolatban van *saját korával*, azaz: voltaképpen itt tárul fel az, hogy Csokonai számára milyen jelentéssel bírt az a boldogság, amelyet költői működése középpontjába állított. E jelentés akkor közelíthető meg, ha számba vesszük a fogalom konstitutív elemeit. A Csokonai számára érvényes boldogsággeszme négy egymásba szövődő, de a különböző írások alapján meglehetősen tisztán elénkrajzolódó mozzanattól épül fel. E boldogság — mivel a túlvilági lehetőségek vagy teljesen elhomályosultak a költő számára vagy a költő tételesen is kizárta őket világából —, szigorúan evilági jellegű (a); az egyén boldogságát jelenti, amely azonban igényli, sőt, feltételezi minden ember boldogságát (b); elsősorban a szerelem a forrása, nem „bujja”, mégis, határozottan érzelmi jelleggel bír (c) és — nem ez a mozzanat áll az előtérben, de mégis feltűnő — nem csak a szomorúság költőinek vagy a „vad hősök”-nak a világával áll szemben, de szemben áll a munka, a „szorgalom” világával is (d).

Csokonai boldogságfogalma e négy, egymással szervesen összekapcsolódó elemből áll, ez a szerkezet azonban nem adja meg jelentését. E jelentés akkor tárulhat fel előttünk, ha a fogalmat elhelyezzük abba a kontextusba, ahol létrejött, azaz: ha szembe-
besítjük a kor megfelelő tendenciáival. Itt pedig már szinte az első pillantásra feltűnik, hogy a fiatal debreceni poéta gondolatvilágának tisztán elénk rajzolódó középpontja meglehetősen egyedi képződmény az időszak Magyarországnak szellemi életében, ahol — előbb — a sztoikus morálfilozófia különböző változatai, utóbb (a nyolcvanas évektől) a nemzet kérdéskörének interpretációi álltak az írástudók érdeklődésének az előtérben. Éppen ezért ölik gyorsan a szemünkbe az az írói csoportosulás, amelynek gondolkodása és a fiatal Csokonai életfelfogása között jól kirajzolódó érintkezési pontok vannak. A Csokonaiéhoz hasonló boldogsággeszme — bár jórészt eltakarják a konfliktusok, amelyeket ébreszt a lelkekben — az 1770-es évek magyar irodalmában, a magyar felvilágosodás első nemzedékének szerzőinél merült fel. Bessenyei György (Csokonai epitetonjával: „mind érdemre, mind rangra első literátorunk”) pályája a hagyomány — a hagyományos morál — elleni lázadás jegyében indult a hetvenes évek legelején, s e lázadás első mozzanata a kor keresztény moralistái által hirdetett sztoikus erkölcsfilozófia radikális megtagadása volt: Bessenyei számára a boldogság csak az ember „érzékeny” voltán, azaz: testi — természeti — meghatározottságán alapuló boldogság lehet. Kortársai közül ő volt az egyetlen, aki filozófusként gondolta végig az — egyébként nemzedéke minden tagját mélyen befolyásoló — újfajta, a lemondással és az aszkézissel szakító boldogsággeszmében rejlő dilemmákat. Egy drámai gondolkodói út eredményeképpen a hetvenes évek végén elkészülő programírásaiban az „érzékeny” ember boldogságfogalma majd a közjóról kialakított koncepció keretei között veszíti problematikus vonásait. Az egyes ember „természetes” boldogságigénye (amelynek jogosultsága és racionalitása nem vonható kétségbe: evidencia) ugyanis veszedelmes implikációkkal terhes, hiszen a természet önmagában immorális, és így a hatalmának alávetett ember is az. Ezért van, hogy az egyes ember boldogsága megnyugtató módon csak egy általános boldogság (értsd: a társadalom nyugalmanak és stabilitásának) függvényeként gondolható el — a természet

innen, a tudományok terjedése révén remélhető közjó felől nézve vált alakot s válik rokonszenves hatalommá. Amikor tehát az induló Csokonai filozófusi törekvéseinek középpontjába a határozottan e világi és testi jellegű, ugyanakkor a „mások” szempontját is magában foglaló boldogság fogalmát helyezi, akkor a hetvenes évek íróinak, az ún. rendi felvilágosodás első nemzedékének tradíciójához kapcsolódik. De amennyire egyértelmű e kapcsolódás ténye, olyannyira nyilvánvalóak az eltérések is. Ezek az eltérések az egyén és közösség viszonyának merőben eltérő értelmezésén alapulnak. Míg Bessenyei idézett programításainak a közboldogság a tétje, mintegy ez az alapja annak, hogy az egyén is boldog lehessen, Csokonai esetében éppen fordítva áll a dolog: az egyén boldogsága igényli a köz, a „mások” örömét. Csokonainál tehát — ellentétben Bessenyeivel — a köz boldogsága csak feltételként és nem közvetlen célkitűzésként szerepel, mégis: a társadalom szempontjából a kilencvenes évek ifjú poétájának és nem a hetvenes évek filozófusának a programja a bátrabb és a követelőzőbb. Ha Bessenyeinél az egyén boldogsága *csak* függvénye a közjónak, Csokonainál pedig az egyén boldogsága *csak* a másokéval lehet teljes, akkor voltaképpen arról van szó, hogy Bessenyei türelmes realizmussal szemléli az egyén (átmenetinek tekintett) boldogtalanságát, Csokonai számára viszont a köz javának csonkasága közvetlen módon csonkítja az egyén örömét. Ennek az eltérésnek a hátterében az emberről való eltérő felfogás húzódik meg: Csokonai számára az ember a természettől fogva morális lény, Bessenyei (s a felvilágosult rendiség első nemzedéke) számára viszont éppen azért kell *előbb* a társadalomból kiűzni a rendetlenség és a zűrzavar rémét, mert a természet — az emberben működő természet — nélkülözi az erkölcsi princípiumot. Csokonai nem is képes ilyenfajta veszedelem érzékelésére — az ő gondolkodásában az emberekben élő boldogságvágy nem fordulhat mások ellen, hiszen így önmaga ellen fordulna. Jellemző, hogy Bessenyei író társa, Báróczi Sándor volt ugyan újkori irodalmunkban a szerelem első apologétája, mégis: csak úgy és azáltal dicsérheti a szerelmet 1775-ben, ha megmutatja: milyen hasznos indulat ez (más indulatokkal ellentétben) a társadalom szempontjából. Csokonaitól az ilyenfajta önigazolási kényszer teljesen idegen. A két, azonos alappozíció helyet foglaló és egymással a leglényegesebb pontokon rokon felfogás között a nemkevése lényeges különbség így — végül is — a látványosan eltérő mentalitásban mutatkozik meg: a hetvenes évek daliás és az életben (a nők körében is) otthonosan mozgó, többnyire tehető nemesi családokból származó írói tele vannak nyugtalansággal, a kilencvenes évek beteges és szegény, feltehetően szerelmeiben sem igazán sikeres ifjú poétája viszont elfogulatlan és felszabadult.

Kínálkozik a tanulság: a felvilágosult nemesség aggodalmaival egy libertinus hajlamú diák felelőtlen és derűs kötetlensége áll szemben. S e látszatot csak erősíti, hogy — mint utaltunk rá — Csokonai életfelfogásának van még egy feltűnő jellemvonása: nála az örömök világa szembenáll a „szorgalom” világával, a boldogságra törekvő életvitel a munkás élet értékét vonja kétségbe. Igaz: a korai (már 1791-ben elkészült) állatdialógusba foglalt vita, a pillangó és a méh polémiaja eldöntetlen eredményre vezetett ugyan, de ha a két magatartás vetélkedését a költő alakuló programjának és — már akkor — e program jegyében folyó tevékenységének a háttére előtt vesszük szemügyre, akkor egyértelműen a pillangó magatartása áll közel a költő felfogásához. Ráadásul Csokonai későbbi megnyilatkozásai tételezen is a pillangót igazolják. A csó-

kokban — idéztük — csak a „kellem fiaitól elhagyott” és így „kietlen pusztává” vált szívekben találhat otthonra a „szorgalom”, de a *Jegyzések s értekezések az Anakreóni dalokra* című írásában is a „csendes és szorgalom nélkül való élet” diszkrét, de félreérthetetlen apoteózisával találkozunk. Fontos hozzátenni, hogy ez a szembeállítás nem differenciáltan, nem mindenfajta, csak a „bujaság”-ot (*A csókok*) és a „vas-tag baromi gyönyörködést” (*Jegyzetek*) elkerülő, azaz: az erkölccsel átítatott érzelmi öröm áll szemben a munka sivár világával, de éppen ez az ismétlődő különbségtétel árulja el: a felvilágosodás legnagyobb magyar költője nem alkalmasszerűen, hanem megfontoltan és következetesen foglalt állást a szorgalommal és a munkás élettel szemben. E kétséggkívül meglepő magatartáshoz azonban hozzátartozik az is, ahogyan a költő kezeli ezt a polémiaját. Feltűnő ugyanis, hogy míg Csokonai más, az övétől eltérő, neki nem rokonszenves magatartás-változatokkal nyíltan vitatkozik — a szomorúság énekeseivel éppen úgy, mint a vad „hérosok”-kal —, addig ez a szembenállás (a korai és kétértelmű állatdialógust leszámítva) határozott ugyan, de inkább csak kurta utalásokban nyilatkozik meg. Míg a pillangó és a méh esetében nézetek ütköztek meg, az a továbbiakban mentalitások (tehát: gondolatlan nem kísért, reflektálatlan magatartások) szembenállásává szegényedik, vagyis: folytatódik az állatdialógusba foglalt vita, de az ott szereplő érvek nélkül. Csokonainak a munka világához való viszonyát azonban éppen a nézetek elhalványulása értelmezi. A méh szavaiból egyértelműen kiderült: a munkás életvitel mögött a lemondás, a monoton hétköznapiakba betagozódott, alázatos és örömtelen élet elfogadása húzódik meg. A pillangó és a méh vitája azért marad eldöntetlen és később — a költő részéről nyilvánvalóan bekövetkezett döntés után — azért maradt kifejtetlen és csak utalásokban megjelenő elhatárolás, mert Csokonai ellenfelei nem azok, akik dolgoznak, hanem az az elvont magatartás, amely a munkával együtt elfogadja a velejáró kényszert és alávetettséget is. Az erkölccsel átítatott érzékiség és a kisszerűséggel átítatott erkölcsös magatartás áll itt szemben egymással és ez a szembenállás nyíltan, fogalmi alakban — éppen a bennük rejlő ambivalencia miatt — nem fogalmazható meg.

Amikor tehát a „vidám természetű poéta” programját nem csak költői művei által igyekszik megvalósítani, de nagy jelentőséget tulajdonít annak is, hogy e program gondolati alapját különböző módokon, de nyíltan is kifejtse, akkor ez láthatóan azért van így, mert — a nyilvánvaló azonosság ellenére — a program megvalósításának és a program gondolati alapozásának a jegyében fogant művek között jól érzékelhető különbség feszül. A programot megvalósító műveknek inkább *irányuk* van (a költő a boldogság énekese akar lenni, szemben a szomorúság énekeseivel), a program gondolati alapozásának a jegyében születő írásoknak viszont *élük*: a költő személyes becsvágyát szolgáló tevékenység mellett jelen van a másik, amely a polemizáló indulat szolgáltatásban áll. E polémia sajátossága, hogy éppen azokkal a tendenciákkal szemben nyilvánul meg, amelyekhez Csokonait jól kimutatható eszmei szálak és közös érdekek fűzik. Vitatkozik tehát a magyar felvilágosodás első nemzedékének, Bessenyeinek és íróbarátainak irodalmával, akikkel azonos álláspontot vall ugyan az ember boldogságának mibenlétét illetően, de ő az egyes ember boldogságának feltételeként minden ember boldogságát igényli, szemben a Bessenyei programírási által sugallt felfogással, amely az egyén boldogságát a közjó függvényében fogja fel. Jelen van ugyanakkor Csokonainak ezekben az írásaiban a saját emberi-társadalmi környezete ellen

irányuló kritika is, hiszen elutasítja a „szorgalom” világát, azaz: a hétköznapi örömtelen alávetettségébe belenyugvó mentalitást. Talán megkockáztathatjuk a polémia alapjaira való utalást: Csokonait intellektuálisan szoros szálak fűzik a felvilágosult nemesség irodalmához, de ő ezt az irodalmat a társadalom alsóbb rétegeiből származó írástudó igényei és elfogulatlansága szerint értelmezi át. De ugyanígy megteremti a distanciát azzal az emberi világgal szemben is, amely őt útjára bocsátotta: a feudális világ polgárságának lehetséges, az alávetettséget és az örömtelenséget elfogadó mentalitásával az igényes, az étellel szemben követelményeket felállító értelmiségi magatartását állítja szembe.

A programnak tehát erőteljes társadalmi tartalma van, csak éppen áttételes módon és nem nyíltan nyilatkozhat meg — az induló Csokonainak az emberi világra vonatkozó s valóban átfogó nézetei közvetlenül csak bizonyos és kedvező pillanatokban törhetnek felszínre. A költő utóéletének egyik paradoxona, hogy e kivételes pillanatban született kivételes vers Csokonai legismertebb költeményei közé tartozik, így az a benyomásunk alakulhat ki, hogy *Az esrve* című költeménybe foglalt eszmék Csokonai költészetének előterében álló eszmék. Pedig éppen fordítva van: e jelentős, nemcsak a felvilágosodáskori, hanem az egész magyar irodalom történetének a legnagyobb költői teljesítményei közé tartozó alkotás a költő világának legmélyebb rétegéből való s napfényre valóban csak a körülmények szerencsés összejátszásának következtében került: a költeményt feltehetően a köztársasági mozgalom reményei hívták életre. Az „enyém-tied” világa ellen lázadó, az egyenlőtlenség világából a „miénk” világába visszavágyó verset hagyományosan rousseau-i ihletésű költeményként tárgyalja az irodalomtörténet, természetesen jogosultan. De látnunk kell azt is, hogy e vers költőjének nincs sok köze Rousseau moráljának és ízlésének spártai szigorához, ő (a „természet földesura”) nem a francia bölcsező által annyira kedvelt egyszerű és érintetlen természetet idézi a vers meditáló „én”-je köré, hanem egy olyan tájat, amelynek berendezése éppen hogy elképzelhetetlen a mesterségek és kereskedelem nélkül: a költő számára az este díszletei (hintó, ajtó, festett felhők, balzsam, koncert, fűszer-szám, teátrum, rajzolat) az emberi tevékenység termékei. Rousseau — a később oly sokszor idézett Rousseau — hatása azonban éppen így az erőteljes: az eszménynek egy ellentétes ízlés közegén kellett áthatolnia.

A program és a nemzet költőjének státusa

Mint az eddigiekben láttuk, Csokonai irodalmi tevékenységének irányát ugyan távolról sem kizárólag, elsősorban azonban mégis eredeti választása, a boldogság énekesének a programja és e programmal összefüggő kérdések határozták meg — az alkalmakat szolgáló költő szerepének vonzásánál egyértelműen erőteljesebb a poeta doctus hivatástudata. Számos és szembeötlő tény utal arra, hogy Csokonai pályafutása során felmerült egy másik — s ugyancsak jelentős értéken alapuló — életterv lehetősége is. Az eredmény azonban itt is hasonlóan alakul: a nemzet költőjének státusánál (mert hiszen erről van szó) a „vidám természetű poeta” programja ugyancsak nagyobb vonzerővel bírt.

A nemzeti nyelv és irodalom kérdésköre a Csokonai felleptét közvetlenül megelőző időszak hazai irodalmi életének központi problémája volt. Végső soron az ifjú debreceni költő pályakezdését oly jellemző öntudat és magabiztosság is azon a presz-

tízsen alapul, amelyet az 1780-as évek (túlnyomórészt nem nemesi származású) írástudói vívtak ki a magyar nyelvű irodalom számára. Ha valaki 1790 körül az írói pályát választotta a kor Magyarországon, egyszerűen nem kerülhette meg e mozgalom által felvetett kérdéseket, hiszen a választott pályájának létjogosultságát igazoló kérdéseket kerülte volna meg. Természetesnek tekinthető tehát, hogy már a pályakezdő Csokonai korai írásaiban is felbukkannak, élete végéig vissza-vissza térnek, bizonyos időszakokban pedig kifejezetten jelentős szerepet játszanak az 1780-as évtized nyelv-irodalmi mozgalmának jellegzetes tételei, érvei és törekvései. A nemzet és a nemzethez való tartozás első (és lényegében egyetlen) határozománya az ő felfogásában is a nyelv: a nyelv léte és a nemzet léte kölcsönösen feltételezi egymást, olyannyira, hogy van pillanat, amikor számára is felmerül a nemzethalál veszélye, az a lehetőség tehát, hogy „amíg mi szunnyadozunk, elenyésczik a magyar nyelv minden díszével... s a jövő századokban úgy fogják a magyar nyelvet feltalálni, mint ennek a századnak közepe táján az ez előtt ezer esztendőkkel virágzott *Celták* nyelvét”. S ahogy a nyelv léte a nemzet létét jelzi, úgy jelzi a nemzeti nyelven készült irodalom a nemzeti lét minőségét, a nemzeti nyelv és irodalom művelése tehát egy igazi és magasrendű hazafiság megnyilatkozási terepe: az egyik fő probléma éppen az, hogy a „tanultak éhen fáradoznak a nemzet *dicsősége* mellett”. Ennek a gondolatnak a jegyében fogant az 1793-ban készült, de végül is befejezetlenül hagyott színmű, *A méla Tempefői vagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*. E mű alcímét mégsem lehet egy az egyben értelmezni — e vígjáték (legalábbis a távlatokat illetően) még optimista vállalkozás volt, hiszen az általa nyújtott szatirikus körképhez, amelyben a nemzeti irodalom művelésében megtestesülő hazafias érdem áll szemben a kisszerű és üres szórakozásokba elmerült feudális világgal, nyilvánvalóan számításba kell venni a számításba vett közönséget, a kor embereit, akik a szerző reménye szerint beülnek a darab előadására és ott jól szórakoznak. Azt a reményt tehát, hogy létezik az immár számottevő — s belépti díjaival az írók eltartani képes — tábor, amely kineveti a nemzeti irodalmat lebecsülő nemesi Magyarországot, amelynek képviselői a magyar literatúra helyett a divatról szóló könyveket, a kártyázást, a vadászatot, a gyermekjátékokat kedvelik és ha elfogadnak irodalmat, akkor az idétlen tudálékossággal elménckedő Csikorgó verseit, illetve (s ez különleges figyelmet érdemel, hiszen a darabban is különleges helye van) a nép meséjét fogadják el. Tempefői és szerelmese, Rozália az 1780-as évek értelmiségi irodalmának a szöszszólói — a színpadról az évtized szinte minden jelentős magyar írójának a neve elhangzik hangos dicsérek között: a darab az ő mozgalmuk összegzéseként fogható fel.

A „vidám természetű poéta” programja *körül* tehát olyan problematika is megszólal az ifjú költő írásaiban, amely nélkül — hiszen a magyar nyelvű irodalom létét és presztízsét érintő kérdésekről van szó — ama költői programot sem lehetett volna kialakítani, amely azonban az ifjú költő által megvalósítani kívánt irodalmisággal nyilvánvalóan ellentétes implikációkat foglal magában. A boldogság énekesének életterve, sem létrejött, sem a megvalósítására tett erőfeszítések nem képzelhetők el ugyan a magyar nyelvű irodalom helyzetének stabilitása, főként: az írók öntudatának és magabiztosságának növekedése nélkül, de a magyar nyelvű irodalom létének igazolására és pozíciójának erősítésére e program önmagában nyilvánvalóan elégtelen — ahhoz a magyar nyelven művelt irodalom hasznosságát kell bizonyítani a nemzet életé-

ben. Végző soron ebben a helyzetben található meg annak a megosztottságnak az alapja, amely lényegében mindvégig áthatja Csokonai poétikai nézeteit, nevezetesen: számára az irodalom egyszerre lesz (a program szellemében) önmagában megálló és önmagának elégséges érték, és ugyanakkor értelmét valamely, nála magasabb rendű cél érdekében elnyerő — eszköz. E célt vagy célokat — az elmondottak értelmében — a nemzet életének szükségletei jelölik ki s Csokonai életének bizonyos, ha nem is nagyon gyakori, de elszigeteltnek sem mondható időszakában vállalja is ezek szolgáltatását: a nemzeti költő szerepét. E szerephez tartozó feladatokban — végül is — jól előtűnnek azok a mozzanatok, amelyek vonzották az e témakörbe belépő Csokonait, de ez az orientáció befolyásolta ugyan költői tevékenységét, igazán mélyen és tartósan azonban nem hatott ki életművének alakulására.

A nemzeti költő szerepe Csokonait kétféleképpen kísértette meg. Az egyik a nemzeti múlt énekesének a — kor nyelven szólva: a „bárdus” — státusa volt. Számos tény mutatja, hogy itt részéről nem csupán felszínes és alkalmi tájékozódásról van szó, mégis: életművében ennek a meg-megújuló nekibuzdulásnak (amint erről az *Árpádiász* címmel tervezett honfoglalási eposz sorsa tanúskodik) csak szerény hozadéka maradt fenn. Terveiből, jegyzeteiből és utalásaiból egyaránt kiderül, hogy szándékai fellobbanások voltak ugyan, de rendkívül intenzív, a személyiség erőit összefogó fellobbanások — ez magyarázza, hogy a témakörre, a honfoglalásra vonatkozóan ő mély, kiterjedt és eleven tudással rendelkezett. Ennek ellenére: az *Árpádiász*ból készült részlet s azok a versei, amelyek összefüggésbe hozhatók e szerep betöltésére irányuló erőfeszítéseivel, nemcsak arról tanúskodnak, hogy ez a költői szándék alapvető ellentétben volt a költő eredeti vonzalmaival, hanem arról is, hogy e vonzalmak — a „vidám természetű poéta” vonzalmai — voltak az erősebbek: e próbálkozások sorsát, illetve az elkészült művek jellegét végül is ezek döntötték el, illetve alakították ki. Az *Árpádiász*ból elkészült (s némileg bizarr) tervezet, de különösen a ki is dolgozott ötvenegy sor jól mutatja, hogy a haza hajdani vitézi világa mennyire idegen volt tőle. A „Rettentő harcokat, vért és szörnyű / Bajnokot” énekelni kezdő költő figyelme meredek ívben zuhan annak a kies környéknek a leírásába, ahol a poéta felidézi ama idöket, s innen, a kellemek otthonából, költészetének igazi világából nem is tud visszatérni a „szörnyű Árpád” harcaihoz. A „bárdus” szerepének betöltésére való alkalmatlanságáról hasonlóképpen tanúskodik egy másik, befejezett és jelentősnek ítélt műve, az 1798-ban keletkezett *A haza templomának örömnapja* című költeménye is — e vers akár e szerepről való lemondás meglehetősen nyílt dokumentumaként is felfogható. A költő itt a dunántúli főnemeseeknek (Széchenyi, Festetics, Csáky) udvarol s a viszonylag terjedelmes munkában a vallásos képzetkör lép be a nemzetről való gondolkodásba — a hazának valahol távol temploma van s ugyanott (a „köszalak alatt”) van a hazáért halt hősök temetőhelye is: a táj rajzán mintha az északi nemzetek mitológiájának bizonyos motívumai ütnének át. Ide száll a költő képzelete, de nem győz szörnyülködni („Szörnyű környék”, „rettenetes környék”) — a tisztelet és a borzalom kitételei egymást váltják: Csokonai láthatóan képtelen magát beleélni a hazáért halt hősökkel kommunikáló, nálunk Ányos Pál által kezdeményezett s Batsányi János által oly hön öhajtott költői szerepbe. Ő — nyíltan meg is fogalmazza — a régi bajnokok sírhelyeitől a „szeléd békesség mezejére” vágyik vissza, ahol a „sír is vidám, a halál is kellő” (!) — ráadásul nem általában egy sírról, hanem

egy meghatározott, ama familiákhoz tartozó személyek által jól ismert férfi, Czindery Pál sírjáról van szó. Itt, e derűs tájon egy másfajta hazafiság építette fel templomát, amelynek oltárán egyébként a „legfőbb dicsőséget” szerző néhány nagy magyar uralkodó kis névsora Attilával kezdődik és II. Józseffel végződik.

A „vidám természetű poéta” akkor sem tudja tehát megtagadni a kellemek — jó-részt kozmopolita — világa iránti mély vonzalmát, amikor a nemzeti múltról énekel. Tudjuk, hogy erre a kísérletre, tehát e költői szerep felvételére először életének egy kedvezőtlen pillanatában tett kísérletet — az Árpádiász, a kollégiumból való kicsapátása után, valószínűleg a Sárospatakon töltött fél év alatt fogant meg, de a tervre vissza-visszatér 1800 után is, s megnyilatkozásai olyan informáltságról tanúskodnak, hogy bizonyosra vehető: a gondolat közben is foglalkoztatta. A nagyralátó terv azonban a jelek szerint nem csupán a költő becsvágyát ébresztette fel, hanem ideológiai érzékenységet is — a honfoglalás témája ebben a korban nem csak az egységes, rendek szerint nem tagolt nemzetfogalom propagálására volt alkalmas, de arra is, hogy egyenesen a nemzet alacsonyabb néposztályait állítsa be a nemzeti lét igazi fenntartóiként. Ezt sikerült megvalósítania Dugonics Andrásnak a kor legnagyobb hazai könysíkerével, az 1788-ban megjelent *Etelka* című regénnyel, s minden jel arra vall, hogy a honfoglalás témájával foglalkozó Csokonainak éppen ez a mű volt az egyik forrása. A szerzőhöz 1796-ban terjedelmes és szép ünneplő verset írt *Dugonics oszlopa* címmel, egyéb műveinek utalásaiból pedig a regény részletekbe menő ismerete bizonyítható. Az *Etelka* aktuálpolitikai vonatkozásban (főleg célásaival) a II. Józseffel szembenálló magyar nemességet támogatta, a regény egészéből áradó ideologikum viszont a nemességen kívüliek szempontjából értelmezi át és ábrázolja a honfoglaló magyarok világát. Ennek az átértelmezésnek egyik lényeges, de *Az estve* költője számára már kevésbé újszerű és nem is igazán izgalmas, ámbár közömbösnek semmiképpen nem tekinthető eleme, hogy itt a hajdani magyar társadalomnak közjogi szempontból egységes képe bontakozik ki: a nemesek egyszerűen a törzseket a hadseregben képviselő, azaz: a „Karddal dolgozó” magyarok voltak. Sokkal nagyobb jelentőséggel bírt Csokonai szempontjából Dugonics történelemértelmezésének a másik mozzanata, nevezetesen: az a meggyőződés, hogy a régi magyarság beszédét és észjárását az ő korának, tehát a XVIII. század végének népi világa őrizte meg — ezért is szólalnak meg a regény honfoglaló magyarjai az író szülővárosának, Szegednek oly jellegzetes tájszólásában. Dugonics a népet (közvetve vagy közvetlenül, de bizonyosan herderi inspirációra) a nemzeti kultúra igazi letéteményeseiként és megőrzőjeként fogja fel, s ez olyan gondolat, amely — bizonyosan nem függetlenül Dugonics művétől — nem csak komoly szerepet játszik Csokonai világképében, de éppen innen dereng fel számára a nemzeti költő szerepének a másik lehetősége. Mindenképpen feltűnik, hogy milyen teoretikus tisztasággal és élességgel formulázza meg a tételt, amely szerint ha a régi magyarságot, a „nemzetnek mohos, de annál tiszteletesebb maradványait” keressük, akkor keressük fel a „rabotázó együgyű magyart”, hallgassuk figyelemmel a „danoló falusi lányt és a jámbor puttonost” — körükben találjuk meg ma is Árpád „szerencsi táborát”, ők, a nép gyermekei őrizték meg tehát az ősi magyar kultúrát. Ezeket a XVIII. századvégi magyar irodalomban páratlan mondatokat az anakreóni dalokhoz írott Jegyzeteiben írta le, s tudjuk, hogy ő valóban felkereste a „rabotázó együgyű ma-

gyart” — a legerőteljesebb (de korántsem egyedüli) bizonyítéka ennek az érdeklődésnek az a tény, hogy a kilencvenes évek második felében már tekintélyes és egyre gyarapodó népdalgyűjtemény birtokában volt. Mégis: ő, aki „bármely más kortársánál alkalmasabb lehetett volna valódi népies gyakorlat kezdeményezésére”, végül is nem lett népies költő, munkásságán — mint ugyancsak Horváth János írja az irodalmi népiesség történetét feldolgozó monográfiájában — „viszonylag kevés nyomot hagyott a tudatos népiesség”.

Vajon miért? Úgy véljük, hogy Csokonainak a népi kultúrához fűződő ambivalens viszonya elsősorban onnan származott, hogy számára a népköltészet iránti mély vonzalmánál végül is nagyobb téttel bírt annak a teorémának a bizonyítása, hogy a nemzet szempontjából *igazán* hasznos irodalom művelése sok és komoly tudományt igénylő, csak igen felkészült és kifinomult ízlésű emberek által gyakorolható tevékenység, azaz: a *nemzet* közössége *által* eddig létrehozott kulturális értékeknél (végül is) nagyobb jelentőséggel bírnak azok, amelyeket az *egyéni* tehetség és rátermettség alkotott meg — természetesen a *nemzet* közössége *számára*. A művelt magyar irodalomnak és a tudománynak (ezzel: a művelt embereknek és így: a magyar műveltség jövőjének) előnyben részesítése a nagy esztétikai értékkel rendelkező, de nem a műveltség talaján kisarjadt népi alkotásokkal szemben általában csak az életmű távlatában s a költő *végző* választásaiban érvényesül. Csokonai életművében tulajdonképpen csak egy olyan pillanat van, amikor e választás nyíltan és közvetlen módon történik meg. Ez a pillanat a *Tempefői* című színműben, Szuszmir nevezetes meséjének elhangzása után következik be, amikor a szerző nem a (Horváth János szerint „felülmúlhatatlan remekléssel” előadott) mesét fenntartás nélküli örömmel hallgató Évának, hanem a művelten fanyalgó Rozáliának ad igazat. Tempefői kedvesének ítélete (szép, de haszontalan) megegyezik a költő életművében végül is érvényesülő ítélettel, hiszen éppen úgy benne van a vonzalom és az elismerés mozzanata (szép), mint az elutasításé, amely a nemzeti hasznosság jegyében születő művelt — a tudományosságtól sem elkülönülő — irodalmiság normájának érvényesülését tükrözi. A Rozália szerepébe beírt ambivalens ítélettel későbbi megnyilatkozások egész sora hozható összefüggésbe — Csokonait ily módon a Horváth János szavával: „tudatos”, de talán fogalmazhatunk így: programos népiességtől a művelt, a nemzet számára hasznos és ugyanakkor alapos felkészültséget (tudományt) igénylő magyar irodalom ügyé tértette el.

Arra gondolhatnánk, hogy Csokonai számára a *nép* iránti elkötelezettségét elhomályosították *értelmiségi* szimpátiái. A korábban elmondottak azonban talán meggyőzően mutatták, hogy ez nem így van: ha a „vidám természetű poeta” programjának iránya közvetlenül talán nem, éle azonban mindig egyértelműen jelzi a bárdus-szerepnél vagy a népies költő szerepénél a XVIII. század végén és Magyarországon mélyebb és távlatosabb elkötelezettségét.

LE PROGRAMME POÉTIQUE DE CSOKONAI

Le poète Mihály Csokonai Vitéz (1773—1805), par ses ouvrages contribuait souvent et volontiers aux distractions et fêtes des différentes compagnies amicales de son entourage, mais en même temps il écrivait également aux lecteurs de la postérité, c'est-à-dire il voulait s'assurer l'immortalité poétique. Cette ambition double forme son oeuvre poétique, mais les deux tendances n'ont pas le rôle identique dans son genèse. Le rôle principal, c'est avant tout l'ambition du poeta doctus — toutefois nous voyons le même poète se préparant à l'immortalité et à la vocation, même dans le rôle du poète gaillard des occasions.

Il était un talent précoce: à l'âge de 20 ans nous le voyons déjà auteur bien préparé, résolu, qui possède un plan de vie décidé et réfléchi, et dont l'art poétique, les modèles poétiques, les vues éthiques, métaphysiques et sociales sont de caractère cohérent, complétant et renforçant les uns les autres.

L'étude essaye de reconstruire ce programme poétique, aussi bien que de décider sa place dans le spectre de la vie intellectuelle hongroise de la fin du XVIIIe siècle.

A VILÁG VÁLTOZÁSAI A HAZAI 'S KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOKBAN

I.

„Aristokraták vagyunk, 's a' novus homoktat csak úgy szeretjük, ha azt nem kell nekik emlékeztetve mondanunk... kentek miatt az ember Úr sem lehet...”¹ Kazinczy Ferenc írta e meglepő sorokat 1825. június 30-án Dessewffy József grófnak. Eltöprenghetünk azon, milyen bonyolultak lehettek a társadalmi viszonyok a tizenkilencedik század elején, ha a korábban szabadkőmives társai között egyenlőséget kereső, a börtönben teljes kiszolgáltatottságot tanuló, felvilágosult szellemű Kazinczy ilyesmit írt. Eltöprenghetünk akkor is, ha tudjuk, hogy az arisztokrata szó Kölcsseynél néha egyszerűen nemest jelent — ellentétben az oligarchiának nevezett főnemességgel. Tény, Kazinczy felesége (szegény) grófnő volt, de ami talán ennél is fontosabb, családja a birtokos nemesség azon rétegéhez tartozott, amely szinte összeolvadt a kevésbé gazdag főnemességgel. Érdekes itt egy pillanatra megállni: egyfelől a liberális Széchenyi István vagy Károlyi György gondosan tartotta a távolságot; másfelől a hozzájuk hasonló mágnásokra több-kevesebb bizalmatlansággal tekintettek olyanok, mint Kölcsy vagy Deák. Köztes helyet foglalt az a réteg, ahová Dessewffy vagy — a Kölcsy által sokáig méltóságos bárónak nevezett — Wesselényi számította magát. A fiatal Kazinczy előtt azonnal megnyíltak és később is nyitva álltak a főúri paloták, s anyagi helyzete lehetővé tette, hogy a Bécs és Erdély határolta térségben utazgasson, könyveket, folyóiratokat, sőt — olcsóbb — képzőművészeti alkotásokat vásárolhasson. Így sem kizárt, hogy a bevezető mondat áttételesebb, mint föltételeznénk: Kazinczy gondolhatott a szellem arisztokráciájához való tartozásra is, főleg pedig arra, hogy az embert „Úr” volta elsősorban korlátozza és kötelezi. Viselkedési formákat kényszerít rá, a magas ízlés igényét állítja elé, s minden erejével, tehetségével szolgálnia kell a közjó elősegítését. Ilyen szolgálat (ha kap és megfizetik is!) hivatalok vállalása; ilyen szolgálat az irodalom művelése — akár anyagi áldozatok árán.

Kultsár István alapvetően más társadalmi közegben született és más körülmények között élt. Hasonlóan a pesti (Dugonics, Révai, Schedius, Virág, Fejér, Horvát István, Vitkovics, majd Vörösmarty) és a bécsi (Decsy Sámuel, Pánczél Dániel, Igaz Sámuel, Márton József) értelmiségiekhez, a nemesi cím (amivel egyébként az említettek közül többen nem is rendelkeztek, illetve nem tudták azt bizonyítani) semmi könnyebbséget nem hozott az életébe. Ahogy mások a református vagy az evangélikus egyháznak, úgy ő egy szerzetes rendnek köszönhette tanultságát. Később — a bencé-

¹ Kazinczy Ferenc Levelezése. Kiadta: VÁCZY János. XIX. k. 361.

sek feloszlata után — tanári, majd nevelői munkával kereste kenyerét.² Tanítványa, Festetics László (a Georgicon alapító György fia) társaságában 1796-ban került Pestre. Fordításai és történelmi érdeklődése adták neki az írói rangot. Festetics László kíséretében 1803 végén hosszú külföldi útra ment, s ezután tulajdonképpen befejeződött nevelői megbízatása. Más megélhetési lehetőség után kellett néznie.

Horvát István naplójában 1805. március 23-án jelenik meg először a hír, hogy Kultsár „egy Hónapos Magyar Írás” kiadására készül.³ Ennek a Hazafi című „hasznos írásnak” már a következő pesti vásárra meg kellene jelennie.⁴ Tisztázatlan, mi készítette e terv módosítására Kultsárt, miközben megtakarított pénzéből élt, s ebből még egy irodalmi pályázat díját is vállalta.⁵ Annyi bizonyos, kérdéseit megvitatta Révaival, Schediusszal, Virággal, Verseggyvel, Horvát Istvánnal, Vitkoviccsal és nyilván a nyomdász-könyvkiadó Trattner János Tamással. Mindezek alapján 1805. december 23-án hetente kétszer megjelenő újság tervével fordult lapengedélyért a helytartónácshoz, amit 1806. január 10-én megkapott⁶ — igaz, korlátozott formában. Forrásaink több vonatkozásban hézagosak, nem tudjuk például, Trattner vállalt-e valamilyen kockázatot és a Festeticsek mennyi segítséget adtak. A korlátozás előírta, hogy Kultsár csak hazai híreket közölhet. Pest megye azonnal tiltakozott ez ellen.⁷ Sérelmét elutasították, mire újabb felirattal válaszolt, amihez Bihar, Fejér, Nógrád és Tolna is csatlakozott.⁸ Az elutasítás először azzal érvelt, hogy elegendő, ha a bécsi Magyar Kurir közli a külföld híreit, majd — miután a megyei tiltakozásokkal a magyar kancelláriának is foglalkoznia kellett — a helytartótanács 1807. október 31-én azt írta, hogy a lengyel felkelés és a francia—orosz háború hírei izgathatják a hazai fiataltságot. Kultsár Hazai Tudósítások című lapja ugyanis ekkor már a hivatalos tilalom ellenére rendszeresen közölt külföldi híreket.

Szép címet választott S. Varga Katalin a *Hazai Tudósítások* című összeállításának első fejezetéhez.⁹ Biztosan elnyerte ezzel Kazinczy túlvilági tetszését, és szó sincs róla, hogy a benne foglalt gondolatot Kultsártól elvitassam. Eszerint: „magamat itt az ország közepén a nemzet tanultabb részének számára, magyar újság írására határoztam.”¹⁰ Ám a közölt válogatásból is kiderül, hogy Kultsár szándékának első fogalmazásából hiányzik a „tanultabb rész”. Vállalkozását *mindenkinek* szánta, mert úgy gondolta, az újságnak a nemzet egészéhez kell szólnia: az ezáltal „érti meg távollévő

² Dr. ALAPY Gyula, *Kultsár István (1760-1828) és könyvtára*. Komárom, 1928.

³ HORVÁT István, *Mindennapi*. Kiadta: TEMESI Alfréd. Bp. 1967. 121.

⁴ U.o.

⁵ Kultsár pályázatának első díját Kis János A Magyar Nyelvnek mostani állapotáról, kiműveltetése módjairól és eszközeiről (Pest, 1806) című munkája nyerte. A pályamunkákat Kultsár, Schedius, Virág, Révai és Verseggy bírálták el.

⁶ Országos Levéltár (OL) Magyar Udvari Kamara. 1806: 115. sz.

⁷ Pest megyei Levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyv. 890. sz.

⁸ OL 1575—1576. Magyar Udvari Kamara 1806: 5585. sz. és Pest megyei Levéltár Közgyűlési jegyzőkönyv 1806. 687. sz.

⁹ *Hazai Tudósítások*. Válogatta, szerkesztette, az előszót és jegyzeteket írta S. VARGA Katalin. Bp. 1985.

¹⁰ S. Varga Katalin modernizálta a helyesírást.

embertásaink állapotjokat, és maga sorsát képzelvén bennök örömré, vagy szánakodásra gerjed. Azáltal tudja meg a' polgári társaságoknak változásait..."; ismeri meg az emberi találmányokat, fáradságos igyekezeteket..."; tanulja meg a „gazdaságot jobbitani, 's a' kereskedést jól intézni..." Így szokja meg „az országban lévő dolgokat nem késő és homályos hírekből, hanem meghatározott értelmes tudósításokból meríteni..." A tudás alapkérdés: „Volt idő, midőn a' magyar volt Európa előtt a' vitézségnek példája. Most a' tudományokban és nemzeti tsinosodásban vetekednek a' nemzetek..."¹¹ Ez utóbbi megállapítás talán mosolyt is fakaszthatott, hiszen megfogalmazásakor — 1805. december 31-én — javában zajlottak a háború eseményei. Ugyanakkor figyelemre méltó, milyen kis jelentőséget tulajdonított Kultsár — jóval a nemzeti fölkelés kudarcá előtt — a magyar vitézségnek; milyen nagyra tartotta a felvilágosodás által öhajtott felemelkedést. Említésre érdemes, hogy e sorokat a lapengedély kiadása előtt írta, ezért célozhat arra, nem csupán hazai híreket akar közölni.

A következő előfizetési fölhívás részletesen ismerteti, miről szól majd a levélként szétküldésre kerülő lap. Újságlevelekről beszél, részben, hogy ezzel is növelje tudósításai személyességét; részben, hogy megnyerje azokat, akik nem vállalkoznának könyvterjedelmű folyóirat elolvasására, s annak drágaságától is visszariadnának. Nem ez az első magyar újság, s párhuzamosan változatlanul megjelenik a bécsi Magyar Kurír — a pesti, pozsonyi, bécsi és más német lapokról nem is beszélve. A vállalkozás léte tehát azon múltott, sikerül-e Kultsárnak új olvasókat toboroznia. Ígérete szerint lapja élén a közélet hírei állnak, ezt a közjót elősegítő intézkedésekről szóló beszámolók követik, majd a gazdasági szempontból hasznos új találmányok, munkamódszerek, szerszámok ismertetése jön. A huszonhat részre tagolt terv soha nem valósult meg teljesen. Például a pesti főtörvényszék ítéleteit vagy nem lehetett nyilvánosságra hozni, vagy a szerkesztő nem ítélte azokat elég érdekesnek.

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a *literatúra* (irodalom) szó nem fordul elő sehol. Kultsár a népszerű „Tréfás történetek és mondások" után kíván csak valamit közölni a „magyar ékesszólásnak mind verses, mind folyóbeszédű" példáiból, majd egy kis nyelvészetet ígér. A valóságban ennél nagyobb szerepet kaptak a „szép mesterségek", s ami talán meglepő, ezeken belül a képzőművészetek. Érdekes, hogy amikor tíz évvel később Kultsár bejelenti a Hasznos Mulatságok című „Toldalék" (melléklet) indítását, akkor sem használja a *literatúra* szót, noha fő helyre a magyar nyelv szolgálatát és a könyvek ismertetésének szándékát helyezi. A pesti értelmiség alapvető gondja az volt, hogyan harcolhatja ki a tudás, a szellemi munka megbecsülését abban a feudális rendszerben, amely a tanítást, az írást, a művek megalkotását hazafias kötelességnek tekintette. S ezzel többek között a birtokából élő Kazinczy, Kisfaludy Sándor vagy Széchenyi véleménye is megegyezett. Az értelmiség előtt két út állt: az udvar szolgálata, amely II. József idején reményekre is jogosított, később egyre nehezebbé vált, a tízes évek közepétől pedig a szellemi függetlenség teljes föladását kívánta. Így a többség a másik lehetőséget választotta, amely a magyar nemzeti érdek érvényesítéséhez kötötte egyéni és közös sorsukat. Mint arra Bíró Ferenc rámu-

¹¹ Hazai Tudósítások i. m. 17.

tatott, a magyarnyelvűség a művelődés demokratizálását hozta magával,¹² az értelmiség által fennn hirdetett alkotmányos jogok pedig viszonylag széles körnek biztosítottak választási, politizálási lehetőséget.¹³ A felemelkedésnek ahhoz az arisztokratikus eszményéhez, amit a jozefinizmus képviselt, s amit Kazinczy „magas” eszményei jelentettek az irodalmi-művészeti ízlés terén, Magyarországon hiányoztak az anyagi feltételek. A szellemi munkájának értékesítési lehetőségétől függő értelmiség döbbsent rá — először öntudatlanul —, hogy a polgárosult életforma kialakulásának anyagi-gazdasági fejlődése az ismeretek terjesztésének és befogadásának szélességétől függ. Legfontosabb feladatuknak az ismeretek terjesztését, az olvasók számának gyarapítását tekintették.

II.

1805 — amikor Kultsár István lapalapításra gondolt — eseménydús év volt a napóleoni háborúk súlyos válságával küszködő Habsburg Birodalom történetében. Tavasszal Oroszország és Anglia szövetségben Napóleon ellen, s augusztusban Ausztria csatlakozott hozzájuk. E hónap végén I. Ferenc összehívta a magyar országgyűlést, de hadserege még az első ülés előtt súlyos vereséget szenvedett Ulm mellett. A kapkodó kormányzat pénzt és katonát akart, az önállósított Udvari Haditanács a magyar nemesi fölkelés összehívását kérte. A király szükségesnek látta, hogy engedményeket tegyen: elfogadta a nyelvi törvényt, beleegyezett, hogy az országgyűlési és kancelláriai iratok kétnyelvűek legyenek, a megyei törvényszékek magyarul ítélhessenek. November 12-én Napóleon bevonult Bécsbe, a francia csapatok átlépték a magyar határt is, Davout marsall fölcsólitotta hazánk fiait, hogy ne álljanak ellen. December 2-án újabb súlyos vereség érte a birodalmat Austerlitznél, s 26-án I. Ferenc megalázó feltételekkel békét kötött Napóleonnal.

Horvát István — ismereteink szerint ekkoriban a pesti fiatal értelmiség jellegzetes képviselője — dühösen írt a „Magyar Országi Hertzegek, Grófok, és Bárók” ellen idézett naplójában — hozzátéve: „ámbar iszonyú sok jószágot bírnak, mégis már századoktól fogva semmit sem szánnak az ország boldogítására képtelen jövedelmeikből”. Ezzel kapcsolatban még a nagybirtokok kisaajátításának gondolatát is fölvetette.¹⁴ Talán már az a hír is eljutott Pestre, hogy Napóleon le akarja mondatni I. Ferencet a „római szent birodalom” császárának címéről, de meghagyná neki Magyarországot.¹⁵ Horvát és néhány más magyar előtt is fölillant ekkor a harmadik út, amelyről még nem lehetett tudni, mennyire viszi tovább a francia forradalomban ki-

¹² BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*. ItK 1984. 558—577.

¹³ GERGELY András, *Egy nemzetet az emberiségnek*. Tanulmányok. Bp. 1987. 138—143. Itt találjuk: „Ha figyelembe vesszük, hogy a nemességnek körülbelül 85%-a, a lakosságnak pedig kevesebb mint fele volt magyar, úgy a magyar anyanyelvűek legalább tíz százalékát kell a politikai jogokkal legalábbis elvileg rendelkezők csoportjához számítanunk.” (140.)

¹⁴ HORVÁT I. i. m. 242—244.

¹⁵ HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből*. I. k. Genf, 1864. 10—13.

vívott jogokat, s mennyire veti alá a nemzeti érdeket Napóleon politikájának. 1807. január 8-án úgy írt Horvát naplójában a francia császárról, mint aki a legtöbbet tette saját hazájáért.¹⁶ 1809. július 1-jén is Napóleon győzelmére gondolhatott, amikor a következőket írta: „Miért szenvedjük mi a koron, midőn az ellenség nem ellenünk, hanem az Uralkodó Nemzetség ellen küszködik?” A gőgös földesurak fő féltelme, hogy kevesebb robotot kapnak jobbágyaiktól. „Int az idő, hogy Constitutionknak szennyeit rólunk is lemossa az emberiség, s könnyebben kipihegtessek a mindenféle embereket tápláló földművelőket... így nem félhetne a Magyar Nemes inkább jobbágyától, mint az ellenség pusztításaitól...”¹⁷

A birodalom gondjai nyilván szerepet kaptak a Hazai Tudósítások lapengedélyének a kiadásában. A lap szellemében pedig többé-kevésbé tükröződnek a Horvát naplójából kiolvasható remények, illetve azok közül inkább azok, amelyek a monarchia központjának Magyarországra helyezéseire vonatkoztak. Horváth Mihály részletesen szól arról, hogy miután I. Ferenc az örökös császári címről lemondott, fölmerült az a gondolat, hogy „Magyar és Csehország császára” lesz.¹⁸ Ezt Napóleon nem ellenezte, s a bécsi tervek is ennek megfelelően készültek. Horváth Mihály szerint „az udvar első rangú publicistája, az e munkával megbízott Gentz Frigyes egy, augusztus 4-én 1806-ban kelt s Müller Jánoshoz intézett levelében” így írt: „Bécsnek meg kell szűnni székvárosnak lennie, a német államrészek mint mellék s határ széli tartományok tekintendők, a kormány széke mélyen Magyarországra teendő át, s ezen ország részére egy új alkotmány készítendő. Magyarországgal, Csehországgal, Galicziával, s avval, mi még Németországból fennmaradt, még tarthatja magát az ember a világ ellen, ha akarja...”¹⁹ Ferenc azonban inkább az Ausztria császára címet választotta — a magyar királysággal együtt. Így az az 1806-ban komolyan mérlegelt terv, hogy a fővárost Bécsből Budára helyezték, nem valósult meg, noha ésszerűsége mellett Horváth Mihály számos külföldi kortárs véleményét sorakoztatta föl.²⁰ Napóleon végleges vereségeig ez a remény — párosulva a gazdasági élet föllendülésével — mégis élt a magyar köztudatban, s még inkább élt Buda-Pesten, ahol a város német polgárságának saját művelődési intézményei — a színház, a folyóiratok, az újságok, a könyvkiadás — virágkorukat élték.

Kultúr haláláig gondosan vigyázott, hogy a társadalmi illemszabályokat betartsa, a felsőbb körökről tisztelettel írjon, s időről időre hűségnyilatkozatokat tegyen a király — de sohasem a kormányzat — mellett. Irodalmi kritikának is csak igen ritkán adott helyet, a társadalmi pedig teljesen hiányzik újságjából — márcsak a cenzúra miatt is. A lap szellemében azonban igen erőteljesen tükröződik annak a polgárvárosnak a gondolkodása, sajátos szemlélete, ahol megjelent. A szerkesztő kulcsszava a haszon, hasznosság. Majd a húszas évek közepétől etikai-filozófiai szinten Kölcsény, gyakorlati szellemben Fáy András, politikai értelemben Széchenyi viszik át a köztu-

¹⁶ HORVÁT I. i. m. 370.

¹⁷ HORVÁT I. i. m. 424—425.

¹⁸ HORVÁTH M. i. m. 10.

¹⁹ HORVÁTH M. i. m. 12.

²⁰ HORVÁTH M. i. m. 15.

datba, hogy a haszonelv nem ellentétes a társadalmi-nemzeti kötelességtudattal. Nincs nyoma, hogy Kultsár átgondolta volna azt, míg a feudális rendszer a szolgálat és tekintély hierarchiájára épül, a polgári értékrend alapja a minél nagyobb mértékben jövedelmező munka, tevékenység, teljesítmény. Újságja azonban maga is gazdasági vállalkozás, amelynek fizetőképes keresletre van szüksége. Olyan ismereteket kellett tehát kínálnia, amelyek hasznára válhattak értelmiségi és gazdálkodó olvasóinak; olyan példákkal kellett szolgálnia, amelyek a legégetőbb gondokra jobb megoldásokat kínáltak. Közben pedig — korlátozott lehetőségei ellenére — a hazai, majd a külföldi eseményekről is tudósítania kellett; s nyilván anyagi okból egyre nagyobb teret adott a város és a királyi kamara üzleti érdekeit szolgáló hirdetéseknek. Ez utóbbi jelentőségére elsőnek a Georgicont létesítő Feszteticsek, aztán a pesti polgárok, majd — meglepően nagy mértékben — a kamara jött rá. Szabadjon itt annyit előrebecsátani, hogy éppen a hirdetések tanúsága szerint, amikor a napóleoni háborúk után a bécsi gazdaságpolitika egyre súlyosabb következményekkel járt hazánkra nézve, akkor ismerték föl a város német kereskedői szoros érdekközösségüket a magyar piaccal.

Kultsár lapjában világosan tükröződik az ország és a város közvéleményének alapvető változása a tízes évek második felétől, mint arra még visszatérünk. A belső árnyok évek során módosultak, de az újság végleges szerkezeti fölépítése már 1808 elején kialakult, s a szerkesztő alapvető szándéka mindvégig azonos maradt: híreket és hasznos ismereteket adni. Ez utóbbinak három fő érdekkörét állapíthatjuk meg: nemzeti öntudat és művelődés, gazdasági fejlődés, külföldi példák. Az első szám élén közéleti híreket találunk magyar főurak kiténtetéséről, majd ezt a lap szellemére jellemző gondolatmenetet: „Pest Városának napról napra való népesedése, és gyarapodása egyszersmind a' Város ékességének is természetes oka. Ide tartoznak a' közönséges épületek. Azért már régtől fogva igyekezett a' Város egy illendő Játékszint építeni: de mind eddig különféle okokból gátoltatván, most csak nagyon hozzákezdett egy fényes Játszó-Színnek felállításához. — Valamint a' Város gyarapodásán minden hazafi örvend; úgy senki sem kételkedhetik, hogy ezen újonnan felállítandó tágas Játékszín a' Magyar Játszóknak is örökre helytel fog szolgáltatni...”²¹ Tekintsünk el attól, hogy az említett — német — színház megnyitására még közel hat évet kellett várni.²² Figyeljünk a pesti értelmiségi öntudatára és Kultsár személyes álmára a magyar színjátszás fölvirágzásáról.

A Hazai Tudósítások első számaiban meglepően sok vidéki beszámolót találunk, ami Kultsár és — ismeretlen — segítőinek jó szervező munkájára vall. A későbbiekhez képest viszonylag nagy teret kapnak az irodalmi és művészeti tárgyú írások. Némi meglepetéssel vehetjük tudomásul — s talán a háborús körülményekből fakadó bizonytalansággal magyarázhatjuk —, hogy az általános felfogás szerint szigorú cenzúra ellenére Kultsár már a 11. számban túltette magát lapengedélyének nemzeti sérelemként tárgyalt korlátozó megkötésén. 1806. Kisasszony hava 6-i keltezéssel ezeket olvashatjuk: „Nem titok már az Orosz Udvarnak a Rácz Országi Támadókkal való egyetértése. Pénzzel, ágyúkkal, fegyverrel, Tisztekkel segíti. Ezek közül többen itt

²¹ Hazai Tudósítások (a továbbiakban: HT.) 1806. I. 1. sz.

²² HT. 1812. I. 11. számban olvashatunk róla.

mentek keresztül...²³ A következő két „külföldi” hír magyar vonatkozású, hiszen Ferenc császár lemondásáról és új címéről szól.²⁴ Aztán a párizsi zsidók „Polgári Állapotjáról” olvasunk,²⁵ majd frankfurti és augsburgi újságok alapján közli a lap a magyar országgyűlés összehívásának — vitatott — tervét.²⁶ Novemberben már bukovinai hírekkel találkozunk,²⁷ az új év első két számában pedig Belgrád elfoglalásáról olvashatunk.²⁸ Ettől kezdve a lap rendszeresen közöl külföldi híreket. Eleinte Lengyelországból, Belgrádból, Bukarestből. Értesülhetett a korabeli olvasó Napóleon, Sándor cár és a porosz király találkozójáról, a fegyverszünetről, a békekötésről.²⁹ Tudomására jutott, hogy a párizsi újságok szerint mindaz, amit „Napóleon Császár 1806 4-dik Octobertől fogva 1807 14-dik Júniusig tett ... a jövődö maradékainál is álmétködást fog gerjesztetni...”³⁰ Szabadjon emlékeztetni, hogy többek között a Habsburgok megalázásáról van itt szó. Még elgondolkodtatóbb az a hír, amelyet több folytatásban a Varsói Nagyhercegség alkotmányáról olvashattak Kultsár előfizetői. Megtudhatták, hogy az új alkotmány magában foglalja a vallásszabadságot, az örökös jobbagság eltörlését, a törvény előtti polgári egyenlőséget, a választójogot. Az uralkodó pedig törvényes kötelességekről beszélve ilyeneket is mondott: „A’ harmadik rendbéli Polgárok! Emlékezzetek meg, mik voltatok nem régen. Elöttetek megnyílt a tisztesség útja”, lehetnek katonák, tudósok, iparosok, kereskedők, kaphatnak hivatalt, viselhetnek közeleti tisztséget. „És ti Földnépe! eddig igen elhagyott része a Nemzetnek, te is részes leszel a Polgári szabadságban. Már ti is polgári vagytok a Társaságnak...”³¹

Láthatjuk, Kultsár 1807 közepétől semmibe vette a külföldi hírek közlésére vonatkozó tilalmat, s ily módon a fennálló rend szempontjából nem éppen veszélytelen gondolatokat tett közzé. Az 1808-as évfolyam már abban a szerkezeti fölépítésben indult, amit Kultsár végig megtartott: a lap élén Magyar- és Erdély Ország cím alatt közölt híreket, majd Ausztria rovata következett, s ezután a külföld hírei — változó sorrendben. A lap végére kerültek a „Gazdaságbéli” majd a „Tudománybéli Dolgok”, s ezt később a főleg hirdetések tartalmazó (néha azonban híreket is közlő) „Toldalék” követte. Csak a harmadik számban közölt „Jelentés” indokolja meg „Felséges Urunk különös engedelmével”, hogy ezután „nem csak a’ Hazában, hanem az egész Világon történt Dolgokkal fogom Érdemes Olvasóimat mulatni...”³² Az újság új cí-

²³ HT. 1806. I. 11. sz. A török elleni szerb felkelésről van szó.

²⁴ HT. 1806. I. 13. és 14. sz. Érdekessége a hírek, hogy a „kis titulusból” kimaradt a „Jeruzsálem királya” cím, s így a birodalmak fölsorolásában Magyarország rögtön Ausztria után következik.

²⁵ HT. 1806. I. 19. sz. A zsidóság társadalmi helyzete többször visszatérő kérdés az újságban később.

²⁶ HT. 1806. I. 22. sz.

²⁷ HT. 1806. I. 31. sz.

²⁸ HT. 1807. I. 1. és 2. sz. Ez is tekinthető magyar hírek, hiszen a kor felfogásában Nándorfehérvár a történelmi Magyarország része volt.

²⁹ HT. 1807. II. 7. sz.

³⁰ HT. 1807. I. 12. sz.

³¹ HT. 1807. I. 19., 20., 21., 37. sz.

³² HT. 1808. I. 3. sz.

mét aztán májusban jelenti be, és július elejétől használja. Így formailag csak ekkortól beszélhetünk *Hazai 's Külföldi Tudósításokról*.

III.

Az irodalomtörténet-írás tulajdonképpen elégedett lehet önmagával: Kultsár lapjának irodalmi jelentősége lényegében földolgozott. Beépült a kor legfontosabb szereplőiről szóló — jórészt századfordulós kutatásokon alapuló — monográfiákba, s hiteles képet ad róla S. Varga Katalin már idézett összeállítása, a *Hazai Tudósítások*.³³ Ismeretes Kultsár különös vonzalma a színházhoz, „semleges” álláspontja a nyelvi vitában. Kevésbé ment talán át a köztudatba, milyen sokat tett a képzőművészeti és zenei ismeretek terjesztéséért. A „Köznép dalainak” felfedezésében szerzett érdemei is megkapták a megérdemelt méltatást. Mindez azonban a lap ismeretterjesztő tevékenységének teljesebb fölmérése nélkül sem a tárgyalt irodalmi jelenségeket nem világítja meg kellően; s még kevésbé teszi lehetővé, hogy a köztudatnak azt a változását megérthessük, amely egyrészt az új művek befogadását, irodalmi folyóiratok, almanachok életképességét, majd a könyvpiac kialakulását elősegítette, másrészt fontos szerepet játszott a Kölcsey-, majd a Vörösmarty-nemzedék gondolkodásának kialakulásában.

Kazinczy eleve félreértette Kultsár szándékát: irodalmi lapot várt,³⁴ s ez a váromszása az újság egész megítélésére napjainkig árnyékot vet. Aligha tartható S. Varga Katalinnak az a megállapítása, hogy a lap fogadtatása Kazinczy levelezéséből nyomon követhető.³⁵ A széphalmi mester csak 1809-ig állt egyértelműen Kultsár mellett — az irodalomtörténetben részletesen tárgyalt szerencsétlen „Árkádia pör” ellenére. Kultsárt viszont megijeszthették a Kazinczy körül kirobbant indulatok: félt, hogy az irodalmi viták elriasztanák olvasóit. Kazinczy ellenszenve 1809-től mutatható ki, s a Mondolat megjelenése után erősödik meg. Részben egész világszemléletére, részben arra az óvatosságra jellemző, amivel leveleit írta (hiszen nyílt titok volt, a postát a titkosrendőrség figyeli), hogy a külföldi hírek mindössze egy megjegyzést váltottak ki belőle: Cserey Farkas véleményét kérte 1809-ben egy az angol parlamentben Napóleon zsenijére vonatkozó állítással kapcsolatban.³⁶

Nem tudjuk, mit gondolt Kazinczy arról, hogy Kultsár lapját a féléves összefoglalások címlapján Nemzeti Újságnak nevezte, s a nemzeti jellegen Magyarország (és Erdély) nyomatékosan hangsúlyozott különállását értette. Nincs ebben semmi rendkívüli, hiszen a bécsi Magyar Kurir, amely első részében hozta a külföld híreit, a magyar és erdélyi tudósításokat ugyancsak az ausztriaiktól elválasztó fejecet cím alatt közölte. Ide tartozik, hogy Decsy Sámuel, Pánczél Dániel, Igaz Sámuel, majd Márton József szerkesztésében a császárvárosban megjelenő magyar újság sok tekintetben

³³ Hazai Tudósítások i. m.

³⁴ Kazinczy Levelezése i. m. IV. k. 489. 1. (1809. augusztus 16.)

³⁵ Hazai Tudósítások i. m. 12. 1.

³⁶ A másként, mint arra még visszatérek, itt azt jelenti, hogy a Magyar Kurir gyakrabban közölt hosszú idézeteket, a Hazai 's Külföldi Tudósítások inkább összefoglalókat adott.

hasonlított Kultsár lapjához, így az irodalomhoz való viszonyában, valamint külföldi tudósításainak tartalmában. Hiányoznak viszont belőle a pesti gazdasági hírek és hírdetések. A magyarországi tudósításokat — főleg a húszas évek elején — néha a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* alapján közli. Ugyanakkor bizonyítható, hogy a külföldi sajtóból vett anyagot mások és másként fordították.³⁷ Kazinczy mindenesetre a tízes évek második felétől gondosan építette bécsi kapcsolatait. Ebben persze nem csupán Kultsárhoz fűződő viszonya játszott közre, hanem Fejér György iránti ellenszenvé, „triászának,, eltávolodása eszméitől, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőivel való vitája, Kölcsey „lábadása”, Kisfaludy Károllyal kapcsolatos fenntartásai is. Az öregedő Kazinczy sokáig nem vette észre Pest szellemi központtá válásának jelentőségét, s azt mindig a fiatal korában oly fényesnek megismert Bécs árnyékában látta. Ráadásul nem értett egyet az ott kialakuló felfogással. Tény, azt az újat, amit Kisfaludy Károly, majd Vörösmarty hozott, Kultsár sokkal nyitottabban fogadta és fenntartás nélkül támogatta.

Kultsár már a Hazai Tudósítások 4. számában hitet tett a nyolcszáz éves magyar alkotmány fenntartása mellett, s azt a nemzet virágzásával kötötte össze.³⁸ Közölte idősebb Wesselényi Miklós beszédét a szabadság védelméről, miszerint csak azt a „Státust lehet Hazának nevezni, melynek a Szabadsággal, az Emberek Jussaival megegyező törvényei vannak, tsak ott lehet haza szeretet!”³⁹ Érthetjük ezt — és nem alaptalanul — a nemesi előjogok védelmezéseként, de Wesselényi a „voksolás szabadsága” mellett is kiáll, s azt követeli, hogy meggyéje ne az udvar jelöltjeit válassza a különböző tisztségekbe, hanem a közérdek képviselőit. Ezzel cseng össze egy képzeletbeli beszélgetés Attila és Árpád között. Fő gondolata, hogy egész „Európa mozgásban legyen, tsak a te országod nyugszik”; e helyzet megváltoztatásához pedig az erők egyesítése szükséges.⁴⁰ Ír a lap az 1807-es országgyűlésről is, ahol Bécs eleste után a kormányzat több kísérletet tett a magyar háborús erőfeszítések fokozására, s ezek érdekében ígéretre is kész volt. A Hazai Tudósítások még az országgyűlés megkezdése előtt kijelölte a követendő példát: „A' Polgári Társaságoknak az ditsóséges jussáról, hogy a' köz dolgok eránt közönséges tanácskozásokat tarthatnak, még eddig csak a' Londoni Parlamentumok tettek bizonyosságot, hol a' Köz boldogságról nyilván és szabadon szollottak a' Nemzet követei...”⁴¹ Kultsár itt hivatkozik először Angliára, mint ahol a magyarhoz hasonló ősi alkotmány van érvényben.

A lapban lassan kialakuló közvetett gondolatsugalmazás újabb példája az I. István és II. József közötti beszélgetés. A császár büszkén hangsúlyozza, hogy azoknak adott tanítót, akik leginkább tanítás nélkül szűkölködtek, de alapelve az uralkodói teljhatalom. Az abszolutizmus szellemében emlékezteti Istvánt, hogy előde is leszámolt az ellene lázadókkal. István válasza: „Ámbár erőm volt, és a' hatalmasokat, akik ellenem támadtak, megaláztam, de a' hatalmat önként határok közé szorítottam”. Ezt

³⁷ Más megfogalmazásban közli például a Magyar Kurir 1819. október 1-i száma Hunt Londonba érkezésének hírért, mint a Hazai 's Külföldi Tudósítások 1819. II. 28. száma.

³⁸ HT. 1806. I. 4. sz.

³⁹ HT. 1806. I. 28. sz.

⁴⁰ HT. 1807. I. 18. sz.

⁴¹ HT. 1807. II. 6. sz.

szolgálja az általa teremtetett megyerendszer. József az idő sürgetéséről, a tisztviselők szorgalmáról, a munkaszeretetről beszél. Mindezt István elismeri, a fejlődést fontosnak tartja, de így fejezi be a párbeszédet: „Jövendőben reménylem, hogy Magyarabb világ lesz”.⁴²

Hiába remélte — Kultsár és sok honfitársa. Az 1809-es francia támadás meghozta a nemesi fölkelést, de Károly főherceg április 6-i hadparancsában változatlanul Ausztria megvédésére szolgáltatta föl katonáit.⁴³ Nem sokkal később viszont — április 27-én — József nádor a magyar nemzet függetlenségét veszélyeztető ellenségről beszélt a felkelő nemességnek.⁴⁴ Ahogy nőtt a birodalom gondja, úgy került előtérbe a nádor, s a lap arról írt, hogy „Felséges Urunk naponként újabb jeleit adja Nemzetünkbe vetett bizodalmanak... a' Magyarokkal nemzeti nyelveken szívesen szól...”⁴⁵ A győri vereség hírére a felkelők mentegtetése követi;⁴⁶ de a többi háborús hírből is az látszik, hogy a cenzúra nagyon vigyázott a katonai vereségek homályba burkolására. Maga Kultsár azonban valószínűleg nem vonta le a kudarcból a későbbi tanulságot, miszerint a nemesi adómentesség fő érve veszett oda.

Az udvar hasonló következtetésének eredménye viszont megjelenik a lapban: az 1811-es országgyűlésen már nem a nemesi fölkelésről, hanem pénzkérdésekről van főleg szó. (Erről az országgyűlésről egyébként sokkal kevesebb hírt találunk a lapban, mint a korábbiról.) Az országra nehezedő anyagi gondok kezdettől nagy teret kaptak: a pénz értékcsökkenéséről már 1806-ban szó esik.⁴⁷ Folyamatos tárgyalása mellett újra és újra találkozunk a pesti piac áraival, 1807-től vámügyi kérdésekkel,⁴⁸ s gyakoriak a gazdálkodási tanácsok. Nem tudni, meglepte-e Kultsár olvasóit, amikor 1808-ban a csehek szorgalmát állította példaképpül hazánk fiai elé azzal, hogy az „örökös jobbágyság náluk már rég eltöröltetett”, s ez hozta magával a munka becsületét, valamint az iparcikkek termelésének a fejlődését.⁴⁹ Föltűnő, hogy a háborús hírek csak a nemesi felkelés idején szerepelnek a „Magyar- és Erdély Ország” rovatban, különben a hadszíntérnek megfelelő ország címszava alatt tudósít róluk a lap. Kultsár rendszeresen beszámolt a világpolitika legfontosabb kérdéseiről. Említésre méltó, hogy a waterlooi csata híre 10 nap alatt jutott el Pestre,⁵⁰ majd azt is megtudták az olvasók, hogy „Bonaparte Jun. 23-dikán a fija kedvéért” lemondott, s Schwarzenberg osztrák marsall a dicsőségről szónokolt az „Austriai Ármádáknak vitéz seregei” előtt.⁵¹ A bécsi kongresszusról szóló — szűkszavú — tudósítások már korábban megjelentek, s ezután is folyamatosan találkozhatott velük az olvasó — ugyancsak az ausztriai hírek között. Akárcsak a magyar közvélemény tudatában, a lapban is élesen elválík egymástól a birodalmi és a magyar érdek.

⁴² HT. 1807. II. 16. sz.

⁴³ Hazai és Külföldi Tudósítások (A továbbiakban: HKT.) 1809. I. 29. sz.

⁴⁴ HKT. 1809. I. 37. sz.

⁴⁵ HKT. 1809. I. 43. sz.

⁴⁶ 1809. június 17. Vö. HKT. 1809. I. 48., 49. sz.

⁴⁷ HT. 1806. I. 3. sz.

⁴⁸ HT. 1807. I. 44. sz.

⁴⁹ HKT. 1808. II. 50. sz.

⁵⁰ HKT. 1815. II. 1. sz.

⁵¹ HKT. 1815. II. 2. sz.

Az a tény, hogy Bécs a győztesek tanácskozásának házigazdája, megjelenik ugyan a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* hasábjain, de sem a Habsburg-siker jelentőségéről, sem következményeiről nem esik szó. Az, hogy a történelem új szakaszába lépett, eleinte észre sem vehető. 1815-ben arról értesültek a tisztelt olvasók, hogy Gauster Leopold „Kávéfőző Polgár” a Váci utcában új üzletet nyitott, ahol lehet biliárdozni, pipázni, továbbá italok és újságok gazdag választéka várja a kedves vendégeket.⁵² Nem sokkal később „Fresidy F.M. és Társasága” ajánlja magát, illetve égetett itala-
it („liqueur”) és illatszereit („Parfumerie”) azzal, hogy Bécs és Párizs után Pesten is fiókot nyitott.⁵³ 1816-ban arról értesülünk, hogy egy bajor hajón a hazainál olcsóbban árulják Pesten a gabonát. „Itt az óhajtott békesség! — teszi hozzá a hírhez a szerkesztő —, mely megengedi, hogy egész erőnket az Ország belső bodogítására fordítsuk”. Utak, csatornák építése, a dunai szállítás mellett érvel.⁵⁴ Ebben a szellemben folytatja később: „A’ kereskedés az egész emberi Nemzetet egy társaságba öszve kapcsolja, az elmének tökéletesedéseit közönségesen kiterjeszti; 's a' Nemzeteknek iparkodásait, és Kincseit egymással közli. — Ezen nagy céloknak fő eszközei a' Hajók...”⁵⁵

1816-ban Gazdaságbéli Gyűjtemény a „Toldalék” címe, s a pénzügyértékelésről többször is szó esik.⁵⁶ 1818-ban érthető örömmel számol be a pesti újság arról, hogy „September 26-án indult meg Bernárd Antal Úr pécsi polgár gőzhajója, mely erősebb a legjobb vontatólovaknál...”⁵⁷ Bécsben már egy másik épül, amely hamarosan eljut Pestre,⁵⁸ s a szerkesztő lelkesedését egy kis vers jelzi:

Rejtek tűz teszi víznek hevét, és gőzre feszülve
Készleti rest kerekét forogni nagy szaporán,
Bámuld! százas erőt nyújt kis tűz. Népeket így vitt
Titkos erő sokszor hőroszi tette. (Gőzhajó)⁵⁹

A gőzhajóról szóló ismétlődő tudósítások mellett⁶⁰ állandó téma a pénzváltás, a bécsi Nemzeti Bank megalapítása 1817-ben és budai fiókjának megnyitása.⁶¹ Megjelenik a hitel és tőke kérdése — angol példán.⁶² Az újság örömmel tudósít arról is, hogy a „Gátsi Fabrika” posztója, zsinórja az egész országban kapható, s buzdítja ol-

⁵² HKT. 1815. II. 8. sz.

⁵³ HKT. 1815. II. 12. sz.

⁵⁴ HKT. 1816. I. 50. sz.

⁵⁵ HKT. 1815. II. 23. sz.

⁵⁶ HKT. 1816. II. 1. és 1817. II. 17. sz.

⁵⁷ HKT. 1818. II. 24. sz.

⁵⁸ HKT. 1818. II. 26., 1820. I. 51. és II. 3. sz.

⁵⁹ HKT. 1821. I. 11. sz.

⁶⁰ HKT. 1823. II. 34. sz.

⁶¹ HKT. 1817. II. 17. és 1820. I. 32. sz.

⁶² HKT. 1822. I. 23. és I. 47. sz.

vasóit, hogy hazai termékeket vásároljanak, mert ha itthon dolgozzuk föl a gyapjút, mindenki jól jár.⁶³ Kultsár — a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1817-től kiadott melléklapjában, a *Hasznos Mulatságok*ban — 1822-ben ismét a cseh példára hivatkozik. Itt ugyanis II. József pénzügyi támogatása megindította az ipari fejlődést, amit a továbbiakban a helyi „mágnások” is támogattak. Ám a cseh posztó magyar gyapjából készül, „és mi Magyarok ezen készítményeket drágán vesszük meg, midőn magunk a' Hazában megfonathatnánk, megszövehetnénk 's megfestethetnénk; 's így a' hasznót, mellyből szomszédaink gazdagszanak, tulajdonunkká tehetnénk.”⁶⁴ Egyaránt sürgeti a hazai ipar és mezőgazdaság fejlesztését — ismételten angol példákra hivatkozva.⁶⁵ De a „Mezei Gazdálkodás mindig a reá fordított pénz summa szerint megyen előbbre...” — írja —⁶⁶ s ez a kereskedelem fejlődésének is az alapja. No meg — ismét sűrűn idézett külföldi példákkal — a közlekedés javítása. Ennek megfelelően ismerteti már 1819-ben az első állandó pesti hídtervét,⁶⁷ szól a gőzhajók történetéről, sőt, rakétákról és léghajókról is. A példák szinte tetszés szerint szaporíthatók annak érzékeltetésére, hogyan tükröződik a pesti újságban a gazdasági válság tudata. Hogyan kezdi a magyar értelmiség ebben a vonatkozásban a kiutat keresni — miközben nem feledkezhet meg arról a politikai válságról sem, amit a győzelemittas bécsi kormány abszolutista törekvései idéztek elő.

A napóleoni háborúból I. Ferenc és a bécsi alkudozásokat mesterien irányító Metternich kancellár kettős tanulságot vont le. A siker zálogának a külpolitikát tekintette, s az elért eredményeket a Szentszövetség révén kívánta biztosítani. A birodalom katonai és pénzügyi csődjének fő okát pedig a „magyar önzésben” kereste. Történeti irodalmunk még nem dolgozta föl, hogy ezt az érvet milyen erővel igyekeztek Bécsből a propaganda korszerű eszközeivel az örökös tartományokban tudatosítani. Csak a magyar ellenérv ismeretes, amely az „ősi alkotmány” védelmében látta a magyar különállás fenntartásának egyedüli lehetőségét. I. Ferenc gazdaságpolitikája — aminek lényegét Kossuth később II. Józsefhez visszavezetett érvek alapján abban látta, hogy Bécs „colóniának” tekintette Magyarországot⁶⁸ — 1815 után egyre súlyosabban sértette a magyarországi lakosság minden rétegének érdekeit. Ezután az udvar több fronton is támadást indított a megyékben összpontosuló politikai ellenállás megtörésére.

Szekfü óta szokásos az abszolutisztikus törekvésekkel szembeni ellenállás lényegét a rendi — nemesi — előjogok megvédésének szándékával magyarázni. Annak a magyar — főleg pesti és bécsi — értelmiségnek, amely a sajtóban és az irodalomban is fokozatosan átvette a vezető szerepet, ezek az előjogok szinte semmit sem jelentet-

⁶³ HKT. 1823. II. 52. sz.

⁶⁴ *Hasznos Mulatságok* (a továbbiakban: HM.) 1822. II. 4. sz.

⁶⁵ HM. 1821. II. 21. sz.

⁶⁶ HM. 1821. II. 15. sz.

⁶⁷ HM. 1819. II. 45. sz.

⁶⁸ KOSSUTH Lajos, *Az adóról*. Ellenőr. Politikai zsebkönyv. „Németországban” 1847. Eszerint II. József „megmondotta világosan, hogy colóniának fogunk tekintetni, hogy gyáripárunk nem csak nem fog gyámolítani, sőt el fog nyomtatni; kivitt pénz visszaszívárogtatására legkisebb gond sem fog fordítani. — És a' mit mondott, mind megtörtént...” 472.

tek. Úgy látták, az alkotmány elvesztése a beolvadással, a nemzeti nyelv, hazai művelődési hagyományok feladásával járna, mint arra — ismereteik szerint — Csehország a példa. (Kultsár német nyelvű források alapján következetesen — mint „örökös tartománybélit” — Ausztria cím alatt közölte a prágai és brünni híreket.) A nyelvhasználat és művelődési örökség vállalása emelte e réteget a politikai tevékenység tereén a birtokosokkal egy sorba, s nyitott teret azoknak, akik a felemelkedés útját keresték. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az „ösi alkotmány” — amelynek korszerű alkalmazására Anglia kínálta a minduntalan idézett példát — számos, a felvilágosodás idején új értelmet nyert eszmét tartalmazott. Szólt — bizonyos feltételekkel — szabadságról, egyenlőségről, választójogról, önkormányzatról, s ezekben az értelmiség saját tevékenységének és elismerésének a zálogát látta, amelyet létében fenyegetett a tízes évek második felétől nyíltan hirdetett és a Szentszövetség országában többnyire brutálisan gyakorolt önkényuralom. Az a tény, hogy a pesti értelmiség egy jellegzetes képviselője, a Kultsárnál sokkal fiatalabb Waltherr László gondosan őrizte a magyar jakobinus mozgalom emlékeit,⁶⁹ arra enged következtetni, hogy a szabadság—önkényuralom ellentétre annak történelmi tapasztalatai alapján is gondoltak. Ide visszavezethető logika kötötte össze a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* hasábjain a magyar nyelv, a magyar nemzeti érzés ápolásának szándékát az alkotmány védelmével. Ne feledjük, a lapengedély körüli vita idején Kultsár a megyék kiállításának — is — köszönhette, hogy megvalósíthatta eredeti tervét.

A magyar ellenállás ellen bevetett fegyverek egyike a titkosrendőrség megerősítése, másika a cenzúra megszigorítása volt; a katonai erőszak később és korlátozottabb keretek között érvényesült. I. Ferenc cenzúrarendelete a *Hazai 's Külföldi Tudósításokban* is megjelent,⁷⁰ és a korabeli közönség rendszeresen olvashatott a Szentszövetség különböző intézkedéseiről a sajtószabadság korlátozására. Horváth Mihály 1817 tavaszára teszi, s Sedlniczky rendőrfőnöki kinevezésével hozza összefüggésbe, hogy a külföldi sajtótermékeket kitiltották a Habsburg birodalomból. Eszerint a „sajtót, úgy a könyvekre, mint az időszaki kiadványokra nézve, szintoly önkényes, mint szigorú cenzúra nyűgöze le.”⁷¹ E megállapítását azóta közhelyként idézi történetírásunk. A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* — sőt a bécsi Magyar Kurir alapján is — kétségbe kell vonnunk az osztrák cenzúra és a titkosrendőri munka hatékonyságát. Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy éppen az említett intézkedések bevezetése előtt a helytartótanács engedélyezte a Tudományos Gyűjtemény megindítását, s a Kultsár újságja „Toldalékanak” önálló mellékklappá fejlesztését Hasznos Mulatóságok címmel. Csak találgathatjuk, mi lehet ezen aligha véletlen egybeesés mögött: József nádor vitája a bécsi politikusokkal, a magyar kancellária alkotmányvédő szándéka vagy a befolyásos Trattner nyomdász-könyvkiadó cég üzleti érdeke? Találgatás helyett maradjunk a ténynél, hogy éppen az önkényuralmi támadás kezdetén kapott a magyar értelmiség jelentősen nagyobb megszólalási lehetőséget.

⁶⁹ OSZK kéziratár. Quart. Hung. 1525/8.

⁷⁰ HKT. 1819. I. 6. sz.

⁷¹ HORVÁTH M. i. m. 20—21.

Az is elkerülte az eddigi kutatás figyemét, hogy 1817 végén hirdetés jelent meg a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*ban arról, hogyan és milyen külföldi lapokra lehet Pesten előfizetni. A három ajánlott angol lap közül csak a *Courier* volt kormánypárti, a *Morning Chronicle* és a *Times* ellenzékiek minősült. A francia sajtóban nehezebb ilyen határt vonni, viszont öt újság közül választhatott, aki akart. Ehhez a választékhoz még egy olasz, tíz németországi és tizenegy ausztriai lap járul — a bécsi Magyar Kurirt, valamint a külön és részletesen ajánlott osztrák irodalmi-művészeti folyóiratokat nem számítva.⁷² Egyetlen szépséghibája e hirdetésnek, hogy az angol újságok éves előfizetése 1016 forintba, a franciáké egy tisztviselő mintegy teljes évi fizetésébe, s a legolcsóbb német lapoké is a hazai árak többszörösébe került. Ilyen luxust legfőljebb a Széchenyiek vagy Károlyiak vagyonával engedhetett meg magának valaki, hiszen még a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* évi 22, a Magyar Kurir 30 forintos előfizetési díja is drágának számított — főleg a pénzhez nehezen jutó birtokos nemeség szemében.

Ennek ellenére bizonyítható, hogy a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, valamint a bécsi Magyar Kurir szerkesztői közvetlenül angol, francia és németországi lapokból dolgoztak. Mégpedig egymástól függetlenül, mivel az azonos témájú cikkek fordítása is eltér egymástól. Leggyakrabban idézett forrásaik a *Morning Chronicle* és a *Moniteur*. Azt ugyan megakadályozta a cenzúra, hogy — majdnem a huszonötös országgyűlésig — a hazai politikai élet híreit közöljék, de a külföldi tudósításokban rengeteg izgalmas kérdést találhatott a figyelmes olvasó. Meg kell jegyezni, hogy a Magyar Kurir ebben a vonatkozásban nem sokban különbözik Kultsár lapjától, sőt, mivel a magyarországi híreknek kevesebb teret adott, gyakran részletesebben szólt ugyanazokról a külföldi eseményekről. Szívesen közölt viszonylag hosszabb fordításokat az idézett cikkekből, míg a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* inkább az összefoglalás módszerét használta, nemegyszer a szerkesztő (vagy a fordító?) hozzáfűzött megjegyzéseivel.⁷³

Noha a magyarországi hírek sokáig érdektelenek, föltűnő, hogy a megyei önkormányzat ellen intézett támadások idején Pest új polgármesterének megválasztásakor a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* szükségesnek tartja megjegyezni: „A Polgári Társaságunk egyik legszükségesebb, leghasznosabb jussa, hogy Elöljáróit maga választathatja, és olyanokat tehet hivatalba, kikre egész bátorsággal bízhatja személyének, és jószágainak megőrzését...”⁷⁴ 1823 fordulatot hozott az újság belpolitikai híryanagában: októberben közölte a Szatmár megyei tisztújítás híret és a tisztikar teljes névsorát.⁷⁵ Ezután a Hont, a Somogy,⁷⁶ majd a Pest megyei közgyűlés hírei jelentek meg.⁷⁷ Az utóbbi eseményről — a lap szerint — a kormány megbízottja azzal a meg-

⁷² HKT. 1817. II. 51. és 52. sz.

⁷³ Itt jegyzem meg, nem sikerült kiderítenem, kik válogatták és fordították Kultsár számára a külföldi anyagot. Horvát István, Szemere Pál, Ungvárnémeti Tóth László, Helmeczy Mihály, Hindy Iván tevékenysége valószínűsíthető többek között, de a megnyugtató válasz további kutatásokat kíván.

⁷⁴ HKT. 1819. I. 11. sz.

⁷⁵ HKT. 1823. II. 31. sz.

⁷⁶ HKT. 1824. I. 14. és 40. sz.

⁷⁷ HKT. 1824. II. 19. sz.

győződéssel távozott, hogy egy szabad nemzet mértékletes vitákra képes.⁷⁸ A hevesi tisztújításról szóló tudósítás után a zalai következik, amelynek érdekessége, hogy a két Deák fiúról egyelőre szó sem esik.⁷⁹ Az 1825-ös országgyűlés előkészületeiről oly sokat olvashatunk, mint korábban soha. Az újság közli a követek névsorát is, s itt már szerepel Deák Antal.⁸⁰ Először nyomtatják ki az időszaki sajtóban az „Ország Rendeinek” feliratát teljes terjedelmében.⁸¹ Az olvasók értesülhettek az Akadémia alapítására tett felajánlásokról, érdekes módon azonban Széchenyi István kezdeményező szerepét nem emelte ki az újság. Talán azért, mert országgyűlési híreit főleg a pozsonyi latin újságokból vette. Mindenképpen ez az első országgyűlés, amelynek eseményei — nagy vonalakban — figyelemmel kísérhetők voltak mindazoknak, akik az ország különböző részein előfizettek a *Hazai's Külföldi Tudósításokra*.

Hűen tükröződnek a lapban a hazai társadalmi és szellemi élet megújulásának jelei. Példáinkat kezdhethetnénk a pesti úszóiskolákról szóló hírekkel,⁸² folytathatnánk a lóversenyek népszerűsítésével,⁸³ az 1820-as királyi látogatás leírásával,⁸⁴ az iskolai és egyetemi események részletes ismertetéseivel.⁸⁵ A maga szűk keretei között szól az újság a Tudományos Gyűjtemény, az Auróra, a Hébe, az Élet és Literatúra, a Felső Magyar Országai Minerva megjelenéséről.⁸⁶ Rendszeresen ismertette az új könyveket, s különös nyomatékkal a szerkesztő szívéhez közel álló színházi élet eseményeit, a fehérvári színház megnyitását, majd pesti vendégszereplésének sikereit.⁸⁷ Végül hadd említsek meg még két olyan eseményt, amelyről Kultsár mindig nyomatékosan számolt be. Az egyik Szent István napjának a megünneplése, a másik Balatonfüred fürdővárossá, nyári társadalmi és szellemi központtá fejlődésének ügye.⁸⁸

A Napóleon személyes sorsa iránti érdeklődés haláláig figyelemmel kísérhető a lapban.⁸⁹ Ennél azonban sokkal nagyobb tudatformáló jelentősége lehetett a napóleoni háborúkban született alkotmányok védelmében folytatott harcok részletes ismerteté-

⁷⁸ HKT. 1824. II. 19. sz.

⁷⁹ HKT. 1825. I. 51. sz.

⁸⁰ HKT. 1825. II. 19. sz. — Deák Ferenc nevével már az 1817. II. 34. számban találkozhatunk egy nagykanizsai ünnepélyről szóló tudósításban.

⁸¹ HKT. 1825. II. 32. sz.

⁸² HKT. 1822. II. 14. sz.

⁸³ HKT. 1826. I. 37. és HM. 1827. 45., 1828. 41. sz.

⁸⁴ HKT. 1820. II. 23., 24., 25., 26., 29., 30. sz.

⁸⁵ Az egyetem híreiről évente többször tudósított a HKT. A húszas évektől a középiskolai ünnepélyek egy részéről is beszámolt. Így jelent meg a kor több, később ismertté vált szereplőjének neve, mint Deáké, Hazucha Ferencé (1820. II. 4.), Rothkrepl Gáboré (1820. II. 13.) többek között.

⁸⁶ E folyóiratok megjelenését általában gyorsan követték az ismertetések (néha meg is előzték), de ezek mindig csak a tartalmat ismertették (a metszetekre külön főhíva a figyelmet), kritikus megjegyzést ritkán találunk. Ilyen a Kazinczy—Kultsár viszonyt tovább rontó megjegyzés a Hébében megjelent képről vagy Toldy Schiller-fordításáról.

⁸⁷ Vö. Hazai Tudósítások i. m. 222—255.

⁸⁸ A Szent István napi ünnepségekről lásd — többek között —: 1818. II. 15. és 1815. II. 15. sz.; Füredről évente, így 1811. I. 39., 1821. II. 8., 1822. I. 49., 1824. II. 18. sz.

⁸⁹ Vö. Hazai Tudósítások i. m. 479—522.

sének. 1817 júniusában a magyar közönség nyomtatásban olvashatta a württembergi király nyilatkozatát — többek között — arról, hogy a „Köznépnek mind azon jussokat és szabadságokat” megadja, „melyeket a polgári szövetségben ajánlottam,... a’ Nemességnek mind azon jussait” kiszolgáltatja, „a’ melyeket néki ugyan a’ javasolt Constitutzió ígér...” Úgymond: „Legelső dolgom leszen igazságos alapra épült együgyű adózó rendtartást behozni...”⁹⁰ Ismertette a lap Heinrich Gagernnak a Német Szövetség 44. ülésén tartott beszédét, amelyben — ugyancsak többek között — leszögezte, hogy a francia, angol, belga példa alapján a „nagyobb Európai Nemzeteket Monarchiai, de Törvények által megszorított Constitutzió illeti; mert a’ republikai tévelygéseket, és a’ Demagógok kitsapongásaikat drágán megfizettetik...” Kiállt a szabadságjogok és a sajtószabadság mellett is. Úgymond: „A’ Nagy-Britanniai gondolkodás szerint a Nemzetben ’s az Ország-Gyűlésben (Parlament) tellesen benn foglaltatik a’ Királyság is.” Érveléséből nem hiányzik a francia forradalom példájával fenyegetés. Az ugyanis megdöntötte a királyi és császári méltóságokat, eltörölte a kiváltságokat, s Németországban „minden felől láthatni a’ felforgatásra kész indulatosságot, melly kiváltképpen a’ Nemesség ellen való gyakori kikelésben jelengeti magát...” A beszéd leszögezi: „A Törvény előtt való egyenlőséget nem kell már vérrel megszerezni. A’ hivatalokba való eljuthatás a’ jeles érdemek előtt nincsen elzárva...” A harmadik rend művelt és jobb módú tagjai Gagern szerint bármely polgári vagy katonai tisztséget elnyerhetnek, mint azt példákkal is bizonyítja.⁹¹ Tulajdonképpen nem lepődhetünk meg, hogy e beszédnek harmadik folytatásban ígért befejezése nem jelent — nem jelenhetett — meg.

Élénk figyelemmel kísérték Kultsárék a „Nyomtatásbéli szabadság” alakulásának kérdéseit a különböző országokban, sőt — jóval a Kölcsey és Kazinczy közti „Iliászi pör” előtt — hosszan idéztek a szerzői jogok védelméről szóló német nézetekből.⁹² Másfelől részletesen ismertették az önkényuralom előretörésének következményeit. Így Ausztria beavatkozását a Német Szövetség ügyeibe a sajtószabadság ellen, s azért, hogy az egyetemek a „Státusok szolgálatjára” neveljék az ifjúságot, ne engedjék álmódoszni. Helytelen, hogy „bennük az a’ bizakodó vágyás gerjedt fel, hogy a’ törvényes rendet az ő képzelődéseikben támadott próbálatlan Systemák szerint meg változtassák...”⁹³ Hangsúlyoznom kell, hogy a cenzúra aligha tette volna lehetővé az ifjúság melletti állásfoglalást. Ha csak azt nem tekintjük állásfoglalásnak, hogy az újság gondosan elkerülte a bécsi kormány véleményének támogatását. Viszont ilyen mondatokat idézett az angol parlament cenzúraellenes vitájából: „Mit ért — úgy mond — a’ tisztelt Úr a’ Nép alatt? Az egy nagy közösség, melly elválhatatlan öszve van szövetkezve, hogy a’ Polgári illendőségnek törvényeit, és annak alkotmányát egyaránt erősítse...”⁹⁴

⁹⁰ HKT. 1817. I. 49. sz.

⁹¹ HKT. 1817. II. 13. és 14. sz. Heinrich Wilhelm August Gagern báró (1799—1880) a Német Szövetség alkotmányos vitáiban tűnt föl, majd az 1848-as év eseményeiben is jelentős szerepet játszott.

⁹² HKT. 1818. II. 4. sz.

⁹³ HKT. 1819. II. 31. sz.

⁹⁴ HKT. 1820. I. 6. sz.

Mintha tudatosan keresnének a magyar közönséghez szóló példát, oly részletesen tárgyalják a svéd-norvég viszonyt. Az újságolvasó ezeket a gondolatokat kapta a svéd királytól a norvég országgyűléshez szóló formában: „egy Nemzet, mely a' maga politikai állását a' Ditsőségtől és Törvénytől vette, minthogy ezek az ő jussainak eredetét, és törvényességét (legitimitását) megszentelik, nem előbb mondhat le jussairól, mintsem maga a' Nemzet megszűnnék...” Ebben az országgyűlésben egymás mellett ülnek „Nemes Urak, Egyház Urak, Polgár” urak, valamint „Jó és betsületes Parasztok”. Az utóbbiakhoz így szól a királyi szózat: „Az ég áldja a' földművelésnek fáradtságos munkáját. Légyen az a' Rend, mellynek képviselői vagytok, örökösen független, és szabad a' Törvények szent oltalma alatt!...”⁹⁵ Figyelemre méltó az 1818-as angol választásokhoz fűzött szerkesztői eszmefuttatás is: „Midőn nemcsak Nagy-Britannia: hanem az egész olvasó Európa az Angliai választások történeteivel foglalkoztatja elméjét, méltó léssen röviden a Parlamentumi Választás eredetét, történetét, 's mostani állapotját előadni, hogy a' Magyar Olvasók különösen a' mi nemzeti jussainknak néminémű használatosságát ebben is láthassák...”⁹⁶ A következő számból a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* olvasói megtudták, kiket lehet megválasztani, s kiknek van szavazati joga, s mindkettő vagyonhoz, jövedelemhez, nem pedig pusztá címhez kötött Angliában.

1819-ben I. Ferenc elrendelte, hogy a megyei választásokon a nemeseknek személyenként kell szavazniuk. Ezzel a politikai ellenzék vezető erejének számító birtokos nemességre akart csapást mérni ama szándékkal, hogy a műveletlen és vagyontalan bocskoros nemesek tömegét saját céljaira használja föl. Noha ez a „fegyver” sokszor hatékonynak bizonyult, a pesti értelmiség mintha egy másik lehetőséget fedezett volna föl benne. Mindenesetre a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* — valamint a Magyar Kurir — legnagyobb terjedelemben tárgyalt témája ebben az évben az angol választójog reformjáért, kiszélesítéséért folytatott küzdelem részletes ismertetése. „Hunt Úr”, az angliai zavargások vezére⁹⁷ valóságos népi hőssé nő a pesti újság hasábjain. A londoni, majd a véres manchesteri népgyűléseket különös részletességgel angol lapok alapján ismerteti, de a fő követelések kinyomtatásakor gondosan az Allgemeine Zeitungra hivatkozik. Eszerint minden ember szabad, „Mivel azon emberi javak minden szabad Ember előtt egyaránt legdrágább Kintsek, minden szabad embernek egyenlő jussa vagyon, hogy a' Törvények készítésében, és az Igazgatás módjának választásában voksolhasson...” Talán a következő gondolat sem volt egészen idegen az osztrák államadósság gondjától gyötört magyar olvasó előtt: „A' Társaság (mármint a reformátoroké) semmit nem akar tudni azon szemtelenül és hamisan nevezett Nemzeti Adósságról. A Közösséget magok részére megvásárló Kegyencek, Ministerek, ha tsinálták, a' Nemzet akarata nélkül, fizessék is meg magok mind a' Tőkepenzt, mind a' kamatot...”⁹⁸

⁹⁵ HKT. 1818. II. 14. sz. — Norvégia 1814. május 17-én kapott alkotmányt, 1814. november 4-től — különállásának megőrzésével — XIII. Károly svéd király uralma alatt állt.

⁹⁶ HKT. 1818. II. 10. sz.

⁹⁷ Hunt szerepét a lap messzemenően eltúlozta.

⁹⁸ HKT. 1819. II. 14. sz.

A pesti újság beszámolói nyíltan rokonszenveznek a manchesteri népgyűlés részvevőivel, s felháborodottan szólnak a katonaság brutális és értelmetlennek minősített vérengzéséről.⁹⁹ Arról is szólnak, hogy a londoni tanács az események kivizsgálását követelte, szólnak Hunt peréről és szabadulásáról, amit 300 000 ember ünnepelt, s „nemcsak a Köznép jelentette ezen elragadó örömét, hanem minden Rendek...”¹⁰⁰ A lap fölhevíti a figyelmet a munkások nyomorára, a munkanélküliség súlyos gondjára, s a reformmozgalomban a főrendekig kialakuló ellenzéki egység lehetőségét is fölfedezi. Az önkény példaként tárgyalja a királyné ellen indított válasi pört, s az ellenzék győzelmét ünnepli a király szándékának meghiúsulásában.¹⁰¹

Miközben az olvasók nap mint nap a kormányzat alkotmánytipró intézkedéseivel találkoztak, 1817-től a francia beavatkozásig hetente olvashattak a spanyolországi alkotmányos rend megvédéséért folytatott küzdelemlről és annak érveiről. Spanyolország, Portugália vagy a latin-amerikai gyarmatok harcairól szóló tudósításokban föl-sorolhatatlanul sokszor olvashatták az ott hangoztatott, de itt átértett jelszavakat: „Éljen a' Constitutio”, sőt: „Éljen a Republica, a' Constitutio, a' Szabadság és az Egyenlőség.”¹⁰² Természetesen nem hiányoznak a Szentszövetség határozatai sem, így teljes terjedelmében megjelent a nápolyi „rend” helyreállításáról intézkedő laibachi deklaráció szövege — előtte kis verssel: „Mint árnyék testet, tetteket hír követte.”¹⁰³ Állandó figyelemmel kíséri a lap a görög szabadságharcot. Talán az sem véletlen, hogy a szerkesztő egy stockholmi újságból a „Hellenisták” segélykérésére adott „hideg” választ emelte ki: ne számítsanak külföldi segítségre.¹⁰⁴ A görögök megsegítésének kérdése állandóan ott bujkál a sorok között, míg a liberális példakép, a köztársasági Amerika is ki nem jelenti, hogy kereskedelmi érdekei fontosabbak a szabadság és függetlenség eszméjének a támogatásánál.¹⁰⁵ Érthető, ha a brazilok sem a külső segítségben reménykednek, hanem így szólnak a lap szerint: „Fegyverre Brazíliaiak! A függetlenség vagy halál! ez legyen jegy szavunk.”¹⁰⁶

Közelebbről is kaphattak híreket az újságolvasók, így a lengyel országgyűlés 1820-as és 1825-ös összehívásáról, s a cár szigorú haragjáról. Meglepő gyorsan közölte a lap a dekabrista fölkelés hírét is, majd a Journal des Debats és az Österreicher Beobachter vitáját arról, mi is történt Pétervárott. Egy ottani lap alapján pedig azt az orosz véleményt, hogy a „pártütés gőze már 1815-ben elszedített fiatal embereket”, s céljuk az uralkodás formájának a megváltoztatása volt.¹⁰⁷

Hetente két alkalommal, általában hat oldal terjedelemben adott külföldi „tudósításokat” Kultsár Nemzeti Újsága. Többnyire megjegyzések nélkül közölték a külföl-

⁹⁹ HKT. 1819. II. 11., 13., 14., 15., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 28., 29. sz. — Az eseményt petterlooi mézszárlásként tartja számon a történetírás. Okát már a korabeli sajtó megmagyarázza.

¹⁰⁰ HKT. 1820. I. 21. sz. Az angol király el akart válni hűtlenséggel vádolt feleségétől, de a parlamenti bíróság megakadályozta ezt.

¹⁰¹ HKT. 1820. I. és II.

¹⁰² Hasonló hangon írt a Magyar Kurir is, például „Haytíró!": 1821. I. 3. sz.

¹⁰³ HKT. 1821. I. 15. sz.

¹⁰⁴ HKT. 1824. II. 10. sz.

¹⁰⁵ HKT. 1824. I. 25. sz.

¹⁰⁶ HKT. 1824. II. 20. sz.

¹⁰⁷ HKT. 1826. I. 3., 10., 17. sz.

di sajtóból vett híreket, néha azonban utaltak magyar vonatkozásaikra is. A legnagyobb óvatossággal is annyit megállapíthatunk, hogy a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* színesen, mozgalmasan tükrözte a világ nyugtalanságát, azt, hogy a Szentszövetség — minden igyekezete ellenére — nem tudott „rendet” teremteni. Ennek a nyugtalanságnak leggyakrabban visszatérő kérdései az alkotmányosság, a szabadság, a nemzeti függetlenség, de hangot kapnak a reform, a változtatás követelései is. Kultsár részletesen ismertette, hogyan törölték el a norvég nemesség „feudális privilégiumait”, s milyen kárpótlásokat helyeztek kilátásba. De ezt is hozzátette: „A' mostani idő nem látszik kedvezőnek lenni e' dologra nézve. Az elméknek mostani kevergésétől Európában, s azon figyelemtől, mellyel most az Uralkodók minden politikai változást szemlélnék, azt lehet várni, hogy ezen Királyság Nemessége dolgában javallott meghatározó lépés egyéb Státusokban nagy benyomást fog tenni...”¹⁰⁸

Kik figyeltek fel — többek között erre az 1821-es megállapításra és sok más hasonló hírre? Pontosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, Kazinczytól Kölcheyn keresztül Deák Ferencig a kor vezető szellemei elsősorban Kultsár újságjából értesültek a világ dolgairól. A szerkesztő többször panaszkodott, hogy kevés az előfizetője. Hivatkozott a külföldi — angol — példákra, ahol több újság és több olvasó van. 1820-ban arról írt, hogy „öt vagy hat Milliom Magyar közül ezen Közönséges Leveleket talán tsak Két Ezeren olvassák... Mert mitsoda Hazafi, mitsoda Világ Polgárja az, a' ki Hazájának, és más Országoknak mostani történeteit tudni nem kívánja?...”¹⁰⁹ Nem egészen világos, hogy a kétezer olvasó a Magyar Kurir előfizetőit is magában foglalta-e. Azt sem tudjuk, hogy a húszas évek megélénkült politikai érdeklődésének hatására gyarapodott-e az előfizetők száma. Ismeretes viszont, hogy míg a Magyar Kurir 1824-ben az üzleti csőd szélére jutott, a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* Kultsár halála — 1828 — után a szerkesztői munkában teljesen járatlan, tehát nyilván fizetett alkalmazottakkal dolgoztató özvegye érdemesnek tartotta — persze a Trattner cégre támaszkodva továbbra is — kiadni. Ez azonban már kétségtelenül hanyatló szakasza a Nemzeti Újságnak, s a tájékoztatásban a fő szerepet hamarosan a Jelenkor veszi át.

Mit jelentettek az előbbi számok? Nehéz fölmérni, különösen annak tudatában, hogy egy-egy előfizetett példányt sokan olvastak. S ha erre gondolunk, talán nem túlzás mintegy tízezerre tenni azok számát, akikhez Kultsár tudósításai eljutottak. Ez pedig nem is olyan kevés, ha arra az erjesztő hatásra gondolunk, amit a lapban minduntalan felbukkanó korszerű eszmék előidézhettek. S még egy szempontot hadd ismételjek meg: a viszonylag gazdag Perczel család Vörösmarty nevelősködése idején elsősorban az Augsburger Allgemeine Zeitung alapján tájékozódott a világban végbemenő folyamatokról, ennek előfizetésére azonban a szegényebb rétegek nem voltak képesek. A Kölchey színvonalán élőknek legfőljebb a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*ra tellett.

Kultsár István nem látta a világ változásainak irányvonalait oly élesen, mint előtte Hajnóczy József, Berzeviczy Gergely vagy Nagyváthy János. Nem volt olyan lépéskü írói és irodalomszervezői tehetség, mint Bessenyei vagy Kazinczy. A pesti értel-

¹⁰⁸ HKT. 1821. I. 26. sz.

¹⁰⁹ HKT. 1820. II. 42. sz.

miség köréből is több nálánál erősebb egyéniséget, műveltebb, előrébb látó személyiséget lehetne megnevezni. Legfontosabb képessége a nyitottság volt, és igazi szerepe a közvetítés. Észlelte a világ változásait, főleg Európáét, de figyelt a romantikusok számára különösen fontos Keletre, s még inkább a gyarmati elnyomás elleni szabadságharcukat vívó latin-amerikai gyarmatokra is. Észrevette a fölmerült új eszméket, ha nem is tudta (akarta?) azokat egységbe foglalni, rendszerbe szervezni. Közvetítő tevékenysége azon a rendkívül egyszerű gondolaton alapult, miszerint a magyar érdekek védelmének egyedüli lehetősége önállásunk megőrzése. Annak záloga pedig az alkotmányos kormányzat. Ám a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* gazdag példatárában az alkotmány (Constitutio) emlegetése soha nem a privilégiumok védelmét szolgálta, hanem a szabadságjogok biztosítását. Olyan alkotmányok sorát mutatta be a lap, amelyek korszerűbbek voltak a nálunk érvényben lévőnél. A nyomatékosan sulykolt angol példával pedig a változtatás lehetőségét vitte át a köztudatba, s ezzel előkészítette a későbbi politikai gondolkodók föllépését. Jelentőségét akkor érthetjük meg, ha arra gondolunk, hogy a legzseniálisabb eszme, a legjobb szándék is hiábaváló, ha nem talál megértő, befogadó, támogató közegre. Kultsár lapjában — elszórtan, végig nem vezetve — szinte minden reformgondolatot megtalálunk, amit majd a későbbi országgyűlések szónokai szólaltatnak meg — politikai programként.

Erő Taxner-Tóth

LES CHANGEMENTS DU MONDE ENTIER DANS LA REVUE HAZAI 'S KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK (CHRONIQUE DU PAYS ET DE L'ÉTRANGER)

A la réalisation de la conception aristocratique de l'ascension, représentée en Hongrie avant tout par le joséfinisme et par les „hauts" idéaux de Kazinczy dans le domaine du goût littéraire-artistique, les conditions matérielles nécessaires n'étaient pas données.

Les intellectuels — dépendants des possibilités de mise en valeur de leurs travaux de la pensée — ont été les premiers à reconnaître, d'abord inconsciemment — que la condition matérielle a priori du développement de la mode de vie bourgeoise est la diffusion des connaissances, l'élargissement de leur réception.

C'est pour cela que les intellectuels de la ville de Pest attribuaient une importance extraordinaire à la diffusion des informations utiles. Au moment historique de la possibilité réelle de la transposition du centre de l'Empire Habsbourg à Buda-Pest, en 1806, István Kultsár, a reçu la permission de l'édition d'un journal hongrois.

Le journal se limitait pendant peu de temps à la publication unique des nouvelles du pays, même avant d'avoir le consentement officiel et le changement de titre en Chronique du pays et de l'étranger, il a commencé à faire connaître les événements du monde entier en changement, ainsi — faisant allusion aux événements hongrois — il a fait connaître de manière extrêmement détaillée les luttes pour le droit de vote en 1819, en Angleterre, présentant un de leurs personnages principaux, comme véritable héros de la liberté. Citant avec insistance l'exemple anglais, et la comparaison entre les deux pays dans le domaine du système parlementaire, il essayait de répandre dans le public également l'idée du changement.

Par là, jusqu'au milieu des années 1820, il représentait une contribution importante au développement spécifique de notre littérature ainsi qu'à la parution ultérieure des penseurs politiques.

ELŐRE!

(Egy jelszó irodalmi változatai Uhlandtól Petőfiig)

I. VORWARTS!

Uhland harci szózata (1814)

Ludwig Uhland (1787—1862), az ismert német költő 1814. február 4-én Stuttgartban, Württemberg fővárosában írta *Vorwärts!* (Előre!) c. versét; ez a berlini *Die Musen* c. folyóirat ez évi folyamában látott először napvilágot.¹ A költemény számos európai országhoz intézett buzdítás volt a Napóleon elleni szövetség kiszélesítésére és a francia megszállás alatti területek felszabadítására:

*Vorwärts!*²

Vorwärts! Fort und immerfort,
Rußland rief das stolze Wort:
Vorwärts!

Preußen hörte das stolze Wort,
Hörte es gern und hallt es fort:
Vorwärts!

Auf, gewalt'ges Österreich!
Vorwärts! thu's den andern gleich!
Vorwärts!

Auf, du altes Sachsenland!
Immer vorwärts, Hand in Hand!
Vorwärts!

(Magyar fordítása:)³

Előre! mindig előre hát,
Az orosz kimondta büszke szavát:
Előre!

A porosz hallotta büszke szavát,
Szívesen hallotta, s adta tovább,
Előre!

Fel, te hatalmas Ausztria!
Légy, mint a többi, a harc fia!
Előre!

Fel hát, te ősi Szász-vidék!
Folyvást csak előre, kézbe-kéz!
Előre!

¹ L. Uhland költeményei kritikai kiadásának jegyzeteit: *Gedichte von L. U.* Szerk. E. SCHMIDT — J. HARTMANN. Stuttgart, 1898. 2. k. 40; itt naplójára és Justinus Kernernek, jó barátjának írt, 1814. febr. 10-én kelt levelére utalnak.

² L. a fent leírt krit. kiad. 1. k. 58—59; a „Lieder” (Dalok) ciklusában. Első közlése kötetében: U., L.: *Gedichte*. [Költemények.] Stuttgart-Tübingen, 1815. Cotta. 87—88.

³ Ford. GEHER István; HEINE, Heinrich, *Vallás és filozófia*. Három tanulmány. [Szerk.] EÖRSI István. Bp. 1967. 135—136. — A Heine-tanulmányban cím nélkül idézett Uhland-vers magyar átültetése.

Baiern, Hessen, schlaget ein!
Schwaben, Franken, vor zum Rhein!
Vorwärts!

Vorwärts, Holland, Niederland!
Hoch das Schwert in freier Hand!
Vorwärts!

Grüß euch Gott, du Schweizerbund!
Elsaß, Lothringen, Burgund!
Vorwärts!

Vorwärts, Spanien, Engelland!
Reicht den Brüdern bald die Hand!
Vorwärts!

Vorwärts, fort und immer fort,
Guter Wind und naher Port!
Vorwärts!

V o r w ä r t s heißt ein Feldmarschall.
Vorwärts, tapfre Streiter all!
Vorwärts!

Bajor-föld, Hessen, rajta már!
Svábok s ti frankok, a Rajna vár!
Előre!

Előre! holland s belga part!
Szabad kezekben cseng a kard!
Előre!

Isten hozott, Helvécia!
Burgund s Elzász, Lotharingia!
Előre!

Előre, Spanyolhon, Albion!
Karod testvéri karba fond!
Előre!

Előre, mindig előbbre, jövell!
Jó szél röpit, kikötőnk közel!
Előre!

Előre, szól parancsotok,
Előre mind, hős bajnokok!
Előre!

Uhland költeménye az 1813—1815. évi német „felszabadító háborúk” (Befreiungskriege) középső esztendejének elején keletkezett, amikor a Lipcsénél 1813. okt. 16—19-én döntő vereséget szenvedett Napóleon már a Rajna mögé szorult, s elkeseredett utóvédharcokat folytatott. A szövetséges csapatok előnyomulását kisebb csatavesztéseik sem tartóztathatták fel: 1814. március végén Párizs kapitulált; két hét múlva a császárt lemondatták és Elba szigetére száműzték.

A *Vorwärts!* e végkifejlet előtt alig két hónappal, tehát egy kissé elkésve készült, mind a „vor zum Rhein” (előre a Rajnához) biztatást, mind a felsorolt országok és tartományok összefogásának sürgetését illetően, hiszen ez a harci szövetség gyakorlatilag már 1813 végén létrejött, s a Napóleon ellen felvonult seregek a végső rohamra készülődtek: 1813/1814 fordulóján több ponton elérték és átlépték a Rajnát, sőt a vers végén megszólaltatott „Feldmarschall” (tábornagy), azaz a waterlooi csatából ismert Blücher 1814. febr. 1-jén, néhány nappal azelőtt, hogy Uhland a szöveget papírra vetette, már a Brienne melletti La Rotherière-nél, Párizs térségében csikart ki újabb győzelmet a makacsul manőverező császártól.⁴ A formája szerint harci riadó tehát inkább a Napóleon-ellenes erők összefogását és diadalmas előnyomulását ünneplő versezet. Elkésettisége azzal magyarázható, hogy Uhland szülőföldje és hazája,

⁴ *Neues Conversations-Lexikon*. (Kiad.) Joseph MEYER. 2. kiad. 3. k. Hildburghausen, 1869. 607—608., „Blücher” címszó, ill. *Allgemeine Deutsche Biographie* 2. k. (Leipzig, 1875.) 731., „Blücher” címszó.

Württemberg, mely 1806 óta a Napóleontól létrehozott „Rajnai Szövetség”-hez (Rheinbund) tartozott, csak az utolsók között, 1813. dec. 2-án vált ki ebből; ezután csatlakozott — szembe fordulva addigi „protektorával” — a franciák elleni hadjárat-hoz. (Napoleon utolsó kisebb győzelmei egyikét 1814. február 18-án éppen a Württembergi Hadtest ellen, Montereau-nál érte el.)⁵

A költemény címe, refrénje és a befejező strófa említett utalása (mely a magyar fordításban elsikkad) egyértelműen arra vall, hogy az ünnepelés és lelkes biztatás nemcsak a szövetséges seregeknek, hanem egyúttal a hadjárat egyik legsikeresebb hadvezérének, a feljebb megnevezett, már-már legendás hírnevet szerzett Gebhard Leberecht *Blücher* (1746—1819) tábornagnak is szól,⁶ akit kedvelt szójárása s nem utolsósorban gyors és meglepő hadműveletei nyomán már ekkor „Marschall Vorwärts”-nek („Előre-tábornagy”-nak) neveztek. Ezt a ragadványnevet egyetlen életrajzában, sőt még a német kislexikonok *Blücher*-címszavában sem hagyják említetlenül. A Meyer-féle „Conversations-Lexikon” egyik régebbi kiadásának (1869) adata szerint a század eleje óta nyílt Napoleon-ellenességéről ismert hadvezért 1813-ban (71 éves korában) a sziléziai hadsereg parancsnokává nevezték ki, és 90 000 embert adtak a keze alá, köztük az I. Sándor cártól a Napoleon elleni hadjáratra felajánlott 50 000 orosz. *Blücher* — még mint tábornok — e sereggel aratta nagy jelentőségű győzelmét 1813. aug. 29-én a Boroszló (Breslau, ma Wrocław) melletti Katzbachnál; annak élén vett részt (már tábornagyként) a „népek csatájában”, és vonult be az elsők között Lipcsébe.⁷ A szóbeszéd szerint a hozzá beosztott orosz egységek katonái a rajongásig tisztelték, Mihály arkangyalhoz hasonlították (I. Sándor a saját andráskeresztjét vette le a melléről, és küldte el neki elismerése jeléül), s ők voltak azok, akik „Vorwärts-marsall”-nak kezdték nevezni, mert gyakran mondogatta: „Előre, fiaim, csak előre!” Egykorú sajtóadat is alátámasztja ezt. Az 1813. dec. 2-án megjelent porosz „Feld-Zeitung” (Tábori újság) egyik tudósításában olvasható: „Azok az orosz katonák, akik *Blücher* tábornok parancsnoksága alatt állnak és leírhatatlan ragaszkodással csüngenek rajta, nem is nevezik másként, mint „Előre-marsall”-nak. Alig képzelhető el egy győztes hadvezér iránti hódolatnak gyengédebb kifejezése, mint ez a becenév bátor katonáinak ajkán.”⁸ E név gyors terjedésének dokumentuma Uhland költeménye is, mely a szóban forgó vezényszót a címmel és refrénnel együtt 19-szer tartalmazza.

Maga a vers, szerzője szándéka ellenére, arról árulkodik, hogy korántsem valamely mélyen gyökerező, spontán politikai (zsarnokellenes, hazafias) indulat hozta létre. Nem mintha ezek hiányoztak volna Uhlandból, de az adott történelmi szituációban, amely határozott, egyértelmű állásfoglalást követelt, nem juthattak a maguk természetes módján érvényre. Kétségtelen, hogy nem tartozott Napoleon csodálói közé: gyűlölte az önkényt (köztársasági érzelmű volt), de — úgy tűnik — elsősorban azért

⁵ A Napoleon elleni hadjárat adatait lexikonokból és történelmi kronológiákból vettük.

⁶ L. az Allg. Deutsche Biogr. feljebb id. „*Blücher*” címszavát: 2. k. 727—733.

⁷ L. a Meyer-féle *Neues Conversations-Lexikon* 2. kiadásának feljebb id. „*Blücher*” címszavát: 607—608.

⁸ 1813. *Ein Lesebuch für unsere Zeit*. [Olvasókönyv korunk számára]. Szerk. G. STEINER—M. HÄCKEL. Weimar, 1953. Thüringer Volksverl. 378.

neheztelt a császárra, mert amikor az a Rajnai Szövetséget 1806-ban létrehozta s Württembergben I. Frigyes királyt trónra ültette, a tartomány sok évszázad óta fennálló alkotmánya: „das alte gute Recht”, vagyis az Uhlandtól olyan nagy becsben tartott „üdvös ősi jog” érvényét veszítette. Visszaadására a korlátlan hatalmához ragaszkodó bonapartista király csak 1815 után mutatott hajlandóságot. (Halála miatt a fiával, I. Vilmosmal vívott politikai csatározások után, melyekben Uhland ódái hangvételű politikai költeményekkel vett részt, 1819-ben született meg a hagyományos jogokat újra szentesítő württembergi alaptörvény.)⁹ A költő azonban természetesen különbséget tett a császár és a francia nép között: majdnem egyidős volt a nagy francia forradalommal; a szabadság és egyenlőség eszméjét a század első évtizedében, serdülése és tanulóiéje alatt, szinte észrevétlenül szívta magába; megtanult franciául, s 1810—1811-ben (kb. háromnegyed évig) Párizsban — német filológiai kutatásaival párhuzamosan — a régi francia költészetet és a francia népköltészetet tanulmányozta;¹⁰ nem osztozhatott hát fenntartás nélkül a felszabadító háborúk idején végtelenen felszított franciagyűlöletben és forradalomellenességben. De elmondható ez általában a Rajnai Szövetséghez tartozott államok többségének népéről is, mely tömegesen csak a Szövetség felbomlása után s uralkodói rendeletre fogott fegyvert a császár ellen. Heine „Die romantische Schule” (A romantikus iskola) c. tanulmányában később (1835) így próbálta — metsző gúnnyal — érzékeltetni az annak idején kialakult felemás helyzetet: „Als Gott, der Schnee und die Kosaken die besten Kräfte des Napoleon zerstört haben, erhielten wir Deutsche den allerhöchsten Befehl, uns vom fremden Joche zu befreien, und wir loderten auf in männlichem Zorn ob der allzulang ertragenen Knechtschaft, und wir begeisterten uns durch die guten Melodien und schlechten Verse der Körnerschen Lieder, und wir erkämpften die Freiheit; denn wir thun alles, was uns von unseren Fürsten befohlen wird.” (Amikor Isten, a hó és a kozákok felmorzszolták Napóleon legjobb erőit, mi, németek azt a legfelsőbb parancsot kaptuk, hogy rázzuk le magunkról az idegen igát; és mi férfias haragra lobbantunk a túl sokáig elszenvedett szolgaság miatt s fellelkessedtünk a körneri dalok fülbemászó dallamától és silány szövegétől, és kiharcoltuk a szabadságot; mi ugyanis mindent megteszünk, amit fejedelmeink megparancsolnak.)¹¹ Úgy gondoljuk, hogy a *Vorwärts!* keletkezésében főként kívülről jövő ösztönzések játszották a fő szerepet: a Blücher és más hadvezérek győzelmeiről érkező, egyre sokasodó hírek, harcra mozgósító kiáltványok és (főként porosz költők tolla alól kikerült) költemények, a Rajnai Szövetség államainak egymás utáni kiválása, a Württembergi Hadtest megalakulása és harcba indulása, ill. a mindezek nyomán egyre fokozódó morális kényszer. Erre a külső kényszerre utal Ludwig Börne (1786—1837) is, aki Uhlandot Béranger-val

⁹ L. az Allg. Deutsche Biogr. „Uhland” címszavát: 39. k. Leipzig, 154—155. Vö. még az Uhland özevgyétől összeállított *Uhlands Leben* [Uhland élete] c. kötet: Stuttgart, 1874. Cotta. 86—99.; hangsúlyozza, hogy habár Napóleon a Rajnai szövetség idején Württembergben nem kedvelték, „mégis: az elszenv iránta itt mégsem volt olyan erős, mint Poroszországban.”

¹⁰ L.: SCHWARZ, Georg: *Ludwig Uhland*. Mülhacker, 1964. Stieglitz-Verl. 109 l. (Genius der Deutschen), ill. az Allg. Deutsche Biogr. fejebb id. „Uhland” címszavában: 154—155.

¹¹ HEINE, Heinrich, *Sämtliche Werke*. Szerk. Otto F. LACHMANN. Leipzig (1887.) 3. k. 136. *Die romantische Schule*. [A romantikus iskola] 1. könyv.

összehasonlító francia nyelvű tanulmányában (1836) foglalkozott a *Vorwärts!*-szel, sőt néhány strófát francia fordításban közölt belőle, s „azoknak az úgynevezett hazafias daloknak” egyikét látta benne, amelyekben „a világ hatalmasságai iránti gyermeki odaadás még inkább korlátozza az írói képzelet szárnyalását, mint a cenzúra”. Börne emellett szemrehányást tesz Uhlandnak, hogy átengedte az oroszoknak a kezdeményezés dicsőségét, s emlékeztette Németországot arra, hogy ereje egymagában nem lett volna elég. Ez az úgynevezett „becsületes” német okoskodás; „Amikor azonban fejedelmeink elárulták Franciaországot, a háború alatt megszegve szövetségi szerződésüket, és amikor sokan közülük a csatatéren hagyták cserben a francia zászlót, (a németek) ebben nem találtak semmi kivetnivalót.”¹²

E két haladó szellemű, párizsi emigrációban élő német írótól, a Junges Deutschland mozgalom nagy tekintélyű előkészítőitől idézett megjegyzések valamelyest érzékeltetik azt a feszült és ellentmondásos helyzetet, amelyben a szóban forgó harci riadó keletkezett, s magyarázatul szolgálhatnak ahhoz, hogy míg a Napóleon elleni hadjárat szenvedélyes hangú porosz énekese, Ernst Moritz Arndt (1769—1860) Blüchert dicsőítő versében a Katzbachnál megvert franciákat kegyetlenül kigúnyolja, nyulakhoz hasonlítja,¹³ Uhland a *Vorwärts!*-ben még az ellenfél (Napóleon vagy a franciák) pusztá megnevezésétől is tartózkodik. Azt is figyelembe kell venni, hogy (bár levelezéséből és egyik 1814 januárjában írt költeményéből kitetszően komolyan foglalkoztatta a harcokban való fegyveres részvétel gondolata)¹⁴ ő maga nem fogott fegyvert, s az a terve sem vált valóra, hogy ő éneklí majd meg „a német nép győzelmét”;¹⁵ eszmei-érzelmi csatlakozása a felszabadító harchoz átmeneti fellobbanásnak bizonyult, melynek a *Vorwärts!*-en kívül mindössze négy, 1814. jan.—márc. folyamán írt lírai vers a művészi dokumentuma: *An das Vaterland* (A hazához, 1814. jan. 29.), *Lied eines deutschen Sängers* (Egy német költő dala, jan. 29.), *Gesang und Krieg* 2. (A költészet és háború c. ciklus 2. darabja, jan. 29—febr. 1. közt); *Die Siegesbotschaft* (Győzelmi hír, márc. 3.).¹⁶

¹² *Béranger et Uhland*. Megjelent a párizsi la Balance c. folyóirat 1836. januári számában. Szövegét I. BÖRNE, Ludwig, *Gesammelte Schriften*. [Összegyűjtött művei.] Népszerű kiad. 8 kötetben. Leipzig (1889.) Hesse. 4. k. 298. Az idézett részletek eredeti francia szövege: „...le poème *Vorwärts!* (en avant), l'un de ces chants dits patriotiques, où une piété filiale envers les puissances de la terre, plus encore que les ciseaux de la censure, avait coupé les ailes à l'imagination du poète”... „Et quand tous leurs princes eurent trahis la France, en rompant leur alliance pendant la guerre, et quand plusieurs d'entre eux eurent déserté le drapeau français sur le champ de bataille même, ils n'y trouvèrent jamais rien à redire.”

¹³ L. az „1813. Ein Lesebuch...” c. i. m. 378—379.: *Das Lied vom Feldmarschall*. [Dal a tábornagról.]

¹⁴ Anyjának említette e szándékát egy levélben, l. az *Uhlands Leben* c. i. m. 90.: *Lied eines deutschen Sängers* [Egy német költő dala] c., a *Vorwärts!* keletkezése előtti napokban írt versében is céloz erre. (L. az alábbi jegyzetet.)

¹⁵ Az említett *Lied eines deutschen Sängers* c. vers végén fejtegeti, hogy bár nem született nagy hősi tettekre, de legalább azt a jogot szeretné személyes részvételével kiérdemelni, hogy megénekelje a német nép e nagyszerű győzelmét.

¹⁶ UHLAND, Ludwig, *Werke*. 1. Bd. *Sämliche Gedichte*. [Művei 1. k. Összes költeményei.] Szerk. FRÖSCHLE [Froeschle], Hartmut — SCHEFFLER, Walter. München, 1980. Winkler. 658 l. (L. a szóban forgó költemények jegyzeteit is.)

Természetesen nem kívánjuk, nincs is jogunk kétségbe vonni Uhland ekkori megnyilatkozásainak erkölcsi hitelét, de bizonyos, hogy 1814-ben elsősorban württembergi patrióta volt; ekkor még nem ismerhette föl, hogy a felszabadító harcok sikei — minden jogos kétellyel szemben is — a majdani német egység útját egyengetik. Ameddig e vonatkozásban eljuthatott (és ez nem is kevés), *An das Vaterland* c., imént említett dalában fejezte ki; ebben „hazán” az összes, németek lakta tartományt érti; a két népdalos közvetlenségű strófa az utána következő két költemény elé írt ajánlás: belesűrítette nemcsak a nagy horderejű diadal örömét, hanem az érte hozott mérhetetlen áldozat: az ifjúság színe-virága pusztulásának, vére hullásának gyászát is, amelyet e dalok alig enyhíthetnek.¹⁷ Az örömnél és fájdalomnak ez az egyensúlya: Uhland igazi, őszinte reagálása, de ennek mélyén érezzük annak megsejtését, hogy ez az áldozat nem lehet hiábavaló. S amikor, évtizedek múlva (bár még mindig túl korán) úgy vélte, hogy az egykor elvetett mag végre kikelt, s elérkezett a cselekvés ideje, maga is elszántan fellépett: az 1848-ban összeült „frankfurti parlament” szélső baloldali tagjaként részt vett a birodalmi alkotmány létrehozásában és 1849. márc. 28-i elfogadásában; jelen volt akkor is, amikor a Stuttgartba átköltözött testület baloldali képviselőiből álló, makacsul együtt maradó töredékét, az ún. Csonka parlamentet („Rumpfparlament”) 1849. jún. 19-én katonai erővel szétkergették. (Ez alkalommal ő maga is közvetlen életveszélyben forgott.)¹⁸ Az egységes német birodalom gondolata tehát még ekkor is hiú ábrándnak bizonyult.

Mindennek ismeretében érthetőbbé válik az 1814 elején keletkezett *Vorwärts!*-nek az őszinte, személyes érdeklődést helyettesítő mesterkélt lelkesedése. Feltűnő, hogy nem magukat a harcoló katonákat, hanem a szövetkező országokat szólítja meg: tartományokat buzdít fegyvert fogott lakóik helyett, s ilyenformán a hosszú felsorolás, melynek az összefogásban rejlő erőt kellene kifejeznie, az eposzi seregszemle szintjére süllyed, a „Vorwärts!” jelszó túlzásba vitt, értelmetlen halmozása a szándékolttal ellentétes végletbe fordul: érdektelenné, sőt, már-már bosszantóan egyhangúvá válik.

¹⁷Az eredeti szöveg:

An das Vaterland

Dir möcht ich diese Lieder weihen,
Geliebtes deutsches Vaterland!
Denn dir, dem neuerstandnen, freien
Ist all mein Sinnen zugewandt.

Doch Heldenblut ist dir geflossen,
Dir sank der Jugend schönste Zier:
Nach solchen Opfern, heilig großen,
Was gälten diese Lieder dir?

Az a két költemény, amelyek elé ajánlasként írta ezt, a *Lied eines deutschen Sängers* és a *Gesang und Krieg* c. ciklus 2. darabja volt.

¹⁸SCHWARZ, G. i. m.

Érintettük, hogy Uhland politikai költeményekkel kapcsolódott be Württemberg 1815–1819 közötti alkotmányjogi küzdelmeibe. Ezeket versei 1815-ben megjelent első s azt követő (általában csak egy-két darabbal bővülő) újabb kiadásainak „Vaterländische Gedichte” (Hazafias versek) című csoportjába iktatta; a *Vorwärts!* azonban már az első kiadásban a „Dalok” ciklusába került, s bár erősen kéri az annyira népszerűvé vált (sokszor és sokaktól megzenésített, előadott, szájról szájra terjedt) uhlandi dalok közül, a költő életében megjelent tucatnyi kiadáson át végig ott is maradt.

A fentiek szerint a „Vorwärts!” refrén összetett, bonyolult, sőt ellentmondásos jelentést hordoz. A buzdítottak sorába a német tartományok csak mint láncszemek kapcsolódnak, ugyanakkor a refrénből, a felszabadító háborúk sok diadalában részes német tábornagy ragadványnevével való egybeesése folytán, a német nemzeti büszkeség is kicsendül. Az előretörés konkrét iránya a keletkezés időpontjából, az adott történelmi körülményekből és a „vor zum Rhein” szavakból világosan kitűnik, a volta-képpen cél azonban, ti. hogy a felszabadítandó területek népe, elsősorban a legtöbbet szenvedett németység mit remélhet a hadjárat eredményétől, rejtve marad, s óhaj vagy követelés formájában sem jut kifejezésre: ez Uhland ekkori zavarát, tanácsatlanságát tükrözi, gyengíti a jelszó művészi hitelét, s talán legfőbb oka annak, hogy szózata sem az olvasók, sem az irodalomtörténet figyelmét nem vonta magára.

II. CSATADAL

Petőfi verse (1848. dec.)

Petőfi 1848. december elején Debrecenben mint szabadságon lévő honvédtiszt gyermekének születését várta; ekkor írta *Csatadalát*, s innen, dec. 8-áról keltezett levelében elküldte a képviselőháznak, kérve, hogy nyomtassák ki és terjesszék a harcolók között. A rendeltetési helyére megérkezett s a „ház”-ban bemutatott kézirat fennmaradt; a vers szövegét a költő 1848. évi verseinek saját kezűleg összeírt füzeté is megőrizte. Itt az utóbbi forrásból közöljük:

Csatadal

Trombita harsog, dob pereg,
Kész a csatára a sereg.
Előre!
Süvít a golyó, cseng a kard,
Ez lelkesíti a magyart.
Előre!

Föl a zászlóval magasra,
Egész világ hadd láthassa.
Előre!
Hadd lássák és hadd olvassák,
Rajta szent szó van: szabadság.
Előre!

A ki magyar, a ki vitéz,
Az ellenséggel szembe néz.
Előre!
Mindjárt vitéz, mihelyt magyar;
Ő s az isten egyet akar.
Előre!

Véres a föld lábam alatt,
Lelőtték a pajtasomat,
Előre!
Én se' leszek rosszabb nála,
Berohanok a halálba,
Előre!

Ha lehull a két kezünk is,
Ha mindnyájan itt veszünk is,
Előre!
Hogyha el kell veszni, nosza,
Mi vesszünk el, ne a haza,
Előre!¹⁹

Nem könnyű feladat rekonstruálni azt a feszültségekkel terhes, ellentmondásos életrajzi-lélektani szituációt, amelyben ez a költemény létrejött. Maga Petőfi is, december 12-én Orlai Petrics Somához intézett levelében, azt írta, hogy körülményei „rémitő bonyolodottak”,²⁰ és ezen akkor elsősorban szabadságolásának tisztázatlan ügyét értette. Október 15-én nevezték ki honvédszázadossá, s kérésére a Debrecenben állomásozó 28. zászlóaljhoz helyezték, mert így szolgálatát apósáéknál elhelyezett, terhességének 8. hónapjába lépő feleségétől nem nagy távolságra végezhetette. Feltehetőleg azt tervezte, hogy a december közepére várt szülés előtt egy-két héttel szabadságot kér, s a legnehezebb időszakban Júlia mellett lesz. Alakulatát azonban november közepén a délvidéki hadszíntérre, Nagybecskerekre vezényelték; emiatt kénytelen volt már ekkor szabadságért folyamodni, s abban a meggyőződésben, hogy a felmentés hamarosan megérkezik, Nagybecskerek helyett Erdődre utazott. Ügyében azonban, hosszas töprengések és aktatologatások után, csak december második felében született meg a Hadügyminisztérium jóváhagyó döntése (s erről is már csak 1849 elején értesült).²¹ Egyre növekvő nyugtalansággal várta tehát Pestről a választ, előbb Erdődön, december eleje óta pedig újra Debrecenben, mert feleségét a román népmozgalmak miatt jónak látta ott biztonságba helyezni. Közben (Orlai Petrics Soma dec. 11-én érkezett soraiból) arról kellett értesülnie, hogy parancsnoka engedély nélküli távozása miatt feljelentette, s a zászlóalj tiszti állományából való törlését javasolta. A költő ügye szerencsétlenül alakult: jóllehet meg volt győződve szabad-

¹⁹ OSZK — Kézirattár, Fond VII. 8. sz. 120.

²⁰ *Petőfi Sándor levelezése*. [Krit. kiad.] Bp. 1964. 184.

²¹ L. minderről részletesebben DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*. Bp. 1958. 42—52.

ságkérelme jogos voltáról (fizikailag és idegileg gyöngye feleségét ebben a nehéz időszakban nem hagyhatta magára), már-már attól kellett tartania, hogy nyilvánosan megbélyegzik s a gyávaság vádjával illetik. (1848 nyár végén és szeptemberben már terjedtek, sőt a sajtóba is eljutottak efféle szóbeszéddek.)²² Pedig, bár a katonai rendtartás szempontjából kétségkívül súlyos hibát követett el, jóhiszeműségéhez nem fér kétség: hiszen kezdettől fogva úgy gondolta, hogy a Júliáról és születendő gyermekükről való gondoskodást csak az okvetlenül szükséges átmeneti időre helyezi a közérdek fölé, azután haladéktalanul visszatér a hadsereghez. Egyértelműen kitűnik ez több ekkortájt írt leveléből, az *Egész világ a harcmezőn...* című versből, de e belső elkötelezettségének leginkább meggyőző dokumentuma éppen a *Csatadal*.

Petőfi a képviselőháznak címzett küldeményét a következő sorokkal vezette be: „*Képviselő polgárok! Millyen nagy fontosságú lehet egy kis költemény, bizonyítja egy francia tábornok levele, ki azt írta a conventnek, hogy vagy küldjenek neki tettes segédsereget, vagy küldjenek egy kiadást a marseillaise-ből. — Ha elég buzdító-nak találják Önök a következő költeményt, nyomassák ki annyi példányban, a mennyit szükségesnek fognak látni, s küldjék szét országszerte a magyar táborokba. Részemről igen ohajtom, hogy, miután szigorú körülményeim elvonták egy kis időre a hadipályáról személyemet, legalább lélekben ezalatt is részt vegyek nemzetem harcaiban.*”²³

E sorokkal, melyeket az országgyűlés dec. 14-i ülésén a ház elnöke a verssel együtt felolvasott, a költő elsősorban azt kívánta a szélesebb nyilvánosság tudomására hozni, hogy ő, Petőfi Sándor, március hőse, az *Egy gondolat bánt engemet...* és a *Nemzeti dal* (egykor ünnepelt) költője, minden ellenkező híreszteléssel szemben tudja és teljesíti kötelességét, s ha a kardot rövid időre a tollal váltotta fel, ezzel is a hazát szolgálja: a harcra lelkesítő vers akár egy sereget is pótolhat. Mint történelmi példát Rouget de Lisle-nek²⁴ a rajnai francia sereg számára 1792 áprilisában írt forradalmi dalát: a Marseillaise-t hozta fel.²⁵ Hogy erre vonatkozó értesüléseit honnan merítette, a Petőfi-filológia még nem derítette föl pontosan, de a költőtől említett esetnek országról országra, szájról szájra különféle változatai terjedtek el. A XIX. századi Larousse-lexikon „Marseillaise” címszavában pl. azt olvassuk, hogy a francia forradalmi hadsereg „tábornokainak egyike” ezt írta Párizsba a hadszíntérről: „Nous nous sommes battus un contre dix, mais la *Marseillaise* combattait à nos côtés.” (Tízszeres túlerő ellen küzdünk, de a Marseillaise a mi oldalunkon van.) „Egy másik” ezt kérte a konventtől: „Envoyez-moi 1000 hommes et un exemplaire de la *Marseillaise* et je répons de la victoire.” (Küldjenek nekem 1000 embert és a

²²A Budapesti Divatlap „Nemzetőr” c. melléklapja 1848. szept. 10-i számában (169.) „Egy önkéntes” kérdőre vonta Petőfit, hogy ő, a forradalom költője, a márciusi szónok: épkézláb, gyermektelen (!) fiatal férfi, miért nem jelentkezett mindeddig harctéri szolgálatra. (Vö. DIENES i. m. 20—21.) E vádra vonatkozott Petőfinek *Golyók sivtnak, kardok csengenek...* és *Hallod-e szív, szívem!* c. verse.

²³Országos Levéltár, H 2. Miniszterelnökség. OHB. Kormányzóelnökség. Ált. iratok 1848: 6132. (Ugyanazon a lapon — a kísérszóvege alatt — a *Csatadal* kéziratával.)

²⁴Vö. LUKÁCSY Sándor, *A „Marseillaise” szerzője*. Muzsika 1961. 7. sz. 23—25.

²⁵TIERSOT, Julien, *Histoire de la Marseillaise*. Párizs (1915).

Marseillaise egy példányát, s felelősséget vállalok a győzelemért.)²⁶ Tiersot, a francia forradalmi dal monográfusa is felelevenít egy epizódot, mely szemmel láthatólag ugyanebbe a legendabokorba tartozik: eszerint Dumouriez tábornok az 1792. szeptemberi Valmy-i csata előtt a hagyományos Te Deumot akarta volna elénekeltetni, de a konvent hadügyminisztere, Servan de Gerbey úgy vélekedett, hogy annak ideje lejárt, s helyette a Marseillaise egy példányát küldte el.²⁷

A *Csatadal* a képviselők a tudósítások szerint „tetszéssel” fogadták, s a „ház” jóváhagyta a kinyomtatásra vonatkozó indítványt.²⁸ A költő kísérő soraiban rejlő eszmétársítás azonban, ti. hogy a magyar nemzetgyűlést mintegy azonosította az egykori francia forradalmi konventtel, a képviselők többségének aligha volt ínyére. Föltehetőleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy a *Csatadal* rölapkiadásának a kormány Debrecenbe költözése miatti elakadását egyikük sem tette szóvá, holott Petőfi verse a válságosra fordult helyzetben aktuálisabb volt, mint valaha. A költő mégsem vallott kudarcot küldeményével: a vers, a kísérő levéllel együtt, a Közlöny dec. 20-i számában megjelent, s ennek nyomán mindkettőt több lap közzétette.²⁹ Sőt: három nap múlva a *Csatadal* német fordítása is napvilágot látott a Der wahre Ungar című, radikális irányú pesti lapban, C. H., azaz a kitűnő Hoffman Károly (1829?—1882), a *Nemzeti dal* első, márc. 15-én rögtönzött német fordításának készítője és sok más Petőfi-költemény sikeres átültetője tollából.³⁰

*Schlachtenlied*³¹

Aus dem Ungarischen des Al[exander] Petőfi

Trompeten und Trommeln wirbeln zum Streit,
Es stehen die Truppen zum Kampf bereit, —
Vorwärts!

Es klirren die Schwerter, die Kugel pfeift,
Was den Ungar mit hehrer Begeist'ung ergreift —
Vorwärts!

²⁶ E két idézetet l. *Grand Dictionnaire Universel de XIXe siècle*. 10. k. (Párizs, é. n.) 1256., a „Marseillaise” címszó elején.

²⁷ TIERSOT, J., i. m. 68.

²⁸ A Pesti Hírlapnak a dec. 14-i képviselőházi ülésről szóló tudósításában a *Csatadal* feloivasását említve megjegyzi: „A ház nagy tetszéssel hallgatta.” (Dec. 16., 241. sz. 1180.)

²⁹ Közlöny, 1848. dec. 20., 908; Nemzeti dec. 20., 190. sz. 750; Pesti Hírlap dec. 21., 245. sz. 1196; Életképek dec. 24., 2. félév 26. sz. 829—830; Alföldi Hírlap (Debrecen) 1849. jan. 3., 1. sz. 2. — Rölapon is megjelent, de nem a költőnek a képviselőházhoz beküldött kézírata nyomán, hanem, jóval később, Bem tábori nyomdájában Karansebesen, 1849. április 17-én (Vö. Endrődi Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban*. Bp. 1911. 527—528.). Példányai vannak az OSZK és a Petőfi Irodalmi Múzeum aprónyomtatványai közt.

³⁰ Hoffmannról l. a *Petőfi és kora* c. tanulmánykötetben (Bp. 1970.) 413—417.

³¹ Der Wahre Ungar 1848. dec. 23., 71. sz. 497.

Laßt hoch in die Lüfte die Fahnen weh'n,
Allüberall soll man sie flattern seh'n!
Vorwärts!

Sie sollen es lesen, geschrieben ist's dort:
Freiheit! das hohe, herrliche Wort!
Vorwärts!

Wer ein Ungar ist, und wer ein Held,
Sich dem Feinde muthig entgegenstellt;
Vorwärts!

Und ist er ein Ungar, so ist er auch Held,
Was er will, dem Himmel wohlgefällt,
Vorwärts!

Die Erd' unter mir ist blutigroth,
Mein Kamerad liegt neben mir todt —
Vorwärts!

Und ich? ich werd' wohl nicht schlechter sein!
Drum muthig in's Kampfgewühl hinein!
Vorwärts!

Und wenn wir auch verlieren Hand und Fuß,
Und jeder der Unsrigen fallen muß,
Vorwärts!

Drum muthig ihr Brüder und haltet Stand,
Eh' fallen wir, als das *Vaterland*!
Vorwärts!

C[arl]H[offmann]

A *Csatadal* Petőfi sokat emlegetett, különleges helyzetfelidéző, hangulatteremtő képességének példája.³² Már előre mintegy *átéli* a hazafias lelkesedésből, forradalmi elszántságból, tudatos kockázatvállalásból összetevődő lázas izgalmat, s belülről, a harcolók soraiból közvetíti az intenzív érzéki benyomásokat: a sokféle zajt, a magasra emelt zászló, a véres föld látványát: nem „elbeszél”, hanem a mozzanatok gyors váltakozásával érzékelteti a csata menetét. A vers sodró lendületét csak a középső strófa fékezi le egy pillanatra, amelyet a költő, szójátékos nyomatékkal („A ki magyar, a ki vitéz... Mindjárt vitéz, mihelyt magyar...”), a magyar vitézség deklarálásá-

³² Vö. Gyulai Pál: *Hadnagy uram* c. verséről írt elemzésemmel, melyben Gyulai versének a *Csatadal*-al való összefüggéséről is szóltam (ItK 1987—88. 3. sz.).

nak szentel, de a további két strófában, személyes példaadásával, majd a hatásos fogadalommal éppen ezt igazolja: életünket is készek vagyunk a hazáért feláldozni.

A lelőtt „pajtás” említése az ismert német katonadalt idézi fel emlékezetünkben: „Ich hatt' einen Kameraden...” (Volt egy bajtársam), melyet Uhland írt „Der gute Kamerad” (A hű bajtárs) címen, de — az elterjedt felfogással szemben — nem az 1813—1815. évi „felszabadító háborúk” idején, hanem évekkel előbb, 1809-ben, azoknak a badeni katonáknak, akiket (más alakulatokkal együtt) a Rajnai Szövetség állított ki és küldött Ausztriába a Napóleon-ellenes tiroli felkelés leverésére. Uhland népi ihletésű katonadalát később sokan megzenésítették, s több nemzedék ajkán valódi népdallá vált. Petőfi már első katonáskodása idején hallhatta; szövegét megismerhetette Uhland költeményei valamelyik kiadásából is. (E kötetről, melyet Petőfi mint pápai diák olvasott, feljebb a *Vorwärts!*-szel kapcsolatban tettünk említést.) Ebből idézzük a szóban forgó katonadal 2. és 3. versszakát:³³

Eine Kugel kam geflogen,
Gilt's mir oder gilt es dir?
Ihn hat es weggerissen,
Er liegt mir vor den Füßen,
Als wär's ein Stück von mir.

Will mir die Hand noch reichen,
Derweil ich eben lad':
„Kann dir die Hand nicht geben,
Bleib du im ew'gen Leben
Mein guter Kamerad!”

Első olvasásra úgy tűnik, mintha a *Csatadal* 4. versszaka Uhland versének (talán tudat alatti) visszhangja lenne. Ebben a „pajtás” az énekes oldalán ugyancsak halálos sebet kap; a folytatás azonban részletezőbb és érzelmesebb: a derék badeni harcos úgy érzi, mintha társában testének egy darabját veszítette volna el, de nem „rohan (utána) a halálba”, hanem újra tölt, s emiatt még arra sincs ideje, hogy a haldokló búcsúra nyújtott kezét megszorítsa: „Maradj az örök életben is hűséges bajtársam!”. Uhland névtelen katonája — hősi elszántsággal — *kötelességét teljesíti* (függetlenül a hadjárat céljától, mellyel nincs igazán tisztában; feladata nem a gondolkodás, hanem az engedelmesség) — a magyar honvéd a jól ismert elnyomó hatalom ellen, a nemzet szabadságáért küzd. Ezt hirdeti a függetlenség magasra emelt jelképe, a háromszínű nemzeti lobogó is.

A csata hangulatának intenzív átélése Petőfi versében minden nyilatkozatnál meggyőzőbb bizonyítéka annak, hogy a költő, kísérő soraival összhangban, valóban a haza fegyveres szolgálatára készül: képzeletében már a részvételével zajló csata képei elevenednek meg. Évek óta számos költeményben fejezte ki vágyát a nemzet szabadságharcában való személyes részvételre, még ha az a végső áldozatot, az életet köve-

³³ L. Uhland költeményei feljebb id. 1. kiadásában: a „Balladen und Romanzen” [Balladák és románcok] c. fejezetben.

telné is tőle (*Háborúval álmodám...* 1845; *Véres napokról álmodom...* és *Egy gondolat bánt engemet...* 1846; *Háború volt...* 1847. stb.), de most elérkezett, már csak karnyújtásra volt a nagy számadás alkalmá. A költő a forradalom évétől búcsúzó, *Az év végén* című versében is leszögezte:

A hadistenhez szegődtem,
Annak népéhez megyek

s gyakorlati lépéseket tett, hogy elhatározását valóra válthassa. Mivel arról nyilván hallani sem akart, hogy korábbi alakulatához térjen vissza, 1849. január 13-án levélben magához Kossuthhoz fordult, s azt kérte tőle, hogy Bem táborába helyeztesse. Az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke személyes kihallgatásra rendelte, s teljesítette kérését. A költő (pontosan kéthavi szabadsága leteltével) jan. 17-én útrakelt, s a hó utolsó napjaiban csatlakozott a Dél-Erdélyben manőverező Bem seregéhez.³⁴ Február 4-én, Vizaknán esett át a tűzkeresztségen, s egy szemtanú, Gyarmathi Miklós emlékezése szerint a csata kezdeti szakaszán, lován előrevágtatva, kivont karddal a kezében, „harsány hangon e szavakat kiáltá:

Ha két kezünk leszakad is,
Ha mindnyájan itt veszünk is,
Előre!”³⁵

Hatvany kétségbe vonja e jelenet hitelességét;³⁶ Dienes hihetőnek tartja,³⁷ s véleményéhez mi is csatlakozunk: az emlékezőtől idézett versrészletben a néhány héttel előbb készült *Csatadal* soraira ismerünk (az idézet hibás, de éppen a betű szerint azonos szöveg kelthetne gyanút, hogy az emlékező valamelyik Petőfi-kiadásból idézte); lélektanilag is indokolható, hogy a költő, élete első csatájában, az — akkor még visszavonuló — ellenséget üldözve s a vélt sikertől megmámorosodva, saját versének soraival buzdítja példája követésére a többieket. Mint látni fogjuk, valami hasonló történhetett néhány héttel később, március 2-án a medgyesi ütközetben is, melyről Petőfi *Csatában* c. verse szól.

A refrén fontos szerkezeti eleme a *Csatadal*-nak: egy szép ívű híd tíz pillére gyanánt támasztja alá a versépítmenyt és biztosítja a költői üzenetnek az olvasóhoz érzékelését. Nézzük meg közelebbről ezt a jelszót, amely még a Gyarmathitól 1890-ben hibásan idézett verstörredék végén is felhangzik mint a költemény eszmei foglalata, végső tartalmi és indulati összegezése.

Az „Előre!” jelszó mint (átvitelt értelemben) az egyetemes vagy a magyar történelmi-politikai haladás irányát jelző határozószó, ill. erre az irányra utaló felszólítás

³⁴ L. DIENES A., i. m. 68—79.

³⁵ GYARMATHI Miklós, *Emlékezés Petőfira*. "Kölozsvár" c. lap 1890. dec. 24. (1. l.); újraközlése: HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*. 2. kiad. (Bp. 1967.) 2. k. 567—568.

³⁶ HATVANY L., i. m. 2. k. 569. (A lapalji jegyzet szerint nem hisz Gyarmathinak, mivel az azt állítja, hogy „Petőfi szavára azért tört ki a lelkesedés, mert a honvédek a lovasban felismerték a költőt.”)

³⁷ DIENES A., i. m. 490.

már 1847-től kezdve többször előfordul Petőfi szóhasználatában:³⁸ az „előre” vivő út a nemzet és a nép szabadsága felé vezet. (Megvan ellentétes párja, a „hátra” is.) Ez az út nehezen járható, mert rendkívüli ellenállást, akadályokat kell rajta leküzdeni. A XIX. század költői c. versében (1847 eleje) Petőfi ezzel a felhívással fordul társaihoz: „Előre hát mind, a ki költő, / A néppel tűzön-vízen át!” (A kiemelések itt és az alábbi Petőfi-idézetekben tőlünk valók. K. J.) Garay is írt a március előtti időszakban egy „Előre!” c. verset, melyben többek közt ezt olvassuk: „A cselekvés kora tünt nekünk fel! / Tenni a jelszó, szeretett barátim!” stb.,³⁹ ami példa arra, hogy a jelszó átvitt értelmű használata már a forradalom előtti időszakban általánossá kezdett válni. Petőfi a *Megint beszélünk s csak beszélünk...* c. versben (1848. április) már a forradalom útjára lépett nemzetet sürgeti gyorsabb haladásra azzal, hogy „Föl, föl, házám, előre, gyorsan, / Megállni féluton kívánsz?”, ugyanakkor a folyamat akadályozóit keserű szemrehányással illeti: „Mentünk az ellenség elé, / Mentünk előre bátran / ... Ruhánkba kapaszkodtatok, / És rángattatok hátra” (A konzervatívok), már pedig forradalmi naplójának 1848. ápr. 29-i feljegyzése szerint bátorsága „soha nem mondja, hogy »hátra!«, hanem mindig így kiált rám: »előre!«” — *Miért zárjátok el az útamat?* c. versében (1848. július), megalázó képviselőválasztási bukása után, így fakad ki: „Miért zárjátok el az útamat? / Bocsássatok! / Előre vonnak vágyaim, de én / Használni s nem ragyogni akarok.”

A későbbi előfordulások esetében — a szabadságharc kitörése után — már az „Előre!” mint katonai vezényszó hatásával is számolhatunk. Petőfi Debrecenben kiképzőtisztként kezdte katonai szolgálatát. („...mennyi a dolgom? arról annak lehet fogalma, a ki tudja mit tesz az: kétszáz parasztból kétszáz katonát csinálni” — írta nov. 3-án Orlai Petrics Somának),⁴⁰ tehát vezényszavakat is kellett használnia. Jóváhagyott, egységesen bevezetett „magyar katonai szabályzatnyelv egyszerűen nem volt” — fejtegeti Dienes s nincs semmiféle támpontunk arra, hogy a költő-százados a rábízott újoncokat a debreceni zászlóaljnál már kialakult gyakorlat, ill. esetleg valamilyen kézíratos vagy nyomtatott szabályzat, vagy „utasítás” alapján oktatta-e?⁴¹ A hadügyminisztériumnak még az év nyarán kiadott rendelkezése szerint „A gyakorlatoknál minden fölösleges díszgyakorlatok elmaradjanak. A zászlóalj-parancsnokok figyelme csak a komoly harcban szükséges fegyverkezelésre legyen átalánvéve fordítva. [...] A szétszórott harcrendben, rohamoszlopok kialakításában, a rohamban és gyülekezésben különösen gyakorlandók a csapatok.”⁴² Ami az utóbbi utasítást illeti, e gyakorlatoknál feltehetőleg az „Előre!” vezényszóra is szükség volt, s ezt Petőfi, az osztrák hadsereg egykori (1839—1841 között szolgált) katonája mint kiképzőtiszt a német „Vorwärts!” magyar megfelelőjeként valószínűleg használta is.

³⁸ A szövegeket a Varjas Béla szerkesztette kritikai kiadásból idézzük (Petőfi Sándor Összes Művei 1—7. k. Bp. 1951—1964. Akadémiai K.); a dőlt betűs kiemelések tőlünk valók. A szó előfordulásait l. a Petőfi Szótár 1. kötetében (Bp. 1973. Akadémiai K. 752—753.), melynek értelmezéseit is felhasználtuk.

³⁹ Garay versét l. a KERTBENY Károly és VASFI-EISLER Mór szerkesztette *Hangok a múltból* c. kötetben: Leipzig, 1851. 24. (A „Március előtt” c. fejezet versei közt.)

⁴⁰ Petőfi Sándor levelezése c. i. m. 173.

⁴¹ L. erről részletesebben DIENES fejtegetéseit, i. m. 42—46.

⁴² GELICH Rikárd: *Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben*. Bp. (1889.) Aigner. 2. k. 51.

Meg kell jegyeznünk, hogy az „Előre!” az 1848-ig megjelent *magyar* katonai szakirodalomban, ill. szótárakban vagy egyáltalában nem, vagy csak a „Vorwärts!” fordítása gyanánt s nem mint eredeti magyar vezényszó fordul elő. Így a „Mathematikai műszótár” (1834) „Hadi műszavak” c. toldaléka nem tartalmazza sem a magyar, sem a német szót;⁴³ Kiss Károly „hadi műszótár”-ában (1843) a szótári rész magyar betűrendjében az „Előre!” nem szerepel; a német részben a „Vorwärts!” magyar megfelelője: „előre, előfelé”.⁴⁴ Czetz János 1844. évi „Magyar hadnyelvtan”-ának a magyar-német szótárt tartalmazó függelékében csak az „Előnyomulni, előnyomulás” kifejezéssel találkozunk; csupán a német-magyar szójegyzékben áll a „Vorwärts! Marsch! ~gehen, ~kommen” fordításaként az „Előre! Rajta! előre menni, jönni”; ugyanitt a „Gespräche — Beszélgetések” c. rész elején a „Beim Exerzieren, — A fegyvergyakorlatnál.” c. 1. § a) részében fordul elő az „Entschlossen vorwärts!” kifejezés magyar fordításaként: „Bátran előre”.⁴⁵ A Pais Dezső szerkesztette „Nyelvünk a reformkorban” c. tanulmánygyűjteményben Terestyéni Ferenc „A katonai nyelv fejlődése” című áttekintése csak az „előre nyomul” kifejezést említi,⁴⁶ tehát a vezényszót nem. Gál Sándor magyar és német nyelvű, 1848-ban, Pesten kiadott füzeté: „A nemzeti őrsereg oktatási, gyakorlati és őrszolgálati szabályzata” mindenütt az „Elé!”-nek felelteti meg a német „Vorwärts!”-et (az „Előre!” sem itt, sem Gál egyéb ez évi „oktatási szabályzat”-aiban, „tábori utasítás”-aiban nem lelhető fel);⁴⁷ talán ez visszhangzik Petőfi *A nagyszombati csata* c., 1848 végére datálható töredékének e részletében:

De mit pazaroljuk a szót? mi teszünk
Hallgatva... előre... az ellen elé!

Az „előre” azonban, mint láthatjuk, itt is megvan, csakúgy, mint a két-három héttel korábbi *Csatadalban*; mindkét esetben mintha a katonai vezényszó visszhangzanék benne. Ez azonban egyúttal a korábbi, átvitt eszmei-politikai értelmű „előre!”-előfordulások folytatása is; azzal a jelentős különbséggel, hogy a továbbhaladás nehézségei megsokszorozódtak: a nép és az ember szabadságához vezető utat az elnyomó hatalom fegyveres erői állják el.

Ironikus közjáték
Heine zárópoénja Uhland verséhez (1835)

A *Csatadalban* a buzdító szó (mint refrén) három soronként ismétlődik. Zavarba ejtő az a (bár főként formai) hasonlatosság, ami, elsősorban ennek folytán, Uhland

⁴³ *Mathematikai Mű-Szótár*. Buda, 1834.

⁴⁴ KISS Károly, *Hadi Műszótár. Magyar-németül és német-magyarul*. Pest, 1843. Heckenast. 123.

⁴⁵ CZETZ János, *Magyar Hadnyelvtan*. Pest, 1844. 16., ill. 68.

⁴⁶ *Nyelvünk a reformkorban*. (Tanulmányok.) Szerk. PAIS Dezső. Bp. 1955. 160.

⁴⁷ GÁL Sándor, *A nemzeti őrsereg oktatási, gyakorlati és őrszolgálati szabályzata*. Pest, 1848. 52 l., ill. GÁL Sándor, *A Pest-városi nemzeti őrség ideiglenes oktatási, gyakorlati és őrszolgálati szabályzata*. Pest, 1848. 55. l.

Vorwärts!-e és a mi Petőfi *Csatadala* között van. Nem utolsósorban ennek szemléltetésére közöltük nemcsak ennek, hanem a Hoffmann-féle egykorú német fordításnak a teljes szövegét is. Ugyanabba a műfaji kategóriába tartoznak (a műfaji megjelölés tágabb értelmezésével mindkettő „harci dal”-nak tekinthető); azonos terjedelműek (a refrént külön sornak számítva 30—30 sorból állnak); szerkezetük is pontosan egyezik: minden (páros rímű) 2—2 sorra az azonos jelentésű „Vorwärts!” ill. „Előre!” refrén következik, mindkét versben 10-szer. (A *Csatadal* fordítója ráadásul, az eredetitől eltérően, 10 strófára tördelve tette közzé a szöveget, tehát pontosan az Uhland-féle vers sémája szerint.)

Már évekkel ezelőtt szóvá tettük ezt a hasonlóságot, utalva azokra az emlékezősekre, amelyek szerint Uhland Petőfinek pápai diák korában kedvenc költője volt (ennek egy apró, de meggyőző filológiai bizonyítékára is ráakadtunk: ti. az ottani képzőtársaság ballada pályázatára beadott *Lehel* c. verséhez [A kürtkebelbe fú *Lehel*...] a német költő *Graf Eberhard der Rauschebart* [Gróf Eberhard, a körszakállú] c. balladaciklusának egyik darabjából választott jeligét);⁴⁸ ebből a valóban feltűnő *formai* egyezésből azonban, mindennemű eszmei-tartalmi kapcsolat hiányában, nem vonhatunk le valamely mélyebb összefüggést valószínűsítő következtetéseket.⁴⁹

Arra a feltevésre, hogy Petőfi *Csatadal*ában mégsem pusztán a diákkori olvasmány- vagy ritmusélmény tudat alatti, lappangó továbbélését vagy éppen a véletlen különös szeszélyét kell látnunk, Heinrich Heine életművével kapcsolatos vizsgálódásaink vezettek rá bennünket. Ezek során ugyanis meg kellett győződnünk arról, hogy Petőfi forradalmi eszmevilágának formálói közé — legalább mint nagy hatású közvetítőt — a fiatal Heinét is oda kell számítani. A jelek szerint a német költő-kortársnak főként (az egykorú olvasók körében is népszerű) *útirajzai* (*Reisebilder*) keltettek benne visszhangot;⁵⁰ a jelen összefüggésben azonban a német költő egyik, néhány évvel későbbi prózai művére hívjuk fel a figyelmet.

A német irodalomtörténet és kritika kevés figyelemre méltatta Uhland harci szövegét; nem úgy Heine, aki 1833-ban francia nyelven írt irodalomtörténeti esszéjében — bár nyilvánvaló ironikus célzattal — hangsúlyos szerepet juttatott neki. E kisebb könyv méretű tanulmányt egy párizsi folyóirat szerkesztőjének felkérésére készítette, azzal a céllal, hogy a francia olvasóknak áttekintést adjon a német irodalom újabb jelenségeiről; egyidejűleg Párizsban és Lipcsében „Zur Geschichte der neueren schönen Litteratur in Deutschland” (Az újabb németországi szépirodalom történetéhez) címen könyvalakban is kiadták. Ezt Heine utóbb még néhány fejezettel, köztük éppen az Uhlandról szólóval, megtoldotta; így keletkezett a mű „Die romantische Schule” c., feljebb már említett végleges változata (Hamburg, 1835-ben vagy 1836 elején). Ennek egyik, Magyarországra került példányában tűnhetett Petőfi szemébe a tanul-

⁴⁸ Petőfi Sándor összes költeményei (1838—1843). Krit. kiad. Bp. 1973. 342.

⁴⁹ Petőfi és kora. (Tanulmányok.) Szerk. LUKÁCSY Sándor — VARGA János. Bp. 1970. 414., ill. KISS József, *Petőfi verseinek egykorú fordításai*. ItK. 1973. 45.

⁵⁰ Erről már HAVAS Adolf közölt az *Úti jegyzetekkel* kapcsolatban figyelemre méltó adatokat: *Petőfi Sándor Vegyes művei* 2. k. *Elbeszélések, útirajzok és naplójegyzetek*. Bp. 1895. 510—525. Vö. még FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza*. 2. k. Bp. 1896. 137—139. — Magam egy előkészületben lévő tanulmányomban kívánom ezeket a korábbi eredményeket összegezni és továbbfejleszteni.

mány „Harmadik könyv”-e 5. fejezetében a Heinétől teljes egészében idézett Uhland-vers, olyan fejtegetések keretében, amelyekkel a francia forradalom eszméiért lelkesedő költőnk szívvel-lélekkel egyetérthetett. Heine e nagylélegzetű és vonzó, szellemes stílusú, polemikus hangvételű esszé 1. „könyvében” az alig egy évvel előbb elhunyt Goethéről mint művészről feltétlen elismeréssel, mondhatni hódolattal ír: környezetéből messze kimagasló tölgyfához hasonlítja, s a világirodalomban Homérosszal és Shakespeare-rel állítja egy sorba. Goethe halálával azonban — állítja — „a művészeti korszak” (Kunstperiode) véget ért, ti. az önmagáért való művészeté; „Goethe mesterterméveinek saját értékét — írja — [...] sohasem vontam kétségbe. Ezek olyan díszei drága hazánknek, mint egy kertnek a szép szobrok; de mégiscsak szobrok. Beléjük lehet szeretni, de termékellenek: a goethei művekből nem születik meg a tett [...]”.⁵¹ Márpedig a „művészeti periódus”-t követő új korszakban, melynek ő, Heine, híve és előkészítője, az irodalomnak, felhagyva a goethei közönnnyel, a jelen kérdései felé kell fordulnia. Ezért Heine — a tanulmány 2. és 3. könyvében — szigorú bírálattal illeti a német romantikus irányzat különféle csoportjait, szemükre hányja, hogy elfordulnak a jelentől: annak nyugtalanító kérdései elől a mesék, csodák világába, a végtelenbe, a misztikumba, az önsanyargató spiritualizmusba, a katolicizmusba, a múlt távoli korszakaiba menekülnek. A romantikus iskola késői, nagy hatású és tekintélyű képviselője Uhland, az ún. „Schwäbischer Dichterkreis” (Sváb költői kör) vezéralakja; róla Heine a 3. könyv 5. fejezetében hosszasan és abban a rá jellemző sziporkázóan ironikus hangnemben ír, amely az őszinte elismerés, tisztelet, ill. az ajkbiggyeszítő elutasítás alig szétválasztható keveréke. Ennek ő (Heine) is tudatában van; magyarázatául azt a húsz esztendő hozza fel, mely az Uhland költészetéért hajdan lelkesedő gyermeket a tanulmány jelenkori írójától elválasztja. Mi minden történt azóta, milyen nagy változások mentek végbe a világban, a gondolkodásban és az emberi lélekben! — kiált fel. A német középkornak az a komor, bár korántsem a maga valóságos nyers erejét tükröző, hanem mintegy fátyolon átszűrt varázsa, amely Uhland balladáiból és románcából árad, fokozatosan veszített bűverejéből, s ennek szemmel láthatóan ő maga is tudatára ébredt; a korábban oly termékeny költő hosszú évek óta csak nagy ritkán szólal meg. Jórészt feledés borítja annak az egész, egykor eleven és produktív írói csoportosulásnak a művészi termését is, melynek középpontja, összetartó ereje az ő alakja és költészete volt.

Két évtized alatt — állapítja meg Heine — a hazafiság fogalma is gyökeresen átalakult. Természetesen „az úgynevezett szabadságharc” (az 1813—1815. évi, Napóleon elleni felszabadító hadjárat) emlékeit melengető „1813-as patrióták” körében Uhland költeményei ma is a legnagyobb tetszésre találnak, mert annak a fiatalosan büszke, reményekkel teljes kornak a szellemét lehelik magukból. „És valóban — folytatja Heine itt még alig kitetsző finom gúnnyal — a derék Arminius és a szőke Thusnelda⁵² melyik leszármazottját ne lelkesítené Uhlandnak ez a költeménye:”

⁵¹ Heine eredeti szövegét i. az Otto F. LACHMANN által sajtó alá rendezett kiadásban: *Heinrich Heine's Sämtliche Werke* 1—4. k. Leipzig, [1887] Reclam. 3. k. 149.

⁵² Arminius és Thusnelda: az egykori germán cheruscus törzs fejedelme és hőselkü felesége. Arminius i. sz. 9-ben emlékezetes győzelmet aratott a Varus római helytartó vezette sereg ellen.

A 3. könyv 5. fejezete azonban ezzel a bekezdéssel zárul:

„De ah! Németország, nem afféle szeszélyes kedvtelésből, hanem a szükség törvényének engedelmeskedve, mozgásba lendül... A jámbor, békés Németországl!... fájdalmas pillantást vet a maga mögött hagyott múltra, még egyszer érzelemmel teli le-hajol a fölé a régi kor fölé, amely Uhland verseiből olyan halottsápadtan tekint ránk, és csókkal vesz tőle búcsút. És még egy csókot, felölem akár egy könnycseppet is. De ne soká időzzünk e tétlen meghatottság állapotában...

Vorwärts, fort und immer fort,
Frankreich rief das stolze Wort:
Vorwärts!”⁵⁴

(Előre, mindig előbbre hát,
Gallia küldte büszke szavát:
Előre!)⁵⁵

Heine tehát, amikor ezzel a jól előkészített, hatásos csattanóval fejezi be tanulmányának Uhlandról szóló részletét, az „Előre!” (a Napóleon-ellenes koalíció egykori jelszava) jelentését csúfondárosan az ellenkezőjére fordítja;⁵⁶ ezt a „büszke szót” legutóbb az 1830 júliusában felkelt francia nép kiáltotta el: újra a franciák a történelmi haladás zászlóvivői.

*

Az Uhland verseskötetében lapozgató pápai diák a „Dalok” között feltehetőleg ráakadt a *Vorwärts!*-re is, de alkalmasint végleg megfélemedezett volna a művészi értelembe nem jelentős, történelmi-politikai vonatkozásban meg aktualitását veszített költeményről, ha nem találkozik vele újra Heine kötetében. Hogy ez valamikor 1846-ban vagy 1847-ben a kezébe került, azt nemcsak abból következtetjük, hogy csak ez

⁵³ Heine idézett kiad. 3. k. 224—225.

⁵⁴ Uo. 227.

⁵⁵ HEINE, H., *Vallás és filozófia* címen kiadott, feljebb idézett kötetében, 138. (Ford. GEHER István.)

⁵⁶ Megjegyezzük, hogy ezt az ironikus tréfát a *Vorwärts!*-szel egy osztrák költő — Heinétől némileg eltérő módon — már 1831-ben elkövette: Anastasius Grün (valódi nevén Alexander Auersperg gróf, 1806—1876), a liberális nézeteket valló és hirdető lírikus *Spaziergänge eines Wiener Poeten* (Egy bécsi költő sétái) c. nagy feltűnést keltett kötetének mottójául a *Vorwärts!* harmadik versszakát választotta: „Auf! gewalt’ges Oesterreich! / Vorwärts! thu’s den andern gleich! / Vorwärts! Uhland.” — Az a felhívás, hogy a „hatalmas Ausztria” a többi államok példáját kövesse, az eredeti szövegből kiszakítva ekkor már, minden kommentár nélkül is, lényegesen új jelentést vett föl: a „Vorwärts!” itt a politikai-kulturális haladásra buzdító jelszó, a kis füzet egész tartalmával összhangban: a kötet a Vormärz egyik legkorábbi szellemi termékének tekinthető; a viszonyokkal elégedetlen szerzője az osztrák szellemi életéről mond ítéletet a liberális polgár szemszögéből, jozefinista szellemben. Könyvét emiatt névtelenül és helymegjelölés nélkül (valójában Hamburgban) jelentette meg. Az adatokat említi és idézi MÁDL Antal *Frók történelmi sorsfordulókon* c. kötetében (Bp. 1979. 14—15.).

lehetett a *Vorwärts!*-et a *Csatadal*-al összekapcsoló hiányzó láncszem, hanem abból is, hogy feltevésünk szerint Petőfinek Goethéről (*Úti leveleiben*) megfogalmazott elítélő véleménye⁵⁷ szintén Heinének ebben a tanulmányában gyökerezik. Főképp a feljebb idézett szoborhasonlat vall erre. Petőfi is elismeri, hogy Goethe „a legnagyobb németek egyike. Göthe [!] óriás, de óriás szobor”, mely előbb-utóbb le fog omlani. Heine ugyan a német költő *műveit* hasonlítja kerti szobrokhoz, melyek szépek ugyan, ám terméketlenek; végül azonban Petőfi is arra a következtetésre jut, mint ő, Heine: ti. hogy elítéli a goethei közönyt, az öncélú művészet elvét.

A franciákért lelkesedő Petőfinek bizonyára elnyerte a tetszését a Heine-féle *Vorwärts!*-„változat”: ez ösztönözhetette arra, hogy amikor a magyarok fegyvert ragadtak, végre Magyarország nevében is elkiáltsa a lelkes vezényszót: „Előre!” Ebben természetesen szerepe volt a magyar jelszóhoz tapadó politikai (s talán a katonai) jelentésnek is, a refrénes szerkezet azonban félreismerhetetlenül Uhlandé. Az „Előre!” ezúttal nemcsak azt jelentette immár, hogy a hadrakelt magyar sereg — a Rákóczi-felkelés elfojtása óta először — magával a Habsburg-hatalommal vette föl a harcot, hanem egyúttal azt is, hogy a magyarság az európai szabadságmozgalom élén küzd, s a francia forradalmak művét folytatja. Ugyanezt hangoztatja Petőfi néhány héttel később írt *Európa csendes, újra csendes...* c. költeményében; Budavár fölszabadítását ünneplő *Jött a halál...* c. verse utolsó strófájában pedig, mely az „*Előre* hát, oh nemzetem, ne állj meg...” buzdítással kezdődik, ezek a büszke sorok olvashatók:

Elő, elő a zászlóval kezeden,
Egész Európa te utánad jő,
Te vagy hazám, mostan a világ vezére...
Milly nagy szerep, millyen lelkesítő!

Ebbe az összefüggésbe illeszkedik a költőnek fent idézett, a képviselőházhoz intézett üzenete is, melynek tanúsága szerint a magyar nemzetgyűlésnek az egykori francia forradalmi konvent, a *Csatadal*nak pedig a legendás Marseillaise szerepét szánta.

III. CSATÁBAN

Petőfi verse (1849. márc.)

A vers egyetlen hiteles szövegét a költő 1849. évi költeményeit tartalmazó, saját kezűleg összeírt füzetete tartotta fenn (nyomtatásban csak Petőfi halála után jelent meg):

⁵⁷ L. 1847. júl. 6-án kelt IX. *Úti levelében*, *Petőfi Sándor vegyes művei* Bp. 1956. 59—60. — Heine a fent idézett helyen hasonlóan állapítja meg Goethéről: „So wurde er der größte Künstler in unserer Literatur [...]” (Így lett a német irodalomban a legnagyobb művész.)

A földön is harag,
Az égen is harag!
Kifolyt piros vér és
Piros napsugarak!
A lemenő nap olly
Vad bíborban ragyog!
Előre, katonák,
Előre, magyarok!

Komoly felhők közül
Bámul reánk a nap,
Rettentő szuronyok
Füstben csillámlanak,
A sűrű lomha füst
Sötéten gomolyog,
Előre, katonák,
Előre, magyarok!

Ropog, hosszan ropog
Csatárok fegyvere,
Ágyúk bömbölnek, hogy
Reng a világ bele;
Te ég, te föld, talán
Most összeomlotok!
Előre, katonák,
Előre, magyarok!

Szilaj lelkesedés
Foly bennem, mint tűzár,
A vérszag és a füst
Megrészegíte már,
Előre rontok én,
Ha élek, ha halok!
Utánam, katonák!
Utánam, magyarok!

(Medgyes)

A saját kezű keltezési adatból következtetett Dienes András arra, hogy Petőfi 1849. febr. utolsó napjaiban (Torda felől jövet) újra csatlakozott Bem seregéhez, részt vett

⁵⁸ OSZK — Kézirattár, Fond VII. 12. sz. 6.

a Nagy-Küküllő menti Medgyesnél márc. 2—3-án lezajlott ütközetben, s verse erről szól. Elvben feldolgozhatta benne egy korábbi csata élményét is (mint feljebb láttuk, Vizaknán is előrevágtatott), de Dienes vizsgálódásai szerint a költeményben előforduló napszak megjelölés ("lemenő nap") csak a medgyesi csatára illik: ennek első, márc 2-i szakasza a délutáni órákban kezdődött, s hosszas és elkeseredett küzdelem után magyar sikert hozott: a császáriak végül visszavonultak. (Másnap viszont az oszt-rákok kerekedtek felül, s Bem kénytelen volt Segesvárig hátrálni.)⁵⁹ A költő „szilaj lelkesedését” a magyar seregnek az első napi diadalmas előnyomulása idézhette elő; Dienes ezért a csata leírásába, annak mintegy hangulati alátámasztásául, strófaként beiktatja Petőfi költeményét.⁶⁰ Feltevése kizárólag a fenti megfontolásokon alapul: a költő részvételéről, az ütközetben tanúsított magatartásáról nem maradtak fenn sem egykorú, sem emlékezésadatok; maga a vers azonban önmagában is bizonyító erejű dokumentum, egyúttal pedig újabb költői bravúr.

A *Csatában* első olvasásra a *Csatadal* változatának tűnik: Petőfi ezúttal is refrénes versben és mint a harcolók egyike éli át az elszánt, véres küzdelem hangulatát, s az első három strófa végén újra felhangzik (megkettőzve) az „Előre!”. A különbségek azonban szembetűnőek.

Mint feljebb elmondtuk: a *Csatadal* egy előre elképzelt csata mozzanatait idézi fel, a *Csatában* pedig mozaikszerűen felelevenített emlékképek sora: Azt, hogy az egyik a csata előtt, a másik utána keletkezett, nemcsak az életrajzi és datálási adatokból állapíthatjuk meg, hanem a versek is elárulják. A *Csatadal*ból inkább a hősi próbatételre készülés izgalma árad: a trombitaszó, a dobpergés, a fenn logobó zászló a „csata” egykorú képzetének hagyományos tartozékai; a „véres föld”, a „lelőtt pajtás” meg a halálos kockázatra figyelmeztet, melyet a végveszélybe került haza érdekében vállalni kell; agitatív vers, amilyennek a költő szánta s amellyel saját magát is lelkesítette. A *Csatában* c. versben az ütközet személyesen megtapasztalt, mélyre ivódott érzéki benyomásai dominálnak. „Legreálisabb csataverse ez Petőfinek — írja Horváth János —. Nem íróasztali ihlet, hanem tényleges átélés lyrasága lobog benne. Kiváló művészi erőre vall, hogy ily rendkívüli személyes élményt és ily szertele-nül izgalmas megjelenítést tud szorítani a dal elemi térfogatába...”⁶¹ — Színek, hangok és zajok kavargása, fegyverropogás, ágyúk bömbölése, vérszag és „sűrű, lomha füst” gomolygása közepette törnek „előre” a honvédek. Az előbbi vers sematikusabb csataképéhez képest a *Csatában* feltűnő újdonsága a természeti környezet jelzése s a már említett utalás arra a napszakra, amelyben az ütközet folyik: a felhők mögül a „vad bíborban” ragyogó, lehanyatló nap tekint alá; a költeményt indító és szemléleti egységbe foglaló mozzanat az égből özőnlő napsugarak és a földön kifolyt vér egyező sötétvörös színárnyalata.

A *Csatadal* és a *Csatában* versformája is lényegesen eltérő: Petőfi az előbbihez, mint feljebb elmondtuk, a mozgósító célt hatásosan szolgáló, friss ritmusú magyaros

⁵⁹ DIENES A., i. m. 111—113. — A csata legújabb hadtörténeti leírását l. *Magyarország hadtörténete*. 1. k. (Szerk. BORUS József.) Bp. 1984. 500—501. Az itteni adat szerint ebben a kétnapos ütközetben a magyarok 400—500 katonát veszítettek.

⁶⁰ DIENES A., i. m. 112—113.

⁶¹ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*. 2. kiad. Bp. 1926. 473.

(zömében felező nyolcasokból álló), ütemhangsúlyos formát választotta; — az utóbbi viszont mértékes-rímes verselésű: a 8—8 jambusi hatos sorból összetevődő strófák kétségtávol alkalmasabbak a komorabb tartalom hordozására, a *Csatában* sűrűbb atmoszférájának érzékeltetésére.

Néhány nappal azután, hogy Petőfi *Csatadalát* a feljebb említett országgyűlési tudósítás keretében közzétették, jelent meg a Kossuth Hírlapja 1848. dec. 21-i számában Czuczor Gergely híres *Riadója* („Sikolt a harci síp: riadj magyar, riadj!”); kiadták röplapon is.⁶² Talán nem véletlen, hogy Petőfi újabb csataversében ennek lüktetését érezzük. Ugyanazt a sorfajt használja; a különbség csak annyi, hogy a tizenkettes jambusi sorokat kettőbe tördeli. — Idézzük pl. Czuczor verséből a harmadik versszak első négy sorát:

A föld talpunk alatt, s fejünk fölött az ég
Tanú legyen, hogy áll Árpád hős népe még,
S melly e szent földre hull, minden csepp honfivér,
Kiáltson égbé a bitorra bosszuért...⁶³

A *Csatában* azzal fejeződik be, hogy a költő a vad forgatag magával ragadja, s mintegy harci lázban a sereg élére ront. Ezt Petőfi közvetve, az utolsó refrén szövegén ejtett változtatással adja tudtul, azaz régi bevált fogását, a költemény végén csatatanószerűen módosuló refrént alkalmazza.⁶⁴ A vers szerkezete tehát lényegesen eltér a *Csatadalétól*: míg abban a mindvégig azonos „Előre!” agitatív hatása strófáról strófára összegeződik, s a költemény végén a tetőpontra ér, addig a *Csatában* befejező versszakában ez a tendencia a háttérbe szorul; a lelkesítés helyett a költő bátorságának, hősi példaadásának bemutatására kerül a hangsúly: a háromszor elharsogott kettős „Előre!” jelszót az „Utánam!” váltja fel. Petőfi a refrénszöveg váratlan módosításának nyomatékával hozza az olvasó tudomására, hogy már nemcsak távolról, versben lelkesíti a honvédeket, hanem a csatatéren, élőszóval; — s ott is az első sorban teszi kockára az életét. Ez egyúttal a *Csatadalt* befejező fogadalom („Hogyha el kell veszni, nosza / Mi vesszünk el, ne a haza!”) valóra váltása is.

Korántsem az egyéni bátorság fitogtatásáról van itt szó: már a *Csatadal* elemzése során elmondtuk, hogy a költőnek 1848 nyara—őszé óta rosszindulatú gyanúsítások és támadások ellen kellett védekeznie. 1849 februárjában újra megbántották: ezúttal legmagasabb katonai előjárója részéről érte sérelem. Amikor február közepe táján Bem futaraként Debrecenben Mészáros Lázárnál jelentkezett, a hadügyminiszter kifogásolta, hogy „nyakravaló” (nyakkendő) és kard nélkül, tehát nem az előírt tiszti öltözetben jelent meg előtte. Nem tudjuk, hogyan folyt le a miniszter és az önérzetes költő szóváltása; annak boncolgatása pedig, hogy ez kinek a hibájából fajthatott el, nem fér el dolgozatunk keretei között. (Legutóbb Dienes András tett er-

⁶² A röplap egyik fennmaradt példányát l. PIM — Aprónyomtatványok, 76. 266. sz.

⁶³ Kossuth Hírlapja 1848. 149. sz. (dec. 21.) 645.

⁶⁴ Petőfi a csattanóval kombinált refrént, minden valószínűség szerint Béranger hatására, 1844-től kezdve gyakran alkalmazta; legelőször *Pusztán születtem...* c. zsánerképében; l. erről a vers jegyzetét a kritikai kiadásban: PKrK 2. k. (1983.) 321.

re kísérletet.)⁶⁵ Annyi bizonyos — s ezzel a jelen összefüggésben beérhetjük —, hogy Petőfi leckéztetésnek érezte Mészáros feddő szavait, s másnap (febr. 17-én) kelt le-
velében lemondott tiszti rangjáról. Egyidejűleg *Nyakravaló* címen gúnyverset inté-
zett a hadügyminiszterhez (ezt hamarosan közzé is tette); ebben többek közt ironi-
kusan azt írta: „Honszeretet, bátorság s más, mind kőfic:”⁶⁶ az a fő / A katonában,
hogy nyakravalója legyen”, sőt célzást tett a csúfos vereséggel végződött jan. 4-i kas-
sai csatára is, amelyben Mészáros seregének tisztjei „együl-egyig” nyakravalóban
futottak meg az ellenség elől.⁶⁷ Ezután „egyszerű polgári öltözetben, mint közkato-
na”⁶⁸ visszatért Bemhez; valószínűleg mindjárt vissza is kapta tőle századosi rang-
ját, bár ezt a tábornok hivatalosan csak ápr. 3-i napiparancsában erősítette meg.⁶⁹

Mindezek ismeretében a medgyesi vers háttere világosabban rajzolódik ki előttünk.
Petőfi abban a levélben, amelyben tiszti rangjáról való lemondását bejelentette, töb-
bek közt ezt írta a hadügyminiszternek: „Önök letéphették rólam az egyenruhát, de
nem téphetik ki kezemből a kardot... teljesíteni fogom hazafiúi kötelességemet [...] ne
iparkodjanak a honvéd-egyenruhából kirázni az olyan tisztet, kik minden ere-
jökkel arra töreksenek, hogy e ruhának elveszített becsületét visszaszerezzék [...]”⁷⁰
Hogy mindezt milyen komolyan gondolta, arra egy hiteles egykorú okmányból is kö-
vetkeztetni lehet. Bem ugyanis Szászsebesen ápr. 10-én kitüntetések osztott szét, s
Petőfi mellé saját kezűleg tűzött föl egy „harmadosztályú érdemjelet”: a fennma-
radt írásbeli indoklás szerint „a csatatéren a hazának tett érdemeiért”.⁷¹ Mivel a köl-
tő első öt csatája, melyet „Vizakna s Déva közt” ugyancsak Bem oldalán küzdött vé-
gig, időben meglehetősen távol esett már ennek az okiratnak a keltétől, nem kétel-
kedhetünk abban, hogy a kitüntetést elsősorban a *hatodik csatájában*, Medgyesnél
tanúsított bátor helytállásával érdemelte ki. (Bem ezutáni márciusi hadműveletei ide-
jén már nem volt a seregnél: a tábornok, valamilyen hivatalos megbízatással márc.
7-én Kolozsvárra, ill. Debrecenbe küldte, s néhány hét szabadságot is engedélyezett
a számára.)⁷² A *Csatában* kifejezése annak a jóleső elégtételnek is, amely e férfias
erőpróba után eltöltötte; katonai rátermettségének ezzel az újabb bizonyításával nem-
csak a vele méltatlanul bánt hadügyminiszternek adott illő választ, hanem a rá szórt
rágalmak és gyanúsítások minden rendű és rangú terjesztőinek is. Azt a tábori tudó-
sítását, amelyet ápr. 11-én írt a Közlöny számára, ugyanez a törekvés jellemzi: en-
nek végén ugyanis (elismerve, hogy „gyöngeség” tőle) leírja azt a jelenetet, ahogyan
Bemtől az érdemrendet megkapta, befejezésül pedig saját szavait idézi, melyeket ez-

⁶⁵ DIENES A., i. m. 98—105.

⁶⁶ Kőfic: 'semmit nem számító dolog; semmiség' (l. *Petőfi-szótár* 2. k. [1978.] 718.) — „...egy par-
lamentári beszédében használt kifejezése után, ez volt Mészáros gúnyneve: Kőfic” — írja DIENES (i. m.
106.), a költő tehát erre céloz.

⁶⁷ Márczius Tizenötödike (Debrecen) 1849. febr. 20.; 6. sz. 23.

⁶⁸ Lemondását bejelentő levelében fogalmaz így: *Petőfi Sándor levelezése*. Bp. 1964. 200.

⁶⁹ DIENES A., i. m. 120, 132.

⁷⁰ L. a 68. sz. jegyzet utalását.

⁷¹ Bem a költő kitüntetéséről Szászsebes, 1849. ápr. 9. keltezésű ideiglenes írásbeli igazolást adott,
„mfg az erről szóló oklevél a hadügyminisztériumtól megérkezik”. Az idézett szavak ebből valók, l. *Petőfi*
Sándor vegyes művei. Bp. 1956. 238. (A kézirat az OSZK Kézirattárában van, Fond VII. 67. sz.)

⁷² DIENES A., i. m. 116, 123—124.

után mondott: „Tábornokom, többel tartozom önnek, mint atyámnak; atyám csak életet adott nekem, ön pedig becsületet!”⁷³

A beszámoló ápr. 26-án megjelent a hivatalos lapban, de a *Csatában* — mint említettük — a költő élete folyamán kiadatlan maradt. Hogy miért, nem tudjuk. 1849-ben keletkezett versei közül már nagyon sok jutott erre a sorsra. Emlékezzünk rá: még az 1848. dec. elején írt *Csatadal* is egy országgyűlési tudósításból vált ismertté, annak folytán, hogy a Petőfi által rölapkiadásra felajánlott verset a ház elnöke felolvasta. A *Csatában* az úgynevezett „díszkiadás”-ban, a költő verseinek 1874-ben megjelentetett (az „Összes” és az „Újabb” költeményeket egyesítő) első, csaknem teljes gyűjteményében látott először nyomtatásban napvilágot.⁷⁴ Amikor tehát végre hozzáférhetővé vált a nagyközönség számára, már aktualitását veszített történelmi emlék volt. A benne foglalt összetett, többretű *költői üzenet* nem juthatott el ahhoz, akinek Petőfi elsősorban szánta: az egykorú olvasóhoz; a későbbi nemzedékek előtt pedig amiatt maradt többé-kevésbé rejtve, mert hiányos és felületes ismeretekkel rendelkeztek arról a korról és a vers keletkezésének rendkívüli történelmi-hadtörténeti és életrajzi körülményeiről. Nagy felelősség terheli ebben a vonatkozásban a biográfiai kutatást is, amely aránytalanul nagyobb gondot és több időt fordított a költő eltűnése körülményeinek vizsgálatára és sírjának keresésére, mint élete utolsó naptári éve fehér foltjainak, máig megoldatlan kérdéseinek tisztázására.

Feljebb, a szövegelemzésben utaltunk rá, hogy a *Csatában* szerkezete lényegesen különbözik a *Csatadalétól*, mert Petőfi ezúttal más refréntechnikát alkalmazott. Az „Előre!” a későbbi csataversben új szerepet kapott, s ezáltal jelentése is módosult, összetettebbé vált: ugyanazt a történelmi-politikai irányt jelöli ki, mint a korábbi (a jelszó amabban is — bár kimondatlanul — „katonák”-nak és „magyarok”-nak szól), s az ismétlődő felhívást az első három versszakon át ezúttal is egyre erőteljesebben véljük hangzani (tehát hatása itt is összetevődik), az utolsó versszak végén azonban éppen a *hiánya* lep meg: a változatlan célt („Tovább, az ellenség felé!”) a legelől küzdő költő alakja mutatja. Az alapjelentésre tehát egy újabb jelentésréteg rakódik rá: Petőfi a végső konzekvenciáig azonosult a nemzeti függetlenség ügyével, fegyverrel a kezében harcol érte.

⁷³ Közlöny, 1849. ápr. 26.; 89. sz. 329.

⁷⁴ *Petőfi Sándor költeményei*. Bp. 1874. 742. A tartalomjegyzékben két csillag (**) jelzi, hogy a vers e kötetben jelenik meg először. — A kiadás címlapján az „Első teljes kiadás” megjelölés megtévesztő, mert 4 verset politikai okok miatt mellőztek, továbbiakat pedig kihagyásokkal közöltek. (L. erről részletesebben: KISS József, *A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig*. Magyar Könyvszemle 1979. 50—53.) — A vers belekerült Petőfi „Újabb költeményei”-nek EMICH Gusztávtól 1850-ben már ki is szedettet kiadása 2. kötetébe, ezt azonban megjelenése előtt a megszálló hatóság lefoglalta és bezárta (l. uo. 43.).

ELŐRE! EN AVANT! (LES VARIANTS LITTÉRAIRES D'UNE DEVISE DE UHLAND JUSQU'À PETŐFI)

L'auteur publie une partie de son étude. Dans trois chapitres – à côté de l'arrière-plan politico-militaire et biographique-psychique détaillé – il présente la poésie de Uhland, intitulé *Vorwärts!* (En avant) (1814), et les poésies de Petőfi, *Csatadal* (Chant de bataille) (1848) et *Csatáiban* (En bataille) (1849). Toutes les trois sont des chants de bataille, et le rôle important des mots *Vorwärts* et *Előre!* (les deux avec la signification En avant!), leur donne une parenté proche. Trois et demie décennies se sont écoulées entre la naissance de la poésie allemande et celle des deux poésies hongroises; et les conditions historiques de leur genèse sont absolument différentes: celle-ci appelle à la libération des territoires allemands, occupés par les Français, celles-là enthousiasment les soldats de la guerre de liberté hongroise menée contre l'Empire Habsbourg. La structure du manifeste de Uhland et du Chant de bataille de Petőfi est tellement identique que l'effet du hasard est exclu (le lecteur peut en être convaincu le plus vite par la traduction allemande de l'époque de la poésie de Petőfi): leur étendue est de même et les deux vers à rimes plates sont suivies dans dix strophes respectivement par le refrain „Vorwärts” et „Előre!"; — par contre, sur le plan politico-idéologique de leur contenu elles n'ont aucun trait commun, de même elles sont à signification contraires, puisque le poète hongrois était partisan fanatique des Français, le 15 mars 1848, il est devenu un des chefs du mouvement révolutionnaire de Pest, sous l'influence de la révolution de février de Paris. L'explication peut être nous donnée dans l'essai de Heine, *Die romanische Schule* (Hambourg, 1835). Dans le chapitre concernant Uhland, l'auteur, vivant alors en émigration à Paris, cite le poème *Vorwärts* in extenso, et après avoir reconnu l'importance artistique du poète allemand ainsi que son attitude politique de gauche conséquent, il renverse son intention originale, faisant allusion à la révolution de juillet: „Frankreich rief das stolze Wort: Vorwärts!”

Petőfi, qui connaissait les œuvres de Uhland dès ses années scolaires, sans aucune doute avait lu l'essai de Heine, et c'est ce „variant de Vorwärts” qui l'avait incité à crier la devise enthousiaste, cette fois au nom de la Hongrie: „Előre!” (En avant!)

L'autre chant de bataille de Petőfi, intitulé *Csatáiban* (En bataille) suit de quelques mois le précédent. C'est aussi une poésie à refrain, mais avec une structure à pointe: le refrain: „Előre katonák, előre magyarok,, (En avant les soldats, en avant les Hongrois) se modifie dans la quatrième, la dernière strophe en „Utánam, katonák, utánam, magyarok” (Après moi les soldats, après moi les Hongrois); le poète, par l'accent de la pointe voulait apprendre à ses lecteurs, qu'il avait participé, lui-même aussi, aux premiers rangs, dans la bataille de Medgyes (le 2 mars 1849).

Loin de vouloir se vanter par cet événement, il n'a même pas publié la poésie, il a eu l'intention de répondre à certaines insinuations portées contre son attitude révolutionnaire, son courage personnel.

Les deux chants de batailles sont des ouvrages de haut niveau artistique: le poète transmet l'atmosphère intérieur de la bataille, avec pourtant une différence importante, c'est que, dans la première, grâce à ses capacités extraordinaires d'évoquer certaines conditions, il projet à l'avance le risque des devoirs héroïques, tandis que dans la deuxième il reflète les scènes de lutte déjà vécues.

Klasszikus prózai olvasmányélmények Janus Pannonius epigrammaiban

Janus Pannonius számára a római-görög irodalom kincsházában felfedezett ékes gondolatok, metrum-
ra csiszolt nyelvi és formai megoldások újbóli, teljességigényű megörökítése jelentette a költői feladatot. A
Guarino-iskola művelődésanyagát mesteri fokon elsajátító, bámulatos memóriával megáldott költő-zseni
csaknem minden műfajában meg akarta mutatni az olvasóknak a klasszikus költészetben és prózában való
jártasságát. Az eszményített antik elődök műveinek kihívására gyakran a már feldolgozott témák minél ma-
gasabb szintű utánzásával, azok túllícitálásával igyekezett költői választ adni. Ez utóbbi törekvésének egyik
igen jellegzetes módszerül a rokon motívumok kombinált szerkesztését választotta. Ez a „mindent újra vers-
be-venni-vágyás” indokolhatja azt, hogy az epigrammaköltészet terén mesternek, mintaképnek tekintett
Martialison kívül más költők nyelvi megoldásaival is színesíti e műfajának képi, gondolati világát, s költői pél-
datárában gyakorta találunk olyan szerzőket, akiknek művei nem szerepeltek a cicerói kvalitásokkal magasz-
talt ferrarai iskolamester oktatási rendjében. Költői sokoldalúságáról tanúskodnak azok az epigrammák, ame-
lyekben valamelyik klasszikus kori prózai mű egy-egy érdekesebb részletét, anekdotáját önti versbe. A kö-
vetkezőkben ezekből mutatok be néhány példát, rövid elemzéssel egybekötve.

A három részre tagozódó Guarino-iskola retorikai kurzusának alapjait az akkoriban cicerói műnek tartott
Rhetorica ad Herennium képezte¹ Janus az *In Philiticum* (Epigr. I. 125) c. epigrammájában Marino da
Filetinnónak, a szülei nemes származásával kérkedő ferrarai iskolatársnak² e tudnivalókban rendkívül gaz-
dag retorikai munka egy Suetoniusnál és Macrobiusnál is fellelhető gondolatával vág vissza.³

Ne nimium tumeas, Philitice, novimus omnes,
Qua tibi sit geminus nobilitate parens.
Altera nam cubito nares emungit, at alter
Non puit in terram sit nisi festa dies.

Janus invektívája Filettno szüleinek nemességét alantas foglalkozásukkal rombolja le. Az első gondolat
(*cubito nares emungit*) kapcsán a *Rhetorica* negyedik könyvében (*Ad Herenn.* 4,67) ezt olvashatjuk:

¹ HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 21.

² HUSZTI, i. m. 140.

³ Macr. Sat. 7, 3, 6: Memini quando brachio te emungebas. Suet. vit. Hor. 1—3: (In, Horatius: Opera. ed. S. Borzsák Leipzig 1984. X.) Q. Horatius Flaccus Venusinus, patre, ut ipse tradit libertino et exactionum coactore, ut vero creditum est, *salsamentario*, cum illi quidam in altercatione exprobrasset „quotiens ego vidi patrem tum brachio se emungentem”.... Már Juhász László is figyelmeztetett / JUHÁSZ László, *Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához*. FK 1968. 165.) a vers harmadik so-
rának téves fordítására („...csakis ágybamenéskor fújja ki orrát”....9, ezért megpróbáltam kijavítani e hibát:

Philiticus ellen
Pöffeszkedsz, Philiticusom fenn hordva az orrod,
Ámde mi tudjuk jól, mily nemesek szüleid.
Mert hisz anyád mindig könyökével tördli meg orrát,
És csakis ünnepnap köphet a földre apád.

„Per consequentiam significatio fit, cum res, quae sequantur aliquam rem, dicuntur, quibus tota res relinquitur in suspitione; ut si salsamentarii filio dicas: „Quiesce tu, cuius pater cubito se emungere solebat”⁴

Janus tehát a *Rhetorica* átrmutatását követve *sózzothal-árusnak* (*salsamentarius*) titulálja Filletino anyját (!). Suetonius *Horatius-életrajzában* szintén szerepel ez a motívum, igaz, pusztán a költő egyes közlései (Hor. sat. 1, 10, 8; epist. 2, 2, 60) alapján került életrajzába az a pletykaízü betoldás, hogy apja — akárcsak Bióné (Diog. Laert. 4, 46) — salsamentarius volt.⁵ Filetino apja — miként erre már Kardos Tibor és Horváth János is utalt Geréb László kommentárja nyomán⁶ — ugyancsak nem büszkélkedhet nemességével, mert hisz egyszerű földműves ember, aki nehéz kétkézi munkája közben mindig a tenyerébe *pök* (spuit), s csak ünnepnapokon a földre.⁷

A grammatikai kurzus első, ún. metodikus részének stilisztikai gyakorlataihoz Guarino többnyire Cicero leveleiből merített illusztrációs anyagot.⁸ Az *Epistulae ad familiares* egyik darabjában (Cic. ad fam. 9, 22) Cicero a dolgok nevén nevezésének lehetőségeiről társalog epikureista barátjával, Papirius Paetusszal. Vannak ugyanis *tisztesleges szavak* (verba honesta), amelyek ugyanakkor obszcenitást is hordoznak magukban (intercapedo, depisti, testes, colei). A nyelvtanilag helyes *ruta* és *menta* szavak közül az utóbbiból nem képezhetünk kicsinyítő képzős alakot a *ruta* mintájára (*ruta* — *rutula*), mert akkor *mentula* lenne belőle... („*ruta*” et „*menta*” recte utrumque; volo *mentam pusillam* ita appellare ut „*rutulam*”; non licet.) Egy Carolus nevű iskolatárs Janus szemére veti, hogy túlságosan szókimondóak versei, s azt tanácsolja, hogy kissé kendőzöttebben, homályosabban (tectius) írjon némely sikamlós témáról. A Carolus ellen írt két közel azonos megfogalmazású epigramma (I 189; I 253) csattanójában Janus Carolus óhaját teljesítve (tectius loqui) a *menta pusilla* (= mentula) kifejezés *jótekony fánlyával* leplezi el a durva invectivát:

Carole, me laudas, verum mea carmina culpas
Praecipis et saltem tectius illa loqui.
Parebo monitis et flammea versibus addam,
Insit visceribus *menta pusilla* tuis.⁹

Az említett cicerói levélrészlet inspirálta Christophoro Landino *Ad Leandram* (Xandr. 1, 31) c. versét is, a janusi feldolgozás azonban ettől lényegesen eltér.¹⁰

⁴ „Következményre utalás formájában jön létre az emfázis, amikor olyasmiről beszélünk, ami valamit követni szokott és emiatt az egész dolog gyanússá válik; például ha sózzothal-árus fiának ezt mondod: „Maradj veszteg, az apád könyökével szokta törölni az orrát.” (ADAMIK Tamás fordítása)

⁵ Quintus Horatius Flaccus: *Összes versei*. Szerk. BORZSÁK István és DEVECSERI Gábor, bev. Borzsák István. 1961. 10.

⁶ Janus Pannonius: *Idilliai évek*. GERÉB László fordításai 1943. 18. Idézi: Janus Pannonius versei. Szerk. és bev. KARDOS T. Bp. 1972. 260. HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*. IúK 1974. 602.

⁷ Bod Péter könyvtárában Norbertus Conradi 1754-es budai Janus-kiadása volt meg. Elképzelhető, hogy a vizsgált epigramma (I 125) volt Bod Péter találós kérdésének (214. kérdés: Kik azok az emberek, akik csak innapon pöknek a földre?) a forrása, miként egy másik rébusz (543. kérdés: Aki farkaskölyket nevel, mit nyer?) háttérében is egy Janus-epigramma (Epigr. I 161: *De agna quae pavu lupum*) fedezhető fel.

⁸ R. SABBADINI, *La scuola e gli studi di Guarino Veronese*. Catania 1896. 36. (HUSZTI, i. m. 17.)

⁹ *mea carmina culpas* — OV. am. 2, 4, 21

parebo monitis — OV. fast. 3, 760.

flammea versibus addam — Claud. rapt. Pros. 2, 324—325.

visceribus — vö. Priap. 66, 4; Iuv. 9, 43.

¹⁰ Misisti mentam, credo, hac ratione Leandra,
ut caperes nostra tu quoque dona manu.
Ast ego muneribus vincam te, namque virenti
nunc tibi pro menta mentula nostra venit.
Nam mage *ruta* licet quam *rutula* cara puellae est,
mentula quam *menta* carior esse solet.

Az epigrammák állandó céltáblája, egy Gryllus csúfnévvel megkeresztelt főzapoéta (Epigr. I 86; I 273) ellen Janus tíz epigrammát is ír; bennük a legválogatottabb gorombaságokkal *semmisíti meg* az őt pannon származása miatt barbárnak nevező iskolatársat. Az *In Gryllum* (Epigr. I 353) c. kétsorosában Janus Cicerónak a *De fato* c. munkájában elmesélt története segítségével mér újabb csapást ellenfelére (Cic. fat. 10):

„Quid? *Socratem* nonne legimus quem ad modum *notariis Zopyrus physiognomon*, qui se profitebatur hominum mores, naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte peroscere? *stupidum esse Socratem dixi et bardum*, quod iugula concava non haberet, obstructas eas partes et obturatas esse dicebat; addit etiam *mulierosum*...”

Epigr. I 353: *Socratis effigiem damnavit Zopyrus olim,
Quid si vidisset, pessime Grylle, tuam?*

Az elliptikus kérdéssel (sc. quid dixisset) lezárt csattanó eleve magában rejt a választ, hisz a fenti jelzők-nél (*stupidus, bardus*) a sokat csepuült Gryllus csakis lesújtóbb *szakvélemény* kapott volna Zópürosztól.¹⁷

A *De Luciae prognostico* (Epigr. I 351—352) c. erotikus epigrammában Janus az ifjak férfiasságát orruk mérete alapján megjósoló Lucia új típusú *tudományán*, prognózisán élcelődik.

Fecit Virgilius prognostica, fecit Aratus,
Praesciat unde imbres rusticus, unde notos.
Hoc, iuvenes, vestris, prognosticon addite libris,
Quod nec Virgilius, sed nec Aratus habet.
*Pisaco a stadio doctissimus ille sophorum,
Mensuram plantae reperit Herculeae.*
Lucia cum nasum cuiusquam mensa videndo est,
Inguinis extemplo coniciit inde modum.
Vel physiognomon es, Lucia, vel geometres,
Tale magisterium sola mathesis habet.¹⁸

Lucia sajátos módon szerkesztett (nasum videndo... inguinis coniciit modum) prognosticonja Janus fantáziájában nemcsak az aratoszi *Phainomena* és a vergiliusi *Georgica* égi előjeleit, időjárásra vonatkozó megfigyeléseit asszociálja, hanem egy Gelliusnál olvasott (Gell. 1, 1, 1—3) történetet is. Plutarkhosz a Herkulesről frott könyvében elmondja, mily elmés és finom okoskodással számította ki Püthagorasz filozófus a pisai stadion mérete alapján Herkules alakjának és magasságának nagyságát. A pisai versenypályáról a hagyomány azt tartotta, hogy azt maga Herkules mérte ki saját lábaival (pedibus suis metatum), s hossza hatszáz lépésnyi volt. Az ugyanennyi lépésszámú görög stadionok ennél valamivel rövidebbek voltak, mivel ezeket emberi léptékekkel mérték ki. Mindezekből Püthagorasz könnyen arra az eredményre jutott, hogy Herkules talpának hossza (spatium plantae Herculis) annyi volt nagyobb kortársaiénál, mint amennyivel a pisai stadion arányosan hosszabb volt a többinél. Majd a talphosszúságot mértékül véve az ismert arány segítségével Herkules többi testméretét is kiszámíthatta.

Ugyancsak Gellius *Attikai éjszakák* (Noctes Atticae) c. művéből meríti Janus az *Ad Paulum* (Epigr. I 363) c. epigrammájának ötletét.

Ugyanez a részlet inspirálta Aeneas Silvius alábbi verssorait:

Aen. Silv. epigr. 37, 5—6: *Stioidae famam temnunt: cur nomina libris
Inscribunt: Sececae hoc est, sive Catonis opus?*

¹⁷ Vö. V. KOVÁCS Sándor, *Esztétikortörténet és régi magyar irodalom*. Bp. 1987. 322—323. (Cic. Tusc. 4, 80)

¹⁸ A Teleki által kettéválasztott I 351. és az I 352. epigrammát Juhász László (JUHÁSZ, i. m. 178) kapcsolta össze először. Gellius történetét felhasználja Magyi Sebestyén (Teleki II. 258. „Ex hoc tamen parvo libello, praestantiam eius metiri potes, Pythagorae exemplo, qui ex pedis mensura Herculis magnitudinem ratiocinatus est.”) és Bod Péter is (260. kérdés: Pitthagorás hogy mérte meg Herkulest?).

Cum dare non valeas, quantum petit improba Lais,
Iudice me, frustra, Paule, Corinthon adis.

Gellius elbeszélése szerint (Gell. 1, 8, 3—6) a korinthusi Lais szépsége és bája számos embert Korinthusba csábított, ám csak az részesülhetett kegyeiben, aki meg tudta fizetni az általa kért összeget („...neque admittebatur, nisi qui dabat, quod poposcerat: poscebat autem illa nimium quantum.”). Az ebből keletkező görög közmondás arra utalt, hogy hiába megy Korinthusba Laiszhoz az, akinek nincs elég pénz a zsebében („...quod frustra iret Corinthum ad Laidem, qui non quiret dare, quod posceretur.”). Janus kétsorosa a történet további részleteit nem érinti¹⁹ ugyanakkor ügyes megoldással asszociálja Martialis egy hasonló tartalmú epigrammáját és Horatius egy idevonatkozó verssorát.

Mart. 3, 54: Cum dare non possim, quod poscis, Galla, rogantem
Multo simplicius, Galla, negare potes.

Hor. epist. 11, 17, 36: Non cuivis homini contingit adire Corinthum.

Macrobius művei alapvető filozófiai anyagát képezték a neoplatonista tanulmányoknak. A híres grammatikus két közismert művének (*Saturnalia*, *Commentarii in Somnium Scipionem*) gondolati és nyelvi hatása több Janus-epigrammában kimutatható. Syracusae türannoszának, Dionüsziosznak és az őt gazdagsága miatt boldognak (beatus) nevező Damoklésznek a történetét Cicero és Macrobius is megörökítette. A Cicero által elmesélt anekdota (Cic. Tusc. 5, 61—62) filozofikus tanulságát („Satisne videtur declarasse Dionysius nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendat?”) Janus a macrobiusi elbeszélés (Macr. comm. 1, 10, 16) alapján fogalmazza meg.²⁰

Epigr. I 258 De Dionysio tyranno Syracusarum
Cum Siculis dapibus trepidus male vescitur hospes,
Ac suspensa horret tela; tyrannus ait:
Haec mea conditio est, quem tu rebare beatum,
I nunc, et felicem, qui timet, esse puta.

„cum ille (sc. Damocles) inter et Siculas et tyrannicas copias praesentis mortis periculo gravaretur, „talis est”, inquit Dionysius, „vita, quam beatam putabas: sic semper mortem nobis imminet videmus. aestima quando esse felix poteris, qui timere non desinit.”

A Damoklész-történetre utaló költői megfogalmazást Horatiustól és Persiustól ismertünk. Persius szatírájában (Pers. 3, 40—41) a cicerói leírás nyelvi párhuzamai dominálnak, Janus epigrammájában ezzel kapcsolatos egyezés nem mutatható ki. Az idevonatkozó horatiusi ódarászlet (Hor. carm. 3, 1, 17—19) egyik kifejezésének beillesztése viszont ismét arról tanúskodik, hogy Janus rendszerint megpróbálja egybefogni az összetartozó vándormotívumokat, szinte láttatni akarja, hogy memóriája, költői tudása milyen éberen őrizi az elszórtan felbukkanó rokon információkat.

Hor. carm. 3, 1, 17—19: dextratus ensis cui super impia
cervice pendet, non Siculae dapes
dulcem elaborabunt saporem,

Az *Ad Guarinum* (Epigr. I 181) c. költemény *Guarino-panegyricus*-ban is visszatérő (Pan. in Guar. 927—930) motívumainak macrobiusi eredetére Kardos Tibor hívta fel a figyelmet.²¹ Kiegészítésként megemlíthe-

¹⁹ Démoszthenész sikertelen kísérlete Laisznál, és szellemes mondása („ego paenitere tanti non emo.”) Macrobiusnál (Macr. Sat. 2, 2, 11) és egy ismeretlen költőnél is megtalálható (Poet. Lat. min. V. 406. ed. Baehrens Leipzig 1883.).

²⁰ Vö. RITOÓK Zsigmond, *Janus Pannonius görög versfordításai*. In: *Janus Pannonius* (Tanulmányok) I. m. 413.)

²¹ KARDOS, I. m. 30. (Epigr. I 181, 1—2 — Macr. Sat. 1, 20, 13, 18; 1, 21, 19; 1, 22, 2)

tó még, hogy Janus a *Gonzaga-pamagrycus*ban (Cam. ad Gonz. 37—39) szintén felhasználja ezt a Martianus Capellánál is előforduló (Mart. Cap. 2, 190—192) gondolatsort.

A *Saturnalia* második könyvében sok egyéb érdekes történet mellett²² az alábbi anekdotát olvashatjuk az isteni Augustusról (Macr. Sat. 2, 4, 13):

„Exceptus est a quodam cena satis parca et quasi cotidiana; nam paene nulli se invitanti negebat, post epulum igitur inops ac sine ullo apparatu discedens vale dicenti hoc tantum insurravit: *non putabam me tibi iam familiarem*.

A hasonló szituációra épülő *In Antonium hospitem* (Epigr. I 115) c. janusi epigramma csattanójában Janus az elmés augustusi élccel bácsúzik a „curiusi lakomát” adó Antoniusztól (Sámkfalvi Antaltól?).²³

Epigr. I 115, 14—16:

Quid hoc amabo? nilne pinis amplius?

Vale, ut mereris, hospes Antoni, vale!

Tam non putabam familiarem me tibi.

Említést érdemlő az a költői, metrikai érzék, amellyel Janus e prózai sorban felfedezi a jambikus trime-
terre alakítás lehetőségét. Hasonlóan játékos megoldásra vall az *Ad Bartholomaeum* c. epigramma záróso-
rában (Epigr. I 133, 8) elhelyezett pilátusi mondat (Io. 19, 22: Quod scripsi, scripsi.).²⁴

Huszt József Janus korai, ún. „iskolás költeményei” közé sorolja a *De corporibus mathematicis* (Epigr. I 354) c. versikét.²⁵ E látszólag igénytelen, iskolásnak tűnő költemény definícióiban Macrobius *Commentarii in Somnium Scipionis* c. filozófiai munkájának megállapításaira bukkanunk, akárcsak a *De Monade et Dyade numeris* (Epigr. I 355) c. epigrammában, ahol Janus a pütagoreus tanítások legfőbb filozófiai téziseit foglal-
ja össze Macrobius szavaival.²⁶

Janus grammatikai és retorikai tanulmányaiba, ismereteibe ad betekintést az *In Paulum* (Epigr. I 304) c. epigramma. Ez a catullusi-martialisi metrumban (choliambus) megírt költeményt tulajdonképpen az ékes, tiszta *Latinitasszal* (*Latinitas est, quae sermonem purum conservat ab omni vitio remotum.*)²⁷ szemben el-
követett két leginkább elkerülendő retorikai és poétikai vétség rövid foglalta.

Orationem, Paule, tu prosam dictas,
Ego dulce carmen concino, sed ut censent
Sane haud maligni iudices, nec indocti,
Ambo figuris utimur parum bellis;
Facio archaismos, Paule, ego, et metaplasmos
Tu barbarismos et facis soloecismos.

²² A *Saturnalia* második könyvének tréfás mondásait (dicta sive dicteria) hasznosítja Janus egy Ga-
leottóhoz írt levelében (Teleki II. 98. „Nonne subiit, quam grave sit in eos scribere, qui possunt proscribe-
re, et in eos dicere, qui possunt edicere?”).

Macr. Sat. 2, 4, 21: „Temporibus triumphalibus Pollio, cum Fescenninos in eum Augustus scripsisset, ait:
at ego taceo, non est enim facile in eum scribere, qui potest proscribere.”

²³ Vö. KAPITÁNYFÉY István, *Az egyik új Janus-kódex datálásához*. Itk 1985. 302—305.

²⁴ E jelenség kapcsán gondoljunk Babits Mihály és Devecseri Gábor bájos anekdotájára (DEVECSE-
RI Gábor, *Epistula ad Horatium*, in: Quinti Horati Flacci: *Opera*: i. m. 610.):

„Láttad-e lent — ezt kérdi — az utcán azt a kiváló hexametert?” — „Melyiket?” — „Hát azt, ami
annyi plakáton áll.” S csakugyan költői szöveg vírtott odalent, így: „Gépjárművezető-igazolványok kiadá-
sa.”

²⁵ HUSZTI, i. m. 67.

²⁶ Epigr. I 355, 1—5 — vö. — Macr. comm. 1, 5, 18; 1, 6, 7—8, 9—10, 18; 1, 12, 5—6; 2, 2,
8—9, 17; Mart. Cap. 6, 707; 7, 731—732, 745

²⁷ Ad Herenn. 4, 17: „A helyes latinosság a beszédet minden hibától mentesen, tisztán őrzi meg.”
(ADAMIK Tamás fordítása)

Janus egy Gelliusnál gyakorta előforduló stilisztikai alakzattal²⁸ (litotes) figyelmezteti Pál nevű barátját (Lassocki Pált?),²⁹ hogy a nem éppen rosszindulatú, tudós kritikusok (iudices)³⁰ szerint mindketten vétenek a költői, illetve szónoki (próza) nyelv szabályai ellen. A poézis nyelvi vétségei (archaismus, metaplasmus) vonatkozásában főként Servius Vergilius-kommentárjai³¹ a két prózai hiba (barbarismus, soloecismus) kapcsán pedig a *Rhetorica ad Herennium*, továbbá Quintilianus és Gellius nyújthattak segítséget Janusnak.³² Nyelvi anyagát tekintve Cicero, Calpurnius és Seneca kifejezései is helyet kapnak a versben.³³

Az *In Theodorum* (Epigr. I 307) c. versének túlzottan régiségimádó (antiquarius nimium) alakját Janus az *Attikai éjszakák* egyik elbeszélésének figurájáról mintázza meg. Gellius feljegyzése szerint (Gell. 1, 10) Favorinus filozófus a következő szavakkal szidott meg egy régies szavakat főként kedvelő (veterum verborum cupidissimus), s a mindennapi, megszokott beszédben elavult, ismeretlen szavakat használó (voces nimis priscas et ignotas in cotidianis communibusque sermonibus expromens) ifjút:

„Curius”, inquit, „et Fabricius et Coruncanius, antiquissimi viri, et his antiquiores Horatii illi trigemini plane ac dilucide cum suis fabulati sunt neque Auruncorum et Sicanorum aut Pelasgorum, qui primi coluisse Italiam dicuntur, sed aetatis suae verbis locuti sunt. Tu autem, proinde quasi cum matre Euanthri nunc loquere, sermone abhinc multis annis iam desito uteris, quod scire atque intellegere neminem vis, quae dicas.

Theodorus számára még a veretes-ékes latinságú Cicero (nitidus Cicero) művei sem elég régiek, őt csak Plautus szavai gyönyörködtetik (Plauti tibi verba placent) vagy Appius Claudius övérető sorai, akár versus saturnusban írott közmondásaira (*Sententiae*), akár a Pyrrhus ellen nyolcvanéves korában mondott szónoklatára (Cic. de sen. 16) gondolunk; csakis a régiségbűvár Pompeius Festusnak Verrius Flaccusból (*De verborum significatu*) kivonatolt ósrégi, homályos etimológiájú szavai érdeklik. Favorinushoz hasonló érveléssel oktatja ki Janus Theodorust arról, hogy Homérosz sem Kadmosz nyelvét kedvelte, utánózta már (vö. Hyg. fab. 277; Plin. nat. 7, 192; Isid. etym. 1, 3, 6), s a Scipiók sem Numa nyelvét beszélték. Theodorus — Janus túlzása szerint — régiségrajongásában eljut egészen a latin nyelv őskoráig. A Tullus Hostiliustól Latium ősi királyáig, a kétarcú Janusig felvázolt nyelvtörténeti visszatekintés alakjait (Romulus, Remus, Latinus, Faunus, Picus, Carmenta, Saturnus, Janus) Isidorus (Isid. etym. 9, 1, 6—7) és Guarino is (Epist. Guar. Vol. II. No. 813. p. 505sq) hasonlóképpen sorakoztatja fel, ezért feltételezhető, hogy Janus mestere tanítása, esetleg frása alapján hasznosítja a fenti ismereteket.³⁴ A vers zárósorában Janus újra visszatér a gelliusi történethez Favorinus megszívlelendő tanácsát ajánlva az ódivatúságával dicsőséget hajhászó Theodorusnak:

„Sed antiquitatem tibi placere ais, quod honesta et bona et sobria et modesta sit. Vive ergo moribus praeteritis, loquere verbis praesentibus.

Epigr. I 307, 17—20.

Scilicet istud agis, solum miremur ut omnes,
Faleris; haud tali gloria calle venit.
Sit tibi praesentium sermo, sit vita priorum,
Laudari si vis, et Theodore, legi.

Juhász László az *Ad Galum* (Epigr. I 68) c. janusi kétsoros lehetséges forrásaként Máté evangéliumának egy azonos tartalmú gondolatát említi meg.³⁵

²⁸ Gell. 2, 6, 1: „Nonnulli grammatici. ... haud sane indocti neque ignobiles, ... 19, 13, 5: „... in poematis Helvi Cinnae, non ignobilis neque indocti poetae,...

²⁹ HUSZTI, i. m. 12

³⁰ Vö. Mart. 7, 52, 6; Hor. epist. 1, 4, 1 (iudex)

³¹ archaismos — Serv. Aen. 1, 3, 2, 541; 11, 686; metaplasmos — Serv. Aen. 10, 394; Prisc. gramm. 1, 290, 20; Quint. inst. 1, 8, 14; Isid. etym. 1, 32, 2

³² barbarismos, soloecismos — Ad Herenn. 4, 17; Quint. inst. 1, 5, 5; Gell. 5, 20, 4 Prisc. 2, 111, 14; Isid. etym. 1, 33—34

³³ orationem prosam — Sen. epist. 94, 27; Quint. inst. 10, 1, 81; Gell. 12, 2, 6 orationem dictas — Cic. fin. 4, 62 dulce carmen concino — Calp. ecl. 4, 55—56 maligni iudices — Sen. Agam. 270

³⁴ A janusi vers kapcsán érdemes megemlíteni még két vergiliusi párhuzamot: (Verg. Aen. 7, 47—49; 8, 319—323). — A gelliusi történetből Bod Péter ezúttal is találós kérdést faragott: 259. kérdés: Micsoda a régi jó?

³⁵ JUHÁSZ, i. m. 162.

Galle, rogas, quae sit perfectae regula vitae?
Ne facias, nolis quod fieri ipse tibi.

„Omnia ergo quaecumque vultis ut faciant vobis homines,
 et vos facite illis. Haec est enim lex et prophetarum.”³⁶

A felebaráti szeretetről megfogalmazott jézusi tanítás a *Catonis disticha* elnevezésű harmadik századbeli erkölcsi szentenciagyűjteményben is megjelenik (Poet. Lat. min. III. 241. 24—25.):

Quod tibi vis fieri, hoc alii praestare memento,
 Quod tibi non optes, alii ne feceris ulli.³⁷

A legközelebbi nyelvi összefüggést azonban Aelius Lampridius *Alexander Severus*-életrajzában találjuk. (Ael. Lampr. Alex. Sev. 51, 7—8): „...clamabatque saepius, quod a quibusdam sive Iudaeis sive Christianis audierat et tenebat, idque per praeconem cum aliquem emendaret dici iubebat: „quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris.”

Az *Ad Omnia* (Epigr. I 219) c. epigrammában Janus ismét gazdag ismereteit hasznosítja egy csipős invektíva érdekében. Három történelmi-mitikus legendát mutat be, amelyekben közös vonás az, hogy a gyilkos szándékkal kitett, királyi vérből származó gyermekeket vadállatok (Küroszi nőstény kutya, Romulust és Remust farkasanya, Habist szarvasanya) nevelték fel. Ornitust is hasonló isteni gondviselés vette pártfogásba — írja Janus maró gúnnyal —, mert őt meg egy *sár-latyakos disznó* (sus lutulenta — Hor. epist. 2, 2, 75) szoptatta csecsemőkorában.

Habin cerva, canis Cyrum, lupa nutriit illos
 Quos gravida armifero Silvia Marte dedit.
 Par Dis cura tui fuit, Ornite; nam tibi parvo
 Admovit mammas sus lutulenta suas.

Romulus, Remus és Kürosz csodás megmeneküléséről, nevelkedéséről több irodalmi példát ismert Janus,³⁸ a Habisról szóló legendát viszont csak Iustinusnál (Iust 44, 4) olvashatta. Gargoris, a tartessusiak királya megbecstelenített leányának csecsemő fiát, Habist többször is meg akarta öletni. A kised azonban valamiféle szerencse folytán mindannyiszor életben maradt, mert a vadak, a kiéhezett kutyák és disznók nemcsak hogy nem tettek kárt benne, de tejükkel is táplálták. Végül a király az óceánba vetette a csecsemőt, de a háborgó hullámokból valamely istenség ezúttal is kimentette, s a partra vetett Habist egy szavastehén nevelte tejével. („... nec multo post cerva adfuit, quae ubera parvulo offerret.”) A hegyekben szarvasok között felnövő gyermeket később elfogták és a királynak ajándékozták. Gargoris felismerve unokáját utódául nevezte ki. Iustinus a történet végén megjegyzi, hogy Habis esete mesésnek, kitalálnak tűnhetne, ha nem ismernénk hasonló legendát Romulusról, Remusról és Küroszról. („Huius casus fabulosi viderentur, ni et Romanorum conditores lupa nutrii et Cyrus, rex Persarum, cane alius proderetur.”).

A bécsi kézirat (Codex Vindobonensis Latinus 3274) és a Sambucus-kiadások *Ibim* és *Ibin* szövegváltozatot hoznak az első sorban. A három analóg esetet szinte készen kapta Janus a justinusi leírás alapján, s valószínűleg Teleki is az idézett szövegrészből kiindulva változtatott az *Ibim*-olvasaton.

V. Kovács Sándor az *Eszmetörténet és régi magyar irodalom* c. tanulmánykötetében Janus alkotói módszerét vizsgálva két olyan epigrammát³⁹ mutatott be, amelyeket Janus a plutarkhoszi fordítások (*De curiositate*, *De dictis regum et imperatorum*) segítségével fogalmazott meg. A Mátyás királynak ajánlott *De dictis regum*

³⁶ Vö. L. 6, 31: Et prout vultis, ut faciant vobis homines, et vos facite illis similiter.

³⁷ Vö. Auson. eph. 3, 61—62: ...non faciam cuiquam, quae tempore eodem nolim facta mihi.

³⁸ Verg. Aen. 1, 274; Ov. fast. 2, 415; Iust. 44, 4; Sid. Apoll. Carm. 9, 31

³⁹ V. Kovács: i. m. 319—321. (A két epigramma: I 92 és I 41) Az *Ad Paulum* Epigr. I 92) c. kétsoros kapcsán hasonló felfedezést tett Juhász László (i. m. 164.), míg az *Ad Mathiam regem* (Epigr. I 41) c. vers kommentárjában Kardos Tibor említi a plutarkhoszi mintát (*Janus Parmonius versei*. Szerk és bev. KARDOS T. i. m. 274).

et imperatorum c. fordítását 1467. október 15-én fejezte be Janus. E fordításban találjuk azt az anekdotát, amelyet Plutarkhosz a Démétriosz-életrajzban (Plut. Dem. 12) megörökített Lúszimakhoszlól és Philippi-dészről, a komédiaíróról.

Ábel 49.1: „Philippidi comoediarum scriptori, amico et familiari suo, „*Quidnam*”, ait, „*secum de meis communicem?*” „*Quidvis*”, inquit ille, „*praeter secreta*”.

E történetet Janus már a Marco Aureliónak dedikált, 1457. február 28-i datálású *De curiositate* c. Plutarkhosz-fordításából ismerte, s akkor a következőképpen fordította le (Teleki II. 28.):

“Recte igitur Philippides coemodiarum poeta, cui cum aliquando rex Lysimachus dixisset: *Quid vis tibi meorum impertiam?* *Quidlibet*, inquit, o rex, *arcanis tantum exceptis*.”

A fenti két fordításrészletből születik meg Janus *Ad Matthiam regem* (Epigr. I 41) c. epigrammája.

Sic me rogare tua modo est humanitas
Dignata, summe principum;
Quid tibi meorum, vis poeta, impertiam?
Secreta praeter quidlibet.

A vers 1467. október 15. utáni keletkezését mutatja (a belső érvek mellett, ti. Mátyás csak 1458. január 24-től király) Philippi-dész válaszában az epigramma csattanójához jobban illő, tömörebb megfogalmazása a későbbi fordítás felhasználásával. Az ártatlan analogizáláson kívül aligha olvashatta ki Mátyás e versből azt a mögöttes költői szándékot, ellenséges magatartást, amely Janust a korábbi fordítás kiegészítő értelmezésének birtokában⁴⁰ az epigramma megírására készítette.

A *Cyminopristes* (Epigr. Ábel 125.1.) c. janusi kétsoros kapcsán megemlítendő, hogy a klasszikus latin nyelvben ez a szó (*cyminopristes*) nem fordul elő.

Quidnam sit, rogitas cyminopristes?

Tu, Paule, es proprie cyminopristes.

A *κυμινοπρίστης* szó latinizált alakja Janus arisztotelészi olvasmányairól tanúskodik, ugyanis ez a janusi *hapax legomenon* görög formájában csak Arisztotelésznél található meg (Eth. Nik. 3. 1121b, 27; Magn. Mor. 1192a, 9). Arisztotelész azokat nevezi ezen munkáiban *köménymaghasogatóknak*, akik túlzott fősvénységükben soha semmit sem adnak embertársaiknak.

Hasonló módon egy görög szó ihleti meg Janus epigrammaírói fantáziáját az *Ad Linum* (Epigr. I 146) c. versében.

Posse domi fieri sapientem te, Line, credis,
Unum cuncta aetas Μητροδίδακτον habet.

A *kürénéi iskola* alapítójának, a szókratikus Arisztipposznak filozófiai iskoláját, szellemi örökségét leánya, Arété vitte tovább. Arété az arisztipposzi tanokat fiának, az ifjabb Arisztipposznak adta át, akit — mivel anyja tanítványa volt (quod a matre doctus esset) — Μητροδίδακτοζ-nak neveztek el. Ezek az információk Diogenész Laertiosznál (Diog. Laert. 2, 83, 86) és Sztrabónnál (Strab. 17, 3, 22) maradtak fenn. Guarino mindkét szerzőt előszeretettel forgatta, így elképzelhető, hogy Janus mint magántanítvány betekintést nyerhetett e művekbe. Diogenész Laertiosz ismeretéről a *De Thalate ab anu irriso* (Epigr. I 25) c. epigramma árulkodik,⁴¹ míg a *Gurino-panegyricusban* (Pan. in Guar. 731—749) Janus úgy beszél mestere Sztrabón-fordításáról, mint akinek saját olvasmányélményei is vannak a *Geógraphikáról*.

⁴⁰ „Mert a királyok legkellemesebb és legszebb foglalatosságai nyilvánosságra kerülnek: a lakomák, a jómód, a tanácskozások, az adományozások. Ha meg valami titkos, azt ne közlődsd meg, és fesszed. Nem rejtegetik a királynak sikerben érzett örömét, sem kacagását játék közben, sem emberségének és kegyének megnyilvánulásait; félelmet gerjeszt ellenben a titkolózás, az arc szomorúsága, a nevetés hiánya, a megközelíthetetlenség, rejtve marad az ember mérhetetlen haragja, súlyosabb bosszúterve, féltékenysége, aztán a fiával szembeni gyanakvás vagy a barátaival szembeni bizalmatlanság.” (Teleki II. 28. HONFFY Pál fordítása)

⁴¹ Vö. JUHÁSZ, i. m. 154. és RITOÓK, i. m. 412. (Diog. Laert. 1, 34)

Ugyancsak egy ritkábban előforduló szó adja Janus *In Bertum* (Epigr. I 117) c. epigrammájának alapötletét.

Tollis femellas, occidis, Berte, puellas;
ne durum tandem, prospice, *Abaddir*, edas.

A Janus által *saxum* vagy *lapis* értelemben használt *Abaddir* (=meteorkő) egyben választ ad az epigramma keletkezésének gondolati háttérére is. A harmadik *declinatio* szövegződésai között említi Priscianus a Janus által használt *Abaddir* „ír” végződését is.

Prisc. gramm. I, 313, 24—26: quidam addunt „hic *abaddir*”, ὁ βαίτυλος „huius *abaddiris*”, *lapis quem pro Iove devoravit Saturnus*, ...

Janus tehát Priscianus közlését felhasználva arra figyelmezteti a gyermekeit felfaló Bertust, nehogy — miként Saturnus — pólyába csavart követ (*veste latens saxum* — Ov. fast. 4, 205; Hyg. fab. 139, 2: illa) sc. Rhea = Ops (*lapidem involutum ostendit; eum Saturnus devoravit*) faljon fel a csecsemő Jupiter helyett. A „tudós talány” mögé rejtett közismert mitológiai történet ezúttal is a „beavatottak” számára íródott.

A költészet legfontosabb kérdését tárgyalja Janus a *De arte* (Epigr. I 169) c. kétsorosában.

Ars iuvit nervos, tunc perfectissima rebus
summa venit, cum vis nititur ingenio.

A horatiusi *Ars poetica* álláspontjával szemben Janusnál módosul az *ars* és az *ingenium* viszonya. Horatius nem tud különbséget tenni közöttük, az igazi költő számára mindkettőt egyformán fontosnak, elengedhetetlennek tartja.

Hor. ars. 408—411: *Natura* fieret laudabile carmen, *an arte* quassum est. Ego nec *studium* sine *divite venae* nec *rude* quid prosit video *ingenium*: alterius sic altera poscit opem res, et *coniurat amice*.

Janus a mesterségbeli tudást a tökéletes mű létrehozásához kevésnek tartja. A költői erőt (*vis poetica*) növeli ugyan az *ars* segítségével, de *ingenium* hiányában ez csak a nyers, mechanikus versfaragáshoz elegendő. A horatiusi „baráti szövetség” egyensúlya Janusnál az *ingenium* javára billen, nála az *ars* mintegy rászorul az *ingenium* teremtd, isteni ihletére, az *ars* és az *ingenium* egymást kiegészítő, egyenrangú szövetségében az *ingenium*nak adja a vezető szerepet. Mindezek a nézetek igen közeli rokonságban vannak Cicerónak a *Pro Archia poeta* c. beszédében vallott elveivel (Cic. pro Arch. 7, 15):

„Ego multos homines excellenti animo ac virtute fuisse sine doctrina et naturae ipsius habitu prope divino per se ipsos et moderatos et graves exitisse fateor; etiam illud adiungo, *saepius* ad laudem atque vitutem *naturam sine doctrina quam sine natura valuisse doctrinam*. Atque idem ego hoc contendo, *cum ad naturam eximiam et inlustrem accesserit ratio* quaedam conformatioque *doctrinae*, tum illud nescio quid *praeclarum ac singulare solere existere*.”

A janusi epigrammába mindkét lényegi eleme belekerül a fenti részletnek: az *ingenium* (natura) elsődlegessége, illetve a költő (*cum ad naturam accesserit ratio... doctrinae*) együttes szerepe a tökéletes mű létrehozásában. Az *ingenium* (natura) fontosságát, primátusát egy másik részletben még jobban kidomborítja Ciceró (pro Arch. 8, 18):

„...accepimus, ceterarum rerum studia ex doctrina et praeceptis et arte constare, *poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quodam spiritu inflari*.”

A lexográfiai tanulmányok során Guarino növendékei gyakorta forgatták Plinius monumentális enciklopédiáját, a *Naturalis historiát*.⁴² A tudós polihisztor számos tudományágat feldolgozó munkájából jó néhány ismeret került át Janus költészetébe. Az epigrammákban fellelhető pliniusi motívumok⁴³ egyike a *De Laelia*

⁴² HUSZTI, I. m. 20.

⁴³ Epigr. I 28, 5: *Audax per gelidos en! floret amygdala menses,*

Plin. nat. 16, 103:

Epigr. II 5, 19:

II 5, 22—23:

Plin. nat. 31, 7:

„...floret prima omnium amygdala mense Ianuario.”

Ergo vos calidi valetate fontes,

Visum luminibus salubriorem,

Offensa sine narium ministrat.

„... eruperunt fontes calidi perquam salubres oculis, ...

(Epigr. I 105) és az *Ad Laeliam* (Epigr. I 106) c. erotikus költemények nyelvi és képi megoldásaira ad választ. A kígyók párzásáról és szaporodásáról szóló rövid fejezet száraz tényeit Janus fantáziája finoman burkolt erotikájú képekké varázsolja.

Plin. nat. 10, 169: „...serpentes...coeunt complexae, adeo circumvoluatae sibi ipsae, ut una existimare biceps possit. viperae mas caput inserit in os, quod illa abrodit voluptatis dulcedine.

Epigr. I 105: Laelia, quid nostram, totiens petis, improba, linguam?
Si iuvat, hoc totum, vipera, sorbe caput.

Epigr. I 106: Tam coeunt artis gemini complexibus angues,
ut duplex uni quis putat esse caput.
Ast ego sic iungi cupio, mea Laelia, tecum,
ut mihi diversum nec caput esse velim.

A szerelmes összefonódás költői megfogalmazására hasonló példát találunk Pontano egyik catullusi ihletű csökvésében⁴⁴, s maga Janus is tovább formálja ezt az intím vallomást a zárókép hármas fokozásával az *Ad amicam* (Epigr. I 206) c. miniatűr szerelmi elégiájában.⁴⁵

Janus metrikai memóriára épülő, klasszikus költői mintákat szem előtt tartó költeményei számára a megismert prózai alkotások is a költői eszköztár meghatározó részei lettek. Tudós költőre valló igényességgel megkomponált epigrammáiban különböző módokon hasznosítja a kiragadott prózarészleteket. Szellemes éleket, gyilkos invektívákat, filozofikus gnómákat, tömören összefogott hexameteres tankölteményeket, politikai állásfoglalást hordozó allegóriákat stb. fogalmaz meg segítségükkel. Az elemzett motívumok is mutatják, hogy többnyire az epigramma expozícióját (Epigr. I 134; I 219; I 353) vagy konklúziórészét (Epigr. I 68; I 125; I 189; I 239) képezik a felhasznált részletek. Konkrét vonatkozásaik miatt ezek az epigrammák „egyfajta rébuszt” jelentettek az olvasó számára, s csak a klasszikus irodalomban tökéletesen járatosak — mint amilyen Janus is volt — férközhettek rejtett mondandójukhoz.

Török László

A Balassi-kódex hasonmás kiadásához

Amikor 1943–44-ben Varjas Béla elkészítette a Balassi-kódex hasonmás kiadását, a fontos kéziratnak csupán a Dézsi-hagyatékban megtalált fényképmásolata állt rendelkezésére. „Ennek alapján — írja a fotókópiáról — minden tekintetben hű bibliográfiai leírás a kódexről ugyan nem készíthető, hiszen pl. a kötésre, a papír vízjeleire, az ívek összeállítására nézve semminemű fogódzót nem nyújt (ez utóbbinak pedig a hiányok megállapításában esetleg döntő jelentősége lehetne, annál inkább, mert erre a hiányok számbavételekor még senki sem gondolt), másrészt azonban éppoly biztonsággal használható, akár az eredeti kézirat.”¹ Az eredeti Balassi-kódex lassan 40 éve ismét a kutatók rendelkezésére áll az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában,² — annál furcsább, hogy Varjas Béla minden egyéb szempontból tökéletes kiadásának ezt a kiegészítését idáig — legalábbis tudomásom szerint — senki sem tette közzé.

⁴⁴ Pont. am. 1, 24, 1–4

⁴⁵ Epigr. I 204, 3–8:

Hos ego complexus tunc vellem, vita, resolvī,
quercubus implexae cum caderent hederæ.
Haec ego tum cuperem disiungi basia, quando
desereret concham, lubrica concha, suam.
Conseros utinam Veneris sic vincla catenent,
haeret ut implicito cum cane nexa canis!

¹ Balassa-kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléstesi VARJAS Béla. Bp. 1944. XI.
² Quart. Hung. 3247. A leltári pecsét dátuma: 1951.

A Balassi-kódex 20,5 × 16 cm-es. Kötése jellegzetesen XVIII. századi félbőr kötés. A táblákat sötéttel fröcskölt barna papír borítja. A gerincen és a sarkokon barna bőr. A metszésen piros és kék tintás fröcskölés. Az első táblán, kívül címerpajzs alakú papírcímke, rajta XVIII. századi kézírással: *Balassa Balint Verseinek Fragmentum*. A gerincen azonos kéztől származó felirat maradványai: *Balassa Balint verseinek Fragmentum... manuscript*.

Elöl a bekötéssel egyidejűleg beragasztott előzéklevelel, hátul hasonlóan 4 hátvédlelel. Az előzéklevelel rec-tóján a következő bejegyzés olvasható: *E kéziratot, a „Történelmi Társulat” vándorgyűlése alkalmából, 1874. augusztus 21-én a Zólyom megyei Radványban, a várkastélyban lévő családi levéltárunkban fedezte fel Deák Farkas. — 1923 őszén Radvány akkori tulajdonosa: Radvánszky Antal unokatestvérem, súlyos anyagi gondjai miatt, eladóvá tette s megvételre elsőnek nekem ajánlotta fel. Meg is vettem tőle, őszinte köszönettel, hogy nekem kínálta fel először, 1924. január 29-én. Így került e kézirat, melyet a tudományos világ „Radványi Codex”, „Radvánszky Codex” vagy „Balassa Codex” néven ismer Sajó-Kázára, áldott emlékei édes apám által alapított könyvtárába. — Sajó-Kaza, 1924 III/1. Radvánszky Kálmán.* E bejegyzésen kívül a Balassa-kódex eredetije sehol sem tartalmaz többletet a fakszimilén látható szöveghez képest.

Az ívek összeállítás:

[a] ⁴	=	pp. 1—8
[b] ⁸	=	9—24
[c] ⁸	=	25—40
[d] ⁸	=	41—56
[e] ⁸	=	57—72
[f] ⁸	=	73—88
[g] ¹²	=	89—112
[h] ⁸	=	113—128
[i] ⁸	=	129—144
[k] ¹⁴	=	145—172
[j] ⁶	=	173—184

A leveleken a bordázat a negyedrét hajtogatásnak megfelelő. Három különböző vízjel ismerhető fel; közülük az 1. az [a], [b], [c], [d], [e], [f], [h], [i], [k] ívekben, a 2. a [g], [h], [i], [k] ívekben (tehát részben keveredve az elsővel), a 3. számú vízjel pedig kizárólag az [i] ív levelein fordul elő. Egyedül a 3. számú vízjelet tudtam idáig azonosítani.³

A gerinc és a tábla felirata szerint a XVIII. századi újrakötött kódexet meglehetősen rongált állapotban találhatta. A kötet eredeti állapotához képest hiányokat kell feltételeznünk. A kódex törzanyagának másolása (1—4 kéz) feltehetően nem bekötött könyvbe, hanem folyamatosan, váltott másolókkal, önálló ívfüzetekbe történhetett. A levelek sorrendjének esetleges összezavarodásának lehetőségével számolhatunk az ívek kötétté való egyesítésekor, illetve az újrakötés alkalmával. Az [a]—[f] ívekben nincs nyoma zavarnak. A [g]¹² ív terjedelmesebb az addigiaknál, feltehetően az új papír eltérő mérete miatt. Elképzelhető, sőt a szöveget nézve valószínű, hogy a [g]_{6,7} levélpár tévedésből fordítva lett befűzve. Tehát helyesen a lapok sorrendje 98 — 101 — 102 — 103 lenne (az 5. kéz másolatát ekkor még nem létezőnek kell tekintenünk.) A [h]⁸ ívfűzet elejéről és végéről lehetséges 1—2 levélpár hiánya. Az [i]⁸ ívfűzetből feltétlenül hiányzik 1—2, esetleg több levélpár. Tehát hiány a 128—129. és a 144—145. lapok között, ahogyan azt Varjas Béla is feltételezte. Ezután a szokatlanul terjedelmes [k]¹⁴ ívfűzet következik. A fűzet kialakításakor a másoló feltehetően elhasznált az összes rendelkezésre álló papírost; a 162. laptól kezdve törekszik takarékosabb helykihasználásra. Az [i] ternio új papírosból készült, ezt a fűzetet esetleg csak később illesztették hozzá a meglévő ívekhez. Tehát a 172. és 173. lapok között elméletileg bármekkora hiány elképzelhető.

A Balassi-kódex eredetijének vizsgálata nem módosítja Varjas Béla jegyzeteinek megállapításait, sőt feltevéseit megerősíti. Végezetül még egy fontos körülményre hívnám fel a figyelmet. A kézirat utólagos javításainak korrekt elemzését a szövegkiadó még a jól olvasható fényképmásolat birtokában sem végezhette el mindig megbízhatóan, hiszen a betoldások elemzésekor döntő jelentőségű lehet a tinta színe. Az igényes Balassi-szövegkiadó nem mellőzheti a kódex eredetijének használatát.

Orlovsky Géza

³ Gerhard PICCARD, *Wasserzeichen*. VII. Bd. Horn. Stuttgart, 1979. VIII. 374. számú vízjel: Kloster Salem (Bodensee) 1647.

Z. Szabó Lászlónak *Igy élt Kazinczy Ferenc* című könyvében (Móra Könyvkiadó, Budapest, 1977.) a 153. oldalon azt olvassuk, hogy az írónak közel 6000 levele maradt ránk. Másutt is találkoztam már ezzel a jócskán téves adattal. Ezt a 6000-es számot a szerzők nyilván onnan származtatják, hogy a *Kazinczy Ferenc levelezése* című sorozatnak eddigi huszonhárom kötetében összesen 5935 levél található, de nem vetnek számot azzal, hogy ezeknek nagy része olyan levél, amelyet nem Kazinczy írt, hanem mások írtak önéki.

A levelezésnek egy-egy vaskos kötetét kezünkbe véve nem lehet megbízható képet kapnunk arról, hogy mekkora ebben a majdnem 6000-es tömegben Kazinczy saját leveleinek aránya és valószínű száma. Az I. kötetben például csak 20 százaléknyi a maga írta levél, a XVI.-ban nem egészen 50 százalék, a XXI.-ben több mint 68 százalék. A Váczy Jánostól sajtó alá rendezett I—XXI. kötet (amely 1890—1911 között jelent meg a M. Tud. Akadémia kiadásában) időrendben haladva kötetenként átlagban háromévnnyi levelezést tartalmaz. Az első és a második pótkötet, vagyis a XXII. és a XXIII. kötet, külön-külön az utólag előkerült és összegyűjtött leveleket adja közre (1927-ben, illetőleg 1960-ban), mind a kettő az író kisgyermekkorától haláláig terjesztve ki gyűjtőkörét.

Összeállítottam s az alábbiakban részletezem, hogy a *Kazinczy Ferenc levelezése* című sorozatnak egyes kötetében hány levél található, s ezek közül hány származik magától Kazinczytól.

<i>A kötet jelzete</i>	<i>A kötetbeli összes levél száma</i>	<i>Ebből a Kazinczy írta levelek száma</i>
I.	278	56
II.	285	149
III.	292	151
IV.	250	133
V.	213	116
VI.	237	123
VII.	236	114
VIII.	242	121
IX.	233	119
X.	228	144
XI.	216	111
XII.	227	127
XIII.	207	96
XIV.	212	109
XV.	231	128
XVI.	222	109
XVII.	230	117
XVIII.	245	130
XIX.	338	187
XX.	343	199
XXI.	434	297
XXII.	255	140
XXIII.	281	212
Összesen	5935	3188

Adataim a leveleknek nem egyenkénti számlálásán alapulnak, hanem az egyes kötetek bevezető tanulmányaiban közölt számadatokon. (Ahol ilyen nem találtam, ott magam számoltam meg a Kazinczy-leveleket a tartalomjegyzékben.)

Kiderül ebből az összeállításból, hogy Kazinczy saját leveleinek száma a huszonhárom kötetben együttvéve 3188. Ez azt jelenti, hogy a kötetekben közölt összesen 5935 levélnek 53,7 százaléka származik Kazinczytól, a többi 46,3 százalékat pedig mások írták önéki, az ő címére. Kazinczy saját leveleinek száma így is jóval meghaladja a háromezretet. S ez csak a fennmaradt, ismert és közölt leveleinek száma. Köztudomású, hogy Kazinczynek igen sok — legalábbis több száz — levele elveszett vagy lappang.

Itt jegyzem meg, hogy akadémiai határozat folytán nem vették föl levelezésének kötetéibe az iskolafelügyelő korában (1786—1791) írt *hivatalos* leveleit. Kazinczy Kassa székhellyel öt évig volt Észak-Magyar-

ország (pontosabban: a kassai tankerület) elemi iskoláinak inspectora, tíz vármegyére terjedő hatáskörrel. „... minden vallású polgárok nevelésére hathatni jöttevőleg, oly szerencse volt, melynél én kedvezőbbet soha nem óhajtottam” — írta akkori munkájáról. Ennek első három esztendejére így emlékezett vissza 1789-ben: „Gyönyörködve nézek vissza szolgálatom szakára; akkor is terjesztém a szent tüzet. Összesen 124 iskolát s ezek között 19 közöset, 2 félig közöset, 61 pápistát, 5 orosz, 25 lutheránust, 5 kálvinistát és 7 zsidót létesítettem.” (Z. Szabó László i. m. 61., ill. 64. oldal.) Úgy gondolom, a Kazinczy-levelezés következő pöttyötébe ezeket a hivatalos leveleit is föl kellene venni. (A nem magyar nyelvűeket természetesen magyar fordításban is!) Ezeknek a művelődéstörténeti értéke csak másféle, de általában nem kisebb, mint az irodalmi számító leveleké. Kazinczy inspectori munkássága és ezzel kapcsolatos levelezése egyébként sem választható el az ő irói életművétől. Gondoljunk például az iskolafelügyelő korában írt irodalmi leveleire! (*Magyarországi utak* Irta Kazinczy Ferencz. Budapest, 1878. Franklin-Társulat. Ebben az I—V. úti levél még inspector korából, II. József idejéből való.)

Figyelemre méltó az is, hogy Kazinczy általában nem rövid, „nyúlfarknyi” leveleket írt: az ő levelei nemcsak nagy számuk és érdekességük, hanem terjedelmük miatt is jelentősek. Méltán jegyezte meg róla Szerb Antal: „Egyike volt a világirodalom legszorgalmasabb levelezőinek. Levelezésben állott mindenkivel, aki hosszú élete alatt valamelyest csak számba jött a szellemi Magyarországon, és levelezett mindenről, ami értelmes téma akkoriban felmerülhetett. A kor belső története szempontjából ezek a levelek megbecsülhetetlenek, és mint alkotások is Kazinczy legjobb művei.” (Szerb: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, 1958. 261. oldal).

Első levelét ötéves korában, 1764-ben írta: nagyanyjától, Érszemjénből a szüleinek, Regmecre. (Benne a megszólítás: „Kedves Atyám Uram! Édes Aszszony Anyám!”) Utolsó levelének kelte: 1831. augusztus 20. Ez a hosszú levél Mocsáry Antalnak szült, az író Széphalomról küldte volna a Gömör vármegyei Tornaljára; levelét még szabályosan befejezte, de elküldeni már nem tudta, mert — leányának följegyzése szerint — „a rettenetes kolera betegségbe esett 21-én, s harmadnap múlva elhagyott bennünket örökre az áldott”.

Kazinczy Ferenc életének 72 esztendejéből 67-et fog át levelezése: a XVIII. század utolsó harmadát s a XIX. század első három évtizedét. Azt hiszem, ő volt a legtöbbet, legérdekesebben és legközérdekűbben levelező magyar író.

Pásztor Emil

Eötvös József drámai pályakezdéséről és a Csél szerzőségéről

Eötvös József drámai pályakezdéséről ellentmondó és hiányos adataink vannak. Az 1830-ban, 17 éves korában lefordított *Götz von Berlichingen*ről megemlékeznek ugyan az életrajzírók,¹ a szöveget azonban nem ismerjük. Az egyértelműnek és vitathatalannak látszik, hogy Eötvös első nyomtatásban megjelent műve *A kritikus apotheosisa* c., verses, 73 jambikus sorból álló, drámai formában írott allegorikus jelenet volt, amely először 1831-ben Pesten látott nyomdafestéket, „írta B. E. J.” megjelöléssel, négy lapos aprónyomatványként; másodszor pedig Szemere Pál Muzáriumjának 1833. évi kötetében.² Az irodalomtörténet azonban nem tudott egyetértésre jutni: a) annak a vígjátéknak ügyében, amelynek *A kritikus apotheosisa* csupán zárójelenete volt, b) a jelenet értelmezésében.

Ehhez járult újabban a *Csél* c. anonim vígjáték szerzőségének kérdése, amely a Muzáriumban *A kritikus apotheosis*át közvetlenül megelőzve jelent meg. Ezért Nizsalovszky Endre a két művet összetartozónak fogta fel, a Csélt Eötvös addig ismeretlen munkájának tartotta, sőt benne vélte megtalálni a régóta keresett és a szakirodalomban *A kritikus(ok)* feltételezett címén emlegetett vígjátékot.³ Nizsalovszky a közlemény címének kérdőjeleit megismételte ugyan a következő évben, a Lukácsy Sándor szöveggyűjteményében kiadott Eötvös—Szalay levelezés jegyzeteiben; kivált, hogy nem tudta magyarázni Bajza kritikájának azon, még ide-

¹ FERENCZY József, *Báró Eötvös József életrajza*, Pozsony—Budapest. 1885. 11.; FERENCZY Zoltán, *Báró Eötvös József 1813—1871*, Bp. 1903. 22.

² Muzárium, Új folyam, 1833. 147—50.

³ *Csél (avagy A kritikus?) Eötvös József (?) vígjátéka*, ItK 1966. 431—47.

zendő utalását, hogy a Csel fordítás Kotzebue-tól, Szemere Pál tollából.⁴ Sőtér István Eötvös-monográfiájának második, átdolgozott kiadásában nemcsak elfogadta Nizsalovszky hipotézisét, de azt stíluskritikai érvekkel erősíteni is igyekezett.⁵ Az újabb kutatás azonban egyre inkább kétségbe vonta a Csel eredetiségét és Eötvös szerzőségét.⁶ A kérdés mostani, remélhetően végleges megoldásához immár rendelkezésünkre áll Eötvös kitéjesedett levelezésgyűjteménye, valamint egy fontos, gr. Dessewffy Józsefhez írott levél hasonló kiadása és Fenyő István hozzáfűzött tanulmánya.⁷ Eötvös József születésének 175. évfordulója tehát csupán az alkalmat kínálta a problémákör újbóli felvetéséhez.

Eötvös József 1831. március 26-án és (folytatva azt, befejezve egy kis episztolával) 27-én levelet írt gr. Dessewffy Józsefnek, amelyben az általa már korábbról, apja házából jól ismert, levelében tegezett gróft nemcsak megvigasztalni igyekezett, amikor „érdemtelen ifjúk téged cáfolának”, hanem előlött csodálkozással haragra változván, öt nap alatt egy vígjátékot kanyarított, amely azonban az indulat miatt nem sikerredhetett, s miután ráadásul „minden cenzúra vígjátékom kiadását eltiltá”, azt először tűzre akarta vetni. Utóbb azonban, „midőn eszembe jutott Horác isteni fortem et tenacem propositi virumja, eltökéltem *A kritikus apotheosisát* (melyből itt küldök egy példányt) kiadni...”⁸ Ugyanitt említette Eötvös, hogy legközelebbi levelében komédiája kéziratából is küld egy tisztázatot. Azt a gyanúnkat, hogy *A kritikus apotheosisa* az elveszettnek hitt vígjáték egy része, maga a szerző erősíti meg következő, 1831. április 19-i levelében, amikor az aprónyomatványból újabb száz példányt küldött Dessewffynek „...ez magában csak komédiám vége. A Hír Géniuszt Szellemi vagy Zsiga játsszák, az Időt Athalante, az őszit (melyben hogy téged értettelek, az utolsó versekből megösmérheted) Báró Sümegváry, a hír csarnokához haladó kritikust Habar, az Irigység-, Hálátlanság-, Durvaságot a többi három kritikus.”⁹ E két levél és a példányok birtokában írta Dessewffy aztán Kazinczynak 1831. május 31-én: „Az ifjú B. Eötvös, hallom, Komédiát írt, melyben Zajbajt aristophanizálni akará, de meg nem engedé a censura.”¹⁰

Eötvös teljes komédiájáról, szereplőiről, valószínűleg keretes-allegorikus szerkezetéről csak annyit tudunk, amennyit az idézett levél közölt. A második tudósításban említett terv, hogy ti. tanulmányai végeztével darabját újradolgozza és Dessewffynek ajánlva kiadja, nem valósult meg. A szakirodalomban az elveszett vígjáték értelmezése azonban ellentmondásosan alakult. Ennek ősförása alighanem Toldy Ferenc, aki egy ízben a Conversations Lexikon poréhez, másszor viszont a Pyrker-pörhöz csatolta emlékeiben Eötvös kísérletét. Ferenczi az utóbbi mellett döntött, Kazinczy mellett kiállásnak minősítve *A kritikus apotheosisát*; Bajza-ellenes írásnak, amit úgy próbált megmagyarázni, hogy a Pyrker-pör második cikkváltásában Bajza is megszólalt.¹¹ Utóbb a kérdéssel vagy a korszakkal foglalkozó irodalomtörténészek egy része (Waldapfel József, Sőtér István, Bényei Miklós) — szintén Ferenczit követve, aki Eötvösnek Kazinczyhoz írott, 1830. december 30-i, tisztelgő levelét vonta ide — már az 1831. március 26-i levelet és a másnapi episztolát is Kazinczyhoz címzettnek minősítette, figyelmen kívül hagyva, hogy a levél nem szerepelt a Kaz. Lev. pötkötteiben sem, hogy abban olyan helyesírási tanulmányt említ Eötvös, amely csak Bajza Dessewffy elleni válaszából értelmezhető a lexikonpörben,¹² s hogy az idézett, 1831. május 31-i Dessewffy-levél önmagában is kizárja a tévedés lehetőségét. Ha viszont a levél Dessewffyhez szól, akkor *A kritikus apotheosisa* nem a Pyrker-pör, hanem a lexikonpör irodalmi leágazása. Ezt az értelmezést korabeli forrás is megerősíti, ami még mélyebbre vi-

⁴ Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz, közléteszi NIZSALOVSZKY Endre, a leveleket s. a. r. LUKÁCSY Sándor, Bp. 1967. (It. Füz. 55.), 52. jegyzetben.

⁵ SÓTÉR István, Eötvös József, Bp. 1967. 21—22.

⁶ A fiatal Vörösmarty bardainak levelezéséből, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp. 1987. 162 (jegyzetben)

⁷ Eötvös József: *Levelek*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp. 1976. (Eötvös József művei 6.); „Neveljünk polgárokat...”, bemutatja FENYŐ István, Bp. 1984. (Kéziratár)

⁸ Levelek 65—6.

⁹ Levelek 67.

¹⁰ Kaz. Lev. XXI: 552.

¹¹ Vö. FERENCZI i. m. 24—5.

¹² BAJZA József, *Észrevételek a Conversations-Lexikon pörhöz gr. Dessewffy József ellen*, in: Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830—1847, összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta SZALAI Anna, Bp. 1981. 104—5.

lágít be az allegorikus jelenet szellemi hátszínébe. Stettner György 1831. április 25-én a következő levél kíséretében küldte az aprónyomtatvány egy példányát barátjának, Fábíán Gábornak: „Itt küldök ismét egy oklevelet a Lexikoni Perhez, B. Eötvös József írta, Dessewffy vigasztalásául, egy 16 évd nagy reményű fiú, az Alkancellár fia. Írt egy egész Vigjátékot Gróf Széchenyi és a Kritikai Lapok írói ellen, melyben szép ész és sok elme mutatkozik, s igen csinos nyelv; de a darab nincsen nyomtatásra szánva, s ez annak csak utójátéka.”¹³

A Stettner-levél azonban újabb problémát is felvet. Széchenyi István ugyanis naplójába 1831. március 3-án a következő bejegyzést tette: „So eben höre ich, dass der kleine Ötvös eine Comedie schreibt, in der ich als 'Fellegvári' lächerlich gemacht wurde. Ich bin darüber ungemein erschrocken /1 sor törles/ Ich muss es vorbeugen.”¹⁴ Hat nappal később a gróf Zichy Károly kamarai elnök házában keveredett vitába Bajzáról, akinek tevékenységét Széchenyi védelmezte, Eötvös szóbeli támadása ellen. Nem kevésbé érdekes a napló március 10-i bejegyzése arról a Festetics Fanny terjesztette álhírről, hogy Bajza Széchenyi felbujtására lépett fel Dessewffy ellenében. A kulcsfigura tehát: gr. Dessewffy József, akinek csaknem egy időben volt polémiája Széchenyivel (a *Hittelt bíráló Taglatat* tárgyában) és Bajzával (a lexikonpörben). Legújabbban, a Fenyő István közreadta, 1831. szeptember 16-i Eötvös-levélből azt is tudjuk, hogy a fiatal, pályakezdő író az előbbi vitában is Dessewffy mellett foglalt állást.

Ezért úgy gondoljuk, hogy Eötvös József első, szövegében ismeretlen vigjátéka, amelynek *A kritikus apotheosisa* zárójelene volt, egyszerre irányult az Aurora kritikusai köre és Széchenyi István ellen. Az a „minden cenzúra” pedig, amit Eötvös említett Dessewffynek 1831. március 26-i levelében és amely megakadályozta a komédia megjelenését, nem az a családi vagy baráti helytelenítés, ahogyan azt Sötér István gondolta,¹⁵ hanem inkább Széchenyi „Elébe kell vágnom” elhatározásának nagyon is kézzelfogható, adminisztratív következménye.

Ami pedig az Eötvös művének tulajdonított *Csél* c. vigjátékot illeti, annak forrását Bajza József utalása alapján lehet megállapítani, aki a Kritikai Lapokban a Muzáronról írott bírálatában megállapította: „A Szemere által szerkesztett Aurora is közöl egy Kotzebue-i vigjátékot: Das zugemauerte Fenster. Örvidenünk kell, hogy Szemere játékszínaink repertoriumát vigjátékkal gazdagítani igyekszik, de nem örvidenhetünk azon, hogy oly rosszul válogatja az originálokat, sem azon, hogy fordításait eredetiek gyanánt árulja.”¹⁶ Majd, utalva a Magyar Tudós Társaság 1831. július 2-i fordítói ajánlásokat tartalmazó körlevelére, amelyben Kotzebue vigjátékai is szerepeltek,¹⁷ így zárta a jegyzetet: „Német nyelvből jelesebb vigjátékokat is lehetne fordítani, ha éppen Kotzebuenál maradnánk is, mint ezek.”

Nizsalovszky átnézte August Kotzebue műveinek 1840/41-ben megjelent, 45 kötetes összkiadását, de nem találta meg benne az eredetét.¹⁸ Szemere Pál azonban nem ezt a kiadást használta, hanem a bécsi, 1828. évi 49. füzetét, amelyben valóban együtt is szerepel a *Das zugemauerte Fenster* c. vigjáték és a *Csél* eredeti-je, a *Herr Gottlieb Merks, der Egoist und Kritikus* c., először 1809-ben megjelent darab, „Eine Burleske im zwey Aufzügen.”¹⁹ Szemere, aki soha nem — magánlevélben sem — tiltakozott a neki tulajdonított fordítás ellen, teljesen szövegű átültetést készített. Megőrizte a szereplőket, bár nevük helyett csak foglalkozásneveket használt: Herr Gottlieb Merks, Magister und berühmter Kritikus — Kritikus; Coraline, eine fremde Schauspielerinn — Színésznő; Poppmann, ein Schriftsteller — Szerző; Julchen, ein armes Mädchen — Hölgy (!); Kilian, ein alter Schreiber — Író-diák; Krause, ein Buchhändler — Könyváros; Fritz Holder — Ifjú. Meg-

¹³ TAXNER—TÓTH *l. m.* 105.

¹⁴ Idézi VISZOTA Gyula, *B. Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról*, Budapesti Szemle 1919. II. 81., magyarul: Széchenyi István: *Napló*, válogatta és s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp. 1978. 683.

¹⁵ *l. m.* 21.

¹⁶ Kritikai Lapok 1834. IV. füzet, 31.

¹⁷ A körlevél legutóbb: *A vándorszínészettől a Nemzeti Színházig*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp. 1987. 158.

¹⁸ *Theater von August von Kotzebue I—XL*, Wien—Leipzig 1840–1., vö. NIZSALOVSKY—LUKÁCSY *l. m.* 52.

¹⁹ *Dramatische Werke von August v. Kotzebue*, 49. Bändchen, Wien 1828. A kötet OSZK-jelzete: 294.774

ritkította az epizódistákat: Einige Bediente und stumme Personen — Inasok (ketten vannak). Csaknem hiánytalanul megőrizte a jelenetezést is: az I. felvonásnak mind a kilenc jelenetét, míg a II. felvonásban a 12-ből 11-et formált, kihagyva az eredeti 9. jelenetet, amelyben az öntelt kritikust megtréfáló álperzsák nagy statisztériát igénylő menete látható. Emiatt Szemere el is felejté visszahozni a színre Szerzőjét, akit a Színész-né az eredeti 10. (a fordított 9.) jelenet elején megszólít mint a processzió végén bandukoló. A fordító őt azonban már a 7. jelenet végén kivitte a színről. Változtatás még, hogy Merks monológjai Kotzebue-nál az I. felvonás 5. és 9. jelenetében prózában indulnak, majd versebe csapnak át. Ezeknek Szemere pontos, de prózai fordítását adja. Az átültetés egészére érvényes Bajza minősítése: „A fordítás (hihetőleg Szemeréé) könnyű és correct. Bár így fordíthatnának nyelvünkre az oly drámák, melyek literatúránknak nyereségei lehetnének.”²⁰

Szemere tehát fordítói és szerkesztői eszközökkel szől bele az 1830-as évek elejének irodalmi-kritikai vitáiba, amikor a Muzáronban egymás után közölte az anonim *Csél*, majd (másodközlésben) *A kritikus apotheosisát* Eötvöstől. Kölcsynek Szemere (Pécelről, 1831. november 7-én kelt levele tanúsága szerint) előzetesen nemcsak a rölapot küldte meg, hanem — Szalay Lászlóval, akit Kölcsy patvaristájának ajánlott — már ekkor a Muzáron csak 1833-ban megjelent kötetének teljes kéziratanyagát, tehát Eötvös írását és a *Csél* fordítását is: „Soraimmal Vilnát s az Essayt, *apotheosist, bürlésket* Szalay adja neked által...”²¹ (A műcímek kiemelése tőlünk. — K. F.)

Bajza ezúttal nem vette fel a neki dobott kritikai kesztyűt: a fordítónak választását bírálta csupán („E vígjátéknak nincs művészi becsé s a Kotzebue-i sületlenségek közé tartozik ...”), elismerve mesterségbeli tudását, s mindezt tette éppen a minőségelv nevében, a „Kritika kell ma” igazságát szemléltetendő. A személyére tett célzást sem a *Csél* főhőseben, sem az Eötvös-törödék Habar-figurájában nem látszott észrevenni. Az utóbbira szót sem vesztegetett.

Annál részletesebben elemezte a pályakezdő drámaíró munkáját a Kritikai Lapok ugyanazon számában, sőt a Bajza Muzáron-recenzióját követő helyre tördelt bírálatban Toldy Ferenc, amikor Eötvösnek *A házasság* c., Pesten Hartlebennél 1833-ban megjelent vígjátékáról 39 oldalon át érkezett.²² A hétköznapi élet ábrázolását felvállaló Cicero-mottóból kiindulva, sorra vette a karakterek egyoldalúságát és érdektelenségét, rámutatott a dramaturgiai kezdetlegességekre és hibákra, és oldalszámra jegyezte ki Eötvös nyelvi gyarlóságait. A tárgyszerűnek ható, hiszen a vígjáték valóban meglévő gyenge pontjaira lecsapó kritika erősen tendenciózus voltát csupán néhány jel árulja el: a darab jelentőségéhez mérten túlzott terjedelem (a vígjáték egyharmada); az Eötvös származására és társadalmi állására tett oldalvágás, amikor a társalkodás tónusának hibáival is megvádolta a szerzőt; végül pedig az a csúsztatás, hogy a kritikus a széphalmi mester ajánlásában kifejezett reményt (*Kazinczy úja Pannónhalmára, Esztergomba, Vácra*, 1831.) Eötvös szép ígéretű pályájáról éppen nem látta valósulni a vígjátékban, holott Kazinczyt nem az író, hanem csak kiadója hivatkozta a könyv hirdetésében, a vígjáték kelendőségét növelendő. Ezzel az utalással Toldy a kötet élén álló monogramot („B. E. J.”) is feloldotta a nyilvánosság számára, pedig a rejtőzködésnek — báró Eötvös Ignáczné Lilien Anna szerint — éppen az lett volna a célja, hogy megóvja nevüket Bajza 1831. *A kritikus apotheosisa* óta várt támadásától.²³

Eötvös további pályájára Toldy bírálata kétségkívül hatott. Szomorújátéka, a *Boszi* (1834) kapcsán Szalayt színházi előadás szervezésére ösztönözte, hogy műve ne csak a szűk olvasóközönség csekély nyilvánossága elé kerüljön: „... a vígjátéknak felette kis publicuma volt, s ez a legnagyobb baj, mert a recensio ellen nincs appellata.”²⁴ Több mint tíz évvel a történetek után már humorral emlékezett vissza: „Gondolám magamban: hátha mégiscsak lesz belőlem valami!” — de feltűnő, hogy titkáranak, Berecz Károlynak még ekkor is, 1844/45-ben visszatért drámaírói pályakezdése tanulságaira.²⁵

Karényi Ferenc

²⁰ I. h. 32.

²¹ Szemerei Szemere Pál munkái, szerk. SZVORÉNYI József, Bp. 1890. II: 235.

²² TOLDY Ferenc. *A házasság*, i. h. 57–96.

²³ NIZSALOVSKY—LUKÁCSY i. m. 56.

²⁴ Uo. 71. Egyetértünk az ott olvasható jegyzettel, hogy a publikum utalás nem színházi előadásra vonatkozik.

²⁵ BEREZ Károly, *A régi „Fiatal Magyarország”*, Bp. 1898. 64.

Petőfi Sándort, aki költeményeiben a korabeli táblabíró világot nemigen kímélte, eddigi tudomásunk szerint három vármegye választotta (nyilvánvalóan tiszteletbeli) táblabírájának. Arany János költőbarátjához írott, 1847. november 11-i levelében, amelyben hivatalos személyhez illő gondossággal lajstromba veszi, hogy a Szalontán vendégeskedő ifjú házaspár mi mindent hagyott nála, annak rendje és módja szerint meg-tiszti ezzel a címmel: „Feljegyzése azon ingó vagyonoknak, melyeket Petőfi Sándor 3 megye táblabírája, és nője mult October 31-én szegény célámon feledni méltóztattak.”

Feltehetőleg csak az első alkalommal volt jelen a tisztújító közgyűlésen. Történt az pedig az első, sikereken gazdag felvidéki útja során (1845. április 1-jétől június végéig), Gömör vármegyében, Rimaszombatban. A gömői kirándulásról és a tisztújításról Petőfi beszámol az *Úti jegyzetek*ben. Hogy ki javasolhatta táblabírónak az akkor már országos híró költőt (aki épp az utazás során győződhetett meg hírnevéről)? Valószínűleg két gömői ismerőse (Sz. Lajos és H. Jancsi — így említi őket az *Úti jegyzetek*ben. Széplaky Lajosról és Huszt Jánosról van szó), akikkel még Pesten ismerkedett meg 1844. október 12-én, dicstelen színpadi fellépése után a Komló nevű vendéglőben, vagy azok befolyásos barátai, például Adorján Boldizsár, a földbirtokos költő. Szállásáról Huszt János gondoskodott, a saját házába hívta, de amikor Petőfi későn tért haza, hogy a már alvókat ne zavarja, a földön hált. Ez a ház most is áll és jó állapotban van, a rimaszombatiak szeretettel vigyázzák. Az 1845. május 29-én zajlott tisztújító közgyűlés jegyzőkönyve megőrződött, a levéltárak összevonása, átszervezése következtében ma Besztercebányán található (Štátny oblastný archív Banská Bystrica. GMŽ-kp 70. 1845.). A jegyzőkönyv 388. oldalán a „Megyebeliekből pedig kinevezettek” között olvasható „Petőfy Sándor” neve. A következő lapon pedig a „Kik közül jelenvölt” kezdetű bekezdésben még egyszer megtaláljuk, ugyancsak y-nal írva. Petőfi főszerkesztőjéhez, Vahot Imréhez, Várgederől írott nyílt levelében, amely a Pesti Divatlap 1845. június 19-i számában jelent meg, az aláírás után humoros, kicsit büszkélkedő gesztusként használja újsított címét.

A második választási adat az 1847. augusztus 3—5-i sátoraljaújhelyi tisztújító közgyűlés jegyzőkönyvéből származik. (Az adat lelőhelye: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei 2. sz. levéltár, Zemplén vármegye közgyűlésének iratai 1845—1847. OL:17 059.) A jegyzőkönyv 408. oldalán „A Megyebeli s más folyamodó egyénekből” kezdetű bekezdésben (ti. „a táblabírák sorába ki nevezni kegyeskedett”) szerepel „Petőfy Sándor” neve. A nevek felsorolása után a „a jelenvöltak a szokott hitet le tették. —” záradék olvasható. Nem valószínű, hogy Petőfi ott volt, kicsit korábban járt Sátoraljaújhelyen, július 10-én érkezett Kazinczy Gáborhoz, és július 11-én már utazott is tovább Szatmárba. Kinevezését minden bizonnyal Kazinczy Gábor javasolta (akit ugyanezen alkalommal főszolgabíróvá választottak). Ez az adat szerepel a Hőgye István által szerkesztett Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 26. kötetének 103. oldalán.

A harmadik kinevezés 1847. október 18-án történt Balassagyarmaton, Nógrád megye táblabírája lett, az eseményről több korabeli lap is tudósít. A *Budapesti Híradó* november 2-án ezt írja: „Petőfi a nógrádmegyei táblabírák közé soroltatott, csodálja aztán még valaki, hogy napjainkban oly sok a politikus költő, és mondja még valaki, hogy a magyar nemzet nem gondoskodik költőiről.”

Az idézet utolsó sorából is megtudhatjuk, hogy ez a tiszteletbeli táblabírói cím adományozás nem volt ritka dolog. Petőfi Összes Művei korábbi kritikái kiadása levelezéskötetének szerkesztői a cikk elején említett Arany János-levél jegyzetében megírják, hogy a reformkorban általánosan elterjedt szokás volt híres írókat, költőket, művészeket táblabíróvá választani. Többek között Vörösmarty Mihály, Garay János, Toldy Ferenc, Döbrentei Gábor is több vármegyének köszönhetően büszkélkedhetett ezzel a címmel.

Az előző választásokhoz hasonlóan, a balassagyarmatinak a jegyzőkönyve is megvan (Pest és Nógrád megye Állami levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek X 452 121. cím. 130. köt. OL száma: 8742). A Jegyzőkönyv 564. oldalán a főispánhelyettes úr ömeltósága által táblabírává kinevezett személyek között ott olvasható „Petőfy Sándor” neve. Hogy ki kezdeményezte a nógrádi kinevezést, nem tudjuk. Talán Lisznyai Kálmán, a költő odaválási barátja.

Betűk, betűk, ti téveteleg vonalkák,
Szeszélyetek mi cél felé halad?
Ti, bum guzsallyán sodrott halk fonalkák,
Mivé lesztek ma ujjaim alatt?

Ezek a betűk, a téveteleg vonalkák sokszor bizony különös módon kapcsolódtak Tóth Árpád kézírásában. Gyorsírásos jegyzeteit lapozgatva éppen a közelmúltban bukkantam írásában egy érdekes jelenségre.

Mint ismeretes, a költő kitűnő gyorsíró volt. A gyorsírást könnyen tanulta meg, kézügyessége már a reáliskola első osztályaiban jelentkezett, amikor még rajztudásával tűnt ki diáktársai közül — bár 15 éves korában már verselgetett, önképzőkörben szerepelt, az iskolai ünnepélyek szónoka lett. Irodalmi kibontakozását debreceni irodalomtanára, Kardos Albert segítette, akit évek múlva versben is köszöntött:

... És zenél még a halk kert,
Győzve súlyos őszökön, —
Hadd írom a Kardos Albert
Szép könyvébe: köszönmö!

Tóth Árpád pályáját mint hírlápiró Debrecenben kezdte, majd Pesten folytatta. Élete akkor lett nyugodtabb, könnyebb, amikor a húszas években, mint gyorsíró, Az Est lapok munkatársa lett. Így segítette kenyérhez a gyorsírás azt a költőt, aki életében oly kevés babért aratott — pedig, mint Szabó Lőrinc írja összes költeményeinek előszavában: „Ennek a költőnek, aki kisiklás nélkül volt tökéletes és nagy lett anélkül, hogy egyéb akart volna lenni, mint jó poeta, oly biztos és töretlen a fejlődése, mintha valami helyettünk cselekvő elrendelés vezette és zárta volna le ...”

Tóth Árpád gyorsírásos hagyatékának áttekintésére Szabó Lőrinc hívta fel a figyelmemet 1957 nyarán.

Egy decemberi délután Annuskával, a költő özvegyével a hátramaradt kéziratokat rakosgattuk. Az egyetemi jegyzetek között, egy elszárgult füzettelap szélén ráakadtam egy ismeretlen gyorsírással írt versre. Színnyei professzor előadását jegyezve, a francia szavak, jegyzetek mellett, a lapszélre kétszakaszos vers került gyorsírással¹. Amikor a megfajtással elkészültem, Kardos Lászlónak mutattam meg, aki két-három szót ki is javított, melyek a gyorsírásból nem egyértelműen voltak olvashatók (tán-talán, lány-leány, stb.). A vers *Leikem fáj...* címmel először a Gyorsírók Lapja 1958. évi februári számában jelent meg.

Bár azóta is többször foglalkoztam Tóth Árpád gyorsírásos feljegyzéseivel, 1986 őszén egészen újszerű írásmódra találtam. Azt már tapasztaltam Kosztolányinál, Szabó Lőrincnél, Gulyás Pálnál, Vikár Bélánál, hogy kézírással írt szavaknál a végződéseket, ragokat sokszor gyorsírással rövidítik, vagy a névelőket a gyorsírási jellel írják, gyakori, hogy jegyzetelés közben az idegen szavakat kiírják kézírással. Tóth Árpádnál egészen más a helyzet: vessoronként változik a kézírás és gyorsírás, sőt sorokon belül is. Írásához, gondolkodásához szorosan hozzátartozott a gyorsírás, a gyorsírás betűi, jelei, hogy nemcsak egy mondaton, egy soron belül használta felváltva a két írást, hanem szavakon belül is. Gyorsírással kezdte, kézírással fejezte be, vagy fordítva. Előfordult, hogy a nehezen kiolvasható vagy idegen szavakat gyorsírással írta, ugyanakkor az utána következő egyszerű szavakat kézírással folytatta. Természetesen még ő is a Gabelsberger—Markovits rendszert tanulta a debreceni gimnáziumban.

A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában találhatók a bemutatott jegyzetlapok is, melyeken jól megfigyelhető az írásmódok változtatása (pl. az a szó „füleiden”, melyben a „fül”-t gyorsírással írta, majd az „eidben”-t már kézírással folytatta). Mindez azt bizonyítja, hogy a költő kitűnő gyorsíró volt s a két írásmód nála csaknem egyé válnak.

*

A hetvenes években Hajnal Gábor kérte, nézzem át azokat a verstörödékeket, melyeket Szabó Lőrinc fejtett meg Tóth Árpád gyorsírásos hagyatékából — részben hiányosan —, hátha ki tudom egészíteni. Úgy érez-

¹ L. az 1. sz. mellékletet.

tem, ha Szabó Lőrinc, aki költőtársával egy időben, ugyanazon tanártól tanulta a gyorsírást, barátok voltak, versenyeztek is egymással, nem tudta megfajteni, hogy merjek én próbálkozni? Amikor az MTA kéziratrábában megnéztem azt a régi újságot,² amelynek lapszéleire feljegyezte verstörődéseit Tóth Árpád, megdöbbenem az alig olvasható jelektől. Hajnal Gábornak igaza lett, néhány órai böngészés után, nagyfóval valóban sikerült a néhány kimaradt szót megfajtenem.

A dőlt betűs szavak a megfajtások:

*Megbocsátani az ifjúságot,
az édes bűnököt*

— —

*A tűnő ifjúságot miért sirassam,
a sirás is csak ifjúkorban szép.*

— —

*Mily vak a szív, mely izzott —
könnyű jókedvünk édes napja ég —*

— —

*Ej, jaj de más a vénülő bűbárat
Csipás könnye ragadós utálat.*

— —

*Így, régiesen, mint a régi költők
míthológiával, ahogy már nem divat,
Isten, bús szívem téged idézget,
Isten, búsuló szívem téged hivat...*

(MTA Ms 4700/438)

Mennél jobb gyorsíró valaki, annál jobban rövidít, ill. egyéniesíti az egykor tanult gyorsírást.

*

Tóth Árpád műfordítói munkásságát értékelve, nyelvtudásáról, jó nyelvérzékéről korábban is olvashatunk, de orosz nyelvtanulásáról sehol sem történik említés. Kardos László 1955-ben megjelent könyvében azt írja, hogy az oroszokat német átültetésből fordította magyarra. *Az orosz nyelv tanulására sehol nem találunk utalást.* Gyorsírásos kéziratok között azonban találtam néhány cirill betűs oldalt. Az egyik orosz szavak cirill írással, magyar jelentésüket gyorsírással jegyezte. A másik lapon gyakorlószöveg a költő jól ismert keze írásával. A könnyen olvasható mondatok, a szépen összefüggő cirill írás kétségtelenül komoly nyelvtanulás eredménye. Kitől tanult Tóth Árpád oroszul? Tanártól, vagy esetleg Budapesten élő orosz emigránstól? Vagy magánúton német-orosz tankönyvből, amikor sokféle munkája közben kis időt tudott erre szakítani? — tettem fel a kérdést a Magyar Nemzetben (*Tóth Árpád Csehov-fordításához*, 1980. II. 15.), remélve, hogy talán válasz érkezik egy olvasótól. Ez nem történt meg, mint ahogy más lapokban is bemutatott cirill betűs írására, orosz nyelvtanulására nem érkezett felvilágosítás (Család és iskola — 1961. X., Gyorsírók Lapja — 1968. szeptember). Egy biztos, hogy csak 1920 után kezdett foglalkozni az orosz nyelvvel. Ezt elsősorban az 1920 előtti leveleiből állapíthatjuk meg. 1916—1920 között betegsége miatt több alkalommal volt orvosi kezelés miatt Svedlénen és a Tátrában — a pihenést nyelvtanulással töltötte, vagy inkább enyhítette. Bródy Pálnak írt leveleiben állandóan nyelvkönyveket kér — orosz nincs köztük. Hogy akkor már ismerte az orosz nyelvet, azt bizonyítja Novy Smokovecről Nagy Zoltánnak írt levele is:

² L. a 2. sz. mellékletet.

„... Befejezésül ide írom még a Prudy című szlovák Nyugat-féle folyóiratnak az új magyar költészetéről közölt cikkéből a rád vonatkozó, többször megígért sorokat. Lefordíttatni — jellemző! itt még senkivel se tudtam rendesen, de Peterdi otthon biztosan jól meg fogja érteni, mert az orosz egészen közel áll a szlovákhoz.”

Peterdi István költő és műfordító az I. világháborúban orosz fogságba került és csak hét év múlva tért haza. Kitűnően megtanult oroszul, Gogol, Csehov, Tolsztoj műveit fordította. Tóth Árpádnak jó barátja volt. A Nagy Zoltánhoz írt fenti levél, melyben Peterdi orosz nyelvtudására hivatkozik, részben választ ad a kérdésre, kitől tanult oroszul, ki segítette a nyelvtanulásban. Neki nem társalgási nyelvtudásra volt szüksége, hanem az orosz — cirill betűs — írás és olvasás elsajátítására, hogy a közvetítő nyelvről fordított művet összehasonlítsa Csehov eredeti szövegével, hallja a szavak csengését, érezze a párbeszédek löktetését, azt a légkört akarta megteremteni, amelyben éppen a Cseresznyés kert játszódott (Vajon ismerte-e Tóth Árpád Csehovnak azt a levelét, amelyben francia fordítójának azt írja: ne vessződjék a Cseresznyés kert átültetésével, hiábavaló munka volna ezt idegen nyelven színpadra vinni, hiszen ezt csak oroszok érthetik meg. — A levelezést Csehov özvegye tette közzé.) Hogy mennyire sikerült Tóth Árpádnak a fordítás, arra elég Móricz Zsigmond szavait idézni: „...Tökéletesebb, gyönyörűbb dolgot aligha láttam még. Az előadás a legteljesebb, legnagyobb, tökéletesebb szépséggel ezt a milliót már nem hozhatják. Csúcsa a millió-festészetnek, amit a szerző, fordító, színészek és rendezés ebben a darabban produkál.”

„Fordításaim a legteljesebb szigorúsággal igyekeznek az eredeti idomhoz simulni” — írja Tóth Árpád *Örök virágok* c. kötetének előszavában. Ez az alaposság jellemző Csehov-fordítására is. Amikor évekkal ezelőtt a német, francia és magyar fordítást összehasonlítottam a Cseresznyés kert orosz eredetijével, könnyen megállapíthattam, hogy mennyire vette hasznát Tóth Árpád orosz nyelvtanulásának és ekkor találtam egy újabb adatot nyelvtanulásával kapcsolatban. Lehet, hogy neki is az ugyancsak Pestre került debreceni költőtárs és jóbarát ajánlott orosz nyelvtanárt, mint Bóka Lászlónak, aki azt írja Szabó Lőrincről: „... Részben az ő biztatására jártam Laziczius Gyula orosz óráira. Lazicziust nagyon jól ismerte” (Bóka: *Arcképek, vázlatok és tanulmányok*).

A fordítások összevetésénél valami érthetetlen volt számomra: a mű eredeti címe: „Вишневый сад”, tehát Meggyeskert! Hogyan lett a meggyeskertből cseresznyés kert? Csehov szándékosan adta színműve címének a „Вишневый сад”-ot, Meggyeskertet, mert az országnak, hazájának azon a területén, ahol a darab játszódik, a cseresznye nem terem meg, csak a meggy. A német és a francia fordítás címe is Cseresznyés kert — Der Kirschgarten — La cerisier (meggy németül: die Weichsel — franciául: La griotte.) Oroszul a Cseresznyés kert: „Черешневый сад” lenne. Hogyan lehet az, hogy erre Tóth Árpád nem figyelt fel? A német és francia fordítást látva, a címet nem ellenőrizte az orosz szótárból? Vagy talán azért nem, mert a francia nyelvű kiadás orosz földön jelent meg s ezért is elfogadta a változott címet?

Schelken Pálma

Szelestei N. László

PÁZMÁNY PÉTER LEVELE PETHÓ GERGELYHEZ

A zágrábi Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka) kéziratai közt R 6445 jelzet alatt őrzik ma a Pethó Gergelyhez írt levelek egy részét. Gersei Pethó Gergely a 17. század első évtizedeiben fontos megbízatásokat kapott a horvátországi rendektől: küldött a magyar országgyűléseken, 1620-ban a horvát országgyűlés a szomszédokkal (Stájerország, Krajna) kötendő, törökök elleni egységet előkészítő bizottságba is beválasztotta. Mint jelentős horvátországi tekintélyhez fordult hozzá Pázmány Péter 1621. július 28-án Bécsből keltezett levelében.¹ A török veszély mellett Bethlen Gábor hadi és politikai sikerei is sürgették az összefogást, erre utalnak Pázmány sorai. 1621 nyarán ismét Bethlen seregei kerültek fölénybe. Érsekújvár eredménytelen ostrománál elesett Buquoi generális (júl. 17.), a császáriak a Csallóközbe szorultak vissza (júl. 24.).

A levélben említett Telegdi János nyitrai püspök aláírásával négy levél található Zágrábban Pethó levelezése között, 1621–1623 közötti. Bennük szóba kerül ismételtan a püspöknek adott császári megbízatás. E leveleket nem egyedül írta alá Telegdi, az aláírók még: háromszor Apponyi Pál, egyszer-egyszer pedig Erdődy Tamás és Sigismundus Fridericus Baro de Trautmansdorff.

A Pázmány által sürgetett segítség fokozott jelentőségű volt, mert Bethlent az elmúlt nyáron a Habsburg-ház trónfosztásával királlyá választották a Besztercebányán tanácskozó rendek. Az ország nyugati szélének biztosítása érdekében is fontossá vált, hogy a magyar korona alá tartozó Horvátországban a rendek a Habsburgok hű alattvalói maradjanak.

A levél szövege:

Generose domine, Amice nobis observande

Salute ac officij nostri commend[at]i[o]n[e] praemissa: Istentől minden jokat keuanunk kegyelmednek. Mi-
uelhogy Nitray Püspök Uram Csaszar urunk eo fölsége Commissioiaban oda kegyelmetekhez megyen,
k[e]l[yelme]d minekünk reghi barátunk léuén, akarank kegyelmedet ez leuelünkben ő kegyelme által salu-
tálnunk.

Megh erti kegyelmetek az eo fölsége kegyelmes akarattat Telegdy Uramtól. Kegyelmetek maga édes
hazaya megh maradását szeme előtt viseluen, mostan segétségét tölfünk megh nem vonnya: Mert ha ez mos-
tani haboru üdő sokaigh fön marad, es az Török kegyelmetekreis ki csap, nem tudom mint lehessen innetis
az segetsegh: De ha unitis viribus, Isten kegyelmességeből ezeket le csöndesséhetnők, így job modgya lehet-
ne eo fölségénekis kegyelmeteket minden ellenségi ellen segéttény. Ezzel Isten sokaigh eltesse kegyelmedet
jo egésségben. Viennae 28 Julij Anno 1621.

Generosae D[ominati]o[n]i] V[est]rae

Addictis[simus]
Arch[E]p[iscopu]s Strigoniensis

Címzés: Generoso domino Gregorio Petheo de Gerse etc.
Domino Amico nobis observando

¹ Csak az „aláírás” (Addictis. ... Strigoniensis) származik Pázmány kezétől. Közlésünkben az o-n és u-n lévő hurkot két ponttal helyettesítjük, az y fölötti pontot vagy hurkot elhagyjuk. — A Pethó Gergely-hez írt, ma a zágrábi Egyetemi Könyvtárban őrzött levelekről az Országos Széchényi Könyvtár mikro-filmmel rendelkezik.

KÉT BETHLEN MIKLÓS-DOKUMENTUM

Az alábbiakban két olyan, kisebb terjedelmű írás közzétételével szeretném gyarapítani a feltárt Bethlen Miklós-életművet, amelyet mellőzött a szakirodalom, s létezésükről a legutóbbi időkig is csak bibliográfiai utalások révén volt tudomásunk.¹

A két írásmű — igen eltérő műfaji jellege ellenére is — rokon egymással szándékában és indíttatásában, ugyanakkor keletkezésük időpontja sem állhat egy-két évnél távolabb egymástól. Közös kulcsszavuk — mely egyben a Bethlen Miklós-i életpálya kulcsa is — nem csupán a laudációt és a politikai tervezetet fűzi össze, hanem inkább ama kiolthatatlan törekvésnek a jele, amely hamarosan a szerző tragédiáját is okozza: mindenáron gyógyírt, politikai varázsszerrel találni a haldokló Erdély betegségére.

Politikai tervezetét közvetlenül a századfordulót követő években mondhatta el Erdély kancellárja. Azokban a hónapokban próbálhatta vele hazája vallási alapokon nyugvó régi egységét újrateremteni, amikor a gubernium — és nyomában az ország — működését lehetetlenné tette a vallási megosztottság. A katolikus státus Apór István vezetésével és támogatásával élve — Bécs hátszázra támaszkodva — vezető pozícióba került, pecsétet csináltatott magának; elfoglalták a fehérvári iskolát, majd annak kertjét, a borbándi templomot. A görögkeletiek szintén Bécs és a jezsuiták ügyes taktikázása választotta le, a lutheránusokat pedig Szász János igyekezete szakította ki az Erdély belső nyugalmát másfél évszázadon át biztosító unióból.²

E tervezetet nagy valószínűséggel 1702-es bécsi követjárása előtt tárhatta Bethlen a gubernium vagy az országgyűlés elé. Tollát az vezethette — csakúgy, mint minden, ma ismert politikai programjában —, hogy Erdély történeti múltjának példaira hivatkozva, országának sajátos nemzetközi helyzetére utalva, analógiák segítségével világítsa meg a jelent, s próbáljon meg a válságból kiutat keresni. A benne kifejtett gondolatok nem újak Bethlen politikai gondolatrendszerében, ám arra feltétlenül érdemes felfigyelni, hogy Bethlenben már ekkorra kiérlelődött az *Olajágot viselő Noé galambja* c. tervezetének egyik legfőbb követelése. Az ország megmentése csak a Bethlen Gábor-i status quo visszaállításával képzelhető el: „Belső állapotja, mely a népre nézendő, úgymint: vallások, törvények, privilegiumok, szabadságok; végezetre minden ecclesiái és külső dolgok maradjanak azon állapotban, melyben voltak Bethlen Gábor alatt, a lelkiismeretnek teljes szabadságában, az Erdélyben és Partiumban bevett négy recepta religiói iránt.”³ Bármilyen jó szándékú volt is ez az elképzelés, anakronizmusnak bizonyult, mert a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változásokat nem vette tekintetbe. Bethlen Miklós Erdély szempontjait akarta érvényesíteni akkor és ott, ahol és amikor azokat az európai politika már nem kényszerült figyelembe venni.

Bethlen Miklós 1702-es bécsi követsége idején — az ugyancsak az ország baját orvosolni szándékozó

¹ Az *Arcanum Politicum Transylvaniae* Cserei Mihály jegyzőkönyvében maradt fenn, „A szegény Groff Bethlen Miklos conceptussa” alcímmel. Olvasata rendkívül bonyolult, néhol megoldhatatlannak látszik. Egyes helyek megoldásában nyújtott segítségéért RITÓÓK Zsigmondnének itt mondok köszönetet. — Vö. CSAPODI Csaba, A *Magyar Codexek elnevezésű gyűjtemény* (K 31—K 114). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai. Bp. 1973. 102. — A *Corona Muralis* említi SZINNYEI (I. 1026.) valamint SZABÓ Károly, (RMK II, 2153). Mindkettő azonban csak az 1703-as kolozsvári kiadást ismeri. Az OSZK példánya címlapjának verzióján „N^{ro} 6. Josephi I. Regis Apostolici Laus tempore Coronationis De A^o 1703” — nem Bethlen kézírásával. Ugyanakkor az OSZK kéziratárában Fol. Lat. 3558. jelzet alatt megtalálható az eredeti kiadás kéziratosa másolata is. Ebből tudjuk kiadási adatait: „Typis Joannis Georgij Schlegel, Universitatis Typographi Sacratissime Rex Gloriosissime Victor.”, s hogy 1702. nov. 26-án készült. A róla készített másolatot egybevettem az 1703-as Telegdi Pap Sámuel-féle nyomtatvánnyal, lényegi eltérést nem tapasztaltam. Csupán annyi a változás, hogy a kéziratosa másolat címlapján a *Hungariae* megelőzi a *Germaniae*-t. A kéziratosa példány hátlapján ez áll: „Corona Muralis Nro 99°” — szintén nem Bethlen kezével.

² Vö. Bethlen Miklós Önéletírása. Bev. TOLNAI Gábor, s. a. r., jegyz. V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. II. 84—85.

³ *Olajágot viselő Noé galambja*. In: *Magyar gondolkodók 17. század. Válogatás, gond., jegyz. TARNÓC Márton*. Bp. 1979. 286—287.

Panetralia Transylvaniae benyújtásakor — keletkezett az a dicsőítő irata, melyet önéletrrásában rendkívül tömören csak „a királynak adott memorialék, aggratatio” névvel tart számon.⁴

Bethlen — jó politikai érzékkel — valószínűleg valami változást sejtett meg a bécsi udvarban, s mint tette azt korábban, a *Diploma Leopoldinum* megszerzésekor, ezúttal is magához akarta ragadni a kezdeményezést. I. Lipótnak benyújtja a *Penetraliát*, s fiát, a spanyol örökösödési háborúból Landau elfoglalásával győztesként hazatérő I. Józsefet — „mi üdöre 26. novembris hazajöve” — épp a fényes megérkezés napjára datált dicsőítő nyomtatvánnyal ünnepli.⁵ Úgy, mint győztest, s egyben mint Erdély remélt jötevőjét, oltalmazóját.

Mintha Bethlen az ő kezébe kívánta volna letenni, illetve ott látta volna biztosítottnak hazája sorsát. Politikai hatyúdalának szánt 12 pontját Erdély sajátos politikai-társadalmi és kormányzati viszonyairól át is adta József magyar királynak.⁶ Nem gondolhatunk másra, minthogy olyan jeleket észlelt Bethlen az udvarban, s igyekezett azokat azonnal saját hazája javára fordítani, amelyek gyors állásfoglalásra készítették. Ez pedig nem lehetett más, mint annak megsejtése, hogy az öregedő Lipót Károly fiát mindenképpen az 1700 óta üres spanyol trónra szeretne volna ültetni, s így Magyarország és Erdély ügyeinek intézését valószínűleg József-re testálta. Vagy ha nem, Bethlen beadványaival ezt szeretne volna a császárnak és fiának sugalmazni.

Bethlen Miklós levelezése segített megérteni az Önéletrrás egy kibontatlan mozzanatát: mi is volt az az aggratatoria, amellyel a királyt köszöntötte: a *Corona Muralis* c. dicsőítő műve. E tudás birtokában viszont egy levelezésbeli utalását is megfejtethetjük. Már bécsi fogságából — ahogy írja, hét és fél éve rothadva börtönében — VI. Károlyhoz fordul a kéréssel, hogy atyjának tett szolgálatai fejében bocsássa őt, az ártatlanul szenvedőt szabadon. Egyúttal emlékezteti tíz év előtti találkozásukra is a császárt: ő volt az az erdélyi főkancellár, aki „viva voce aggratulus et apprecatus sum Vestrae Majestati Monarchiam Hispanicam, cujus testis est Panegyricus tunc typis impressus”.⁷

Ez az említett tanúbizonyság is a *Corona Muralis*! Kétszeri említése is jelzi, milyen fontosnak tartotta életművében Bethlen Miklós.

A komoly irodalmi igénytel készített dicsőítő irat jól példázza szerzője barokkos stílusesszményét, s azt a műveltséganyagot, amellyel a panegyricus addigra már kiüresedett, elhalványodott, ám annál fennköltebbnek látszani akaró formáját némi étellel töltötte meg Bethlen Miklós.

I.

Arcanum Politicum Transylvaniae

Minthogy az Istennek ugj teczet, hogj ez a kicsiny Haza külömb fele nyelvek és natiokbul alljon, és azok a natiok külömb külömb törvényekkel és szokásokkal elljenek, az Isteni szolgálatnakis formájában is sok fele szakagjanak, de mégis mindenyi külömbözések es ellenkezések közötis ugjan csak egjüt elljenek, és egj levén a Haza in unam Rempublicam vel corpus Politicum coalescaljanak, teczet azon Isteni keggjelmes bölcseségnek azt a sok külömböző elmét ugj birni és igazgatni, hogj oljan törvényeket csinaltanak magoknak és nevezetesen amaz Uniot, melj in Approb. Par. 3. titul. 1. vagjon, meljben egjatalljában ennek a Hazanak meg becsülhetetlen Unioja draga gjöngje ál, hogj azok által a Politicum Corpus életben tartathatnék, a minthogj ad stuporem mundi a Nap njugoti és nap keleti nagj monarchiak feggverének zörgési és maga sok változtatási közötis, de masodszoris mondom, ad stuporem mundi meg állot, mégis a magjar Coronától valo el szakadasától fogva mas fél száz esztendeig is ugj meg állot, hogj mind a natiok, mind a Religiok külső és belső törvényekkel eltenek, az [...] és Fő renden valo Familiak viragoztanak, és jobbanis viragoztanak volna, ha magok egjenetlenségekkel az Istent meg bántó bűnökkel sokat az oljan viragokban magok el nem tapodtak és ki nem szaggattak volna, es ez majd minden hitelt felyül halado csuda, hogj Erdeljben csupa [?] csak a Religioért sem hadakozás, sem persecutio, sem egj Familianak vagj személjnek veszedelme nem volt, ki tevén a

⁴ Vö. *Önéletrrás*, II. 86.

⁵ Uo.

⁶ Szövegét ld. *Bethlen Miklós levelei*. S. a. r., bev., jegyz. JANKOVICS József, ford. KULCSÁR Péter, a nyelvi jegyzeteket írta NÉNYEI Gáborné. Bp. 1987. 927—931., ill. 1259—1263.

⁷ Uo. 1076.

Judaizansokat, a kik ellen mind a négy *Recepta Religio* meg egjezet volt. Mi vitte ezt Isten után végben? az Unio, et per populum et per Principes cujus cunque Religionis servata.

Teczet azon Isteni kegyelmes bölcseségnek, in cujus manu Cor Regis, a mi kegyelmes és gjözedelmes Császár és koronás királjunk Urunk szivit lelkit arra vezérteni, hogj Szent és solenne kegyelmes Diplomája által mind ezeket, a melljeket az Isten az 150 esztendei praxissal magais látatot approbalni, heljben hadná idest omnia in statu quo invenit, sőt midőn a Diploma kelése után a 4 Religio közül egjüknék, ugymint a Szász nationak scrupullusa let volna, teczet ő Felségének aztis per primi Diplomatis Articulum tertium & contractum inter nationes initorum confirmationem, es vegezetre per Diplomatis primi duorum priorum Articulorum declarationem A. 1693. 9. Apr. emanatorum quod est secundum Diploma mind stylusara, formajara nézve ugj complanálni és sopialni, hogj az a draga unio Basis salutis Transylvaniae meg maragjon.

A mint azért a medicusok mongják Ab adjuvantibus et nocentibus sunt Judicationes, és a Politicusok a praeteritis de praesenti et futuro consilia captanda, miis azert ex praemissis azt concludaljuk, és először magunknak egjmás között azt mondhatjuk: A melj Diaetaval a Politicum corpus élt 150 Esztendeig, ne változtassuk, emlekezzünk meg minjajan arról a hitről, meljjet az Uniora, Diplomara és az ő Felsege hűségire a Homagiumban le tettünk, mert a ki el találta volna felejténi, nézze meg a Homagium formuláját, és egjüt találja azokat.

Ne ragagia el a Natiokot az aemulatio in puncto honoris, ne vonnja egjikis magara és minjajunkra az Isten itéletit, midőn az igasság ellen ki ki maga terhét másra akarja vetni, rakni; ne háboricsa a haza közönséges csendességét, es ne olcsa ki a sok öcsém, batyam uram, feleségem, atyam, anyam, ipam, napom, fiam, leanyom, menyem, sogor komám között a szeretetet.

A Religionak oljan zelussa miat, a melj az Erdelyi ratio statusaval öszve nem fér, ne szakadozzunk különbömb fele Respublicakra, ne nevezzük a Religiot statusnak, ne csináljunk azoknak pecséteket, a ki csináltatotis, boncsa el, s tegje le, ne njomja meg a voxolásban valo szabadságát senkinekis nomen status Catholici, hanem mongia meg minden ember, akár catholicus status, akár más vallasu, a maga voxat in quacunque materia, ha aperte nem meri, mint hogj veszedelmes talám, mongja meg in secreto, vagj ágja minden ember suffragiumát, ugymint in candidatureibus; ne legyen ennji vádlása, és ne legyen oljan egjéb dolog sub nomine et sigillo status catholici, vel cujuscunque alterius sive status, sive nationis, mint egj második Guberniumbol.

Ne bontogassa senki sem igaz zelussa miat sem a zelusnak néha joszági, tiszt, becsület keresésire praetextusul valo fordítása a Diplomanak semmi részitis, signanter primum Articulum, quod ad Scholas, Tempia et introductionem cujuscunque alterius cleri et Personarum Ecclesiasticarum et Articulum tertium Diplomatis secundi, ne bocsássanak azok a Becsületes Emberek, szemeljek, a mi Atjaink, absque discrimine Religionum Catholicus Fejedelmek idejében nem a Papista Religionak gjüllölsége miat excludalták volt ő kglmeket, hanem az ő kglmek világi külső dolgokban valo magok elegjitések miat, per rationem status publicae tranquillitatis, meljnek per eandem fundamentatem status publicae tranquillitatis ratjonem Diplomatus praesitatem [...] agnitam et confirmatam, ha inhaereal a Haza és azon közönségesen instal, hogj ő felségeis ebben kegyelmesen meg tarcsa, talám méltán nem tulajdonithatik vétkül neki, mivel meg kel vallani, hogj máris érzi azt az ő kglmek külső dolgokban valo magok nagj applicatiojat.

Agjon penig Isten ennek a Hazának Mennenjus Agrippát, kiről a régi Romai Historiában írja Titus Livius, hogj egikor a kösség öszve háborodván a tanácsal, vagj az igazgato fő rendel, ez az méltán bölcs titlust érdemlő Ember a Respublicat egj élő emberi testhez, és abban az igazgatokot gjomorhoz, a kösséget kezekhez, lábakhoz, és azoknak a gjomorral valo öszve veszések és abból az egész testnek el bagjádását a kösségnek az igazgatok ellen valo támadásához hasonlíván, azt a zenebonát meg csendesítette.

Mivel penig nem hogj Erdélyben, de az egész világonis afféle nem talaltathatna egjebüt, hanem a mi kegyelmes Urunk ő Felsege személjében, legyen azert a heljen a régi jambor bölcs heljen a bölcs és Istenfelő Romai Császár Leopoldus, kinekis Felseges házanak boldogságát Isten tegje örök allandová, másként ugj hiheti minden Ember, hogj ő Felsege ne hogj nehéz neven, sőt igen kedvesen és kegyelmesen venne, ha magunk között csendességben ülvén, már valaha meg szünnénk mind magunkot njughatatlankodtatni, mind ő Felsegét rettenetes orszagos, sőt, vilagos gongjai között busítani.

CORONA MURALIS, Augusti, Potentissimi, et Invictissimi Romanorum, Germaniae, Hungariaeque Regis Josephi I. Sacrato, et per Martem Laureato Capiti, a Regio Gubernio, & toto Populo Transylvanico humilime oblata per Comitum Nicolaum de Bethlen, Cancellarium Regium Transylvaniae Supremum.

Anno D. 1702. die 26. Nov.

Excudebatur Viennae Austriae.

Recudit Claudiopoli Samuel P. Telegdi, Anno 1703.

SACRATISSIME REX, GLORIOSISSIME VICTOR!

Quandoquidem Deo libuit, ut Vestra Majestas Transylvaniam partim Paternarum Victiciarum Laurò, partim ejusdem sacri Diplomatis Olivà cinctam possideat, modò ferè simili, uti Josephus olim à Patre acceperat portionem supra fratres suos, quam Pater ab Emorrhæo coeperat, arcu suo & gladio suo. Ideo nostrarum partium et Vestrae Majestati ex prima Martis Schola cum Lauro reduci quàm humilimè aggratulari: quod dum ego indignus, & tanto Vestrae Gloriam oneri impar exsequi cupio, brevissimam & benignissimam Vestrae Majestatis audiendi patientiam quàm humilimè imploro!

Miramur, Sacratissime REX, istud DEI arcanum, & in nomine felix omen auguramur, quòd Vestra Majestas inter omnes, saltè veri DEI cultores, Reges sit Primus nomine Josephus, & inter celebres in mundo Josephos Quartus.

Fuit Josephus primus Filius Magni & Sancti Patriarchae: Vestra Majestas est Filius Magni & Sancti Monarchae.^a

Fuit ille proditus & venditus à Fratribus: Nonne Vestram Majestatem (quantùm per ipsos stetit:) vendiderunt Fratres Bavari.

Fuit ille Princeps Ægypti, & Minister Regis Ethnici: Vestra Majestas est REX & Filius Christiani Caesaris Augustissimi.

Dedit ille Leges Ægypto: Faxit DEUS, ut Vestra Majestas det Leges illi, qui hodie malà fide usurpat Ægyptum!

Dedit ille panem Ægypto & Israël: Faxit DEUS, ut Vestra Majestas det toti Orbi Christiano, & afflictæ etiam Transylvaniae!

Secundus Josephus fuit Nutritius Christi infantis, & Tertius fuit ejusdem Corporis Vespillo: Vestra Majestas est ejusdem Sponsae vel Corporis Ecclesiae Nutritor & Defensor post Patrem Augustum Primus & Summus.^b

Vestra ergo Majestati JOSEPHÉ inter tot Josephos maxime, juxta illam, quam nobis Sanctissimus & Fortissimus Regum, qui fuit Secundùm cor DEI, praescripsit normam, quomodo nempe pro Regibus in Pace, quomodo in Bello, quomodo in Victoria oremus; ita Transylvania humilimè accinit:

In Pace quando coronabaris: DEUS Judicium tuum da REGI, & Justitiam tuam Filio Regis.^c

Quando ad Bellum accingebaris: Exaudiat te Jehova in die angustiae, & in nomine DEI nostri vexillum elevabimus. Ut audiat nos REX iste, quando invocabimus ipsum.^d

Jam nunc in Victoria dicimus: Jehova in Fortitudine tua laetatur REX. Exultamus certè & nos.^e Vestra enim Majestas adeptà in Landavio Europae Fortalitiorum Celeberrimo Coronà Murali, centies meliori jure dicere potest, quod olim Julius Caesar imbelli Rege fugato Romam scripserat: VENI, VIDI, VICI.^f Et quanta DEI gratia! quale miraculum! laetissimum absque hoc Vestri in hanc Urbem ingressus diem, imò horam coronavit maximum de opimo veri Aurci Velleris (Argentae Classis) spolio nuntium sub ipsa Vestri Triumphalis ingressus Pompà allatum.

Imò auditur Libitina ipsa: DEO prohibita, nè hunc diem Viennae funestaret.

Videmus ergo & manifestò palpamus admirandam circa Sacram Vestrae Majestatis Personam Altissimi protectionem, & ejus Angelorum custodiam.^g Defendit enim illam Veritas ejus, tanquam Clypeus, à laqueo

^a Gen. 37. & seqq.

^b Matth. 1. & penult.

^c Psal. 72.

^d Psal. 72.

^e Psal. 21.

^f Plutarch. in Jul. Caes.

^g Psal. 91.

Venatoris Galli, & à pravitatibus Traditionum Fraternarum. Defendit à Peste & Sagitta, cui audaciùs Sacrum Caput ad Landavium objectásti, quàm Magni Patris suarum orationum Scipionem ad DEUM erigentis paterna, & subditorum anxia de Vestra salute sollicitudo permitteret. Ceciderunt ad sinistram & dextram Vestram, ad Luzzaram, ad Friedlingam, & ad ostia Rheni millia, & decem millia. Non tamen accessit Augustam Domum calamitas, quam illi hostis vicinus, & longinquus aequè machinabatur.^h

Ex praemissis ergo concludimus, & vovemus, ut Augusta Domus etiam imposterum ambulet super Leone & Basilisco, & conculcet Leunculum & Draconem.

Et ut Vestra Majestas, sicuti nunc, quà REX Germaniae, dominatur à Mari Baltico ad Mare Adriaticum; & ab Adriatico, uti Rex Hungariae, ad Mare Nigrumⁱ Ita brevi in Charissimo Fratre CAROLO dominetur à Mediterraneo usque ad Atlanticum, & à Flumine Pado & Tago usque ad extremos Terrae incognitae terminos. Et ut Augustus Pater Filio CAROLO valedicat illò Philippi ad Alexandrum: Major es Fili mi, quàm ut te capiat Austria; ab in nomine DEI, capiat te Hispania!^j

Tandem verò ubi DEUS longitudine dierum Vestram Majestatem satiaverit, videre faciat illi salutem suam, & dicat ei is, de quo haec olim dicta fuerunt: Dilexisti Justitiam, & odisti impietatem; ideo ego DEUS tuus unxi te oled exultationis. Ingredere in gaudium Domini tui! Amen.^k

Penes haec, sincera vota Gubernium, & totus Populus Transylvaniae Victrices Vestrae Majestatis Manus humilimè per nos exosculatur.

Et sic osculati sunt dextram REGIS: Comes Nicolaus Bethlen, Cancellarius Regni Transylvaniae Supremus: Comes Ladislaus Bethlen, Statuum Deputatus: & Comes Alexander Teleki.

F. Csanak Dóra

JÓZSEF ATTILA HÁROM VERSÉNEK AUTOGRÁF VARIÁNSA

József Attila alábbi három versének kézírata Mihályfi Ernő hagyatékával került az Akadémiai Könyvtár kéziratárába, aki József Jolán révén jutott hozzájuk. Megjelentek a Szép Szó 1936. ill. 1936. évfolyamában, autográf kéziratuk azonban a kritikai kiadás szerint mindeddig nem volt ismeretes, csak a *Balatonszár-szó* című költeménynek őrizi a Petőfi Irodalmi Múzeum egy saját kezű javításokkal ellátott gépiratát.

Mindhárom vers autográf. A *Miben hisztek...* tintával íródott, kisebb javítások vannak rajta s a költő aláírásával is ellátta. A *Balatonszár-szó* és az *Irgalom* ceruzairásos fogalmazvány ugyanannak a papírnak két oldalán. A *Balatonszár-szó* címe nincs feltüntetve, az *Irgalom* fölé Gerhauser (Házi) Albert írta oda utólag a címet és a B/381. lapszámot. (Stoll Béla közlése.)

A *Balatonszár-szó* 3. strófája mellett oldalt keresztben ceruzairással a költő által menetrendből kijrt vonatindulások ideje szerepel:

8 ¹²	9 ¹³	10 ³⁸	10 ¹⁷
13 ⁰⁷	[a 9 ¹³ bekarikázva.]		

A versek jelzete Ms 4311/277—278.

Miben hisztek...

- (1) Miben hisztek, ti makacs égitetek,
- (2) Miben,¹ miben hisztek, makacs égitetek,
 hogy föllobogva,
 lángokkal egymásnak nem estek,
 csak kerülitek egymást óvakodva?

^h Exod. 17. w. 9, 10, 11, 12. Psal. 91.

ⁱ Psal. 72.

^j Plutarch. in Alexandro.

^k Psal. 45. Matth. 25.

¹ A „Miben” b-je azonnal k-ból javítva.

- (1) Szerelem tart-e, béke és igazság
 (2) A szerelem tart-e, béke és igazság
 titeket féken,
 vagy pisla, hunyorgó ravaszság,
 mely farkasszemet néz az ürességben?

- (1) Lámpám körül pille, a falon nagy árnya,
 (2) Lámpámba kis pille, a falon nagy árnya,
 puha gyász repdes,²
 a léleknek ily gyász a szárnya,
 és vergődik, ha odavan a kedves.

József Attila

[Balatonszárszó]

- Zúg már az ős, gyűlik és kavarg,
 (1) fehér habokkal hünti be a zöldet.
 (2) fehér habokkal keveri a zöldet.
 (3) fehér habokba szaggatja a zöldet.
 Fogócskázna az apró viharok
 az ablakban a legyek megdöglnek.

Nyafog a táj, de néha némaság
 jut az eszébe s uj derűt lel abban.
 Tollászkodnak³ a sárga lombu fák
 félábrán állván a hunyorgó napban.

- (1) Becsomagol a nyári szerelem,
 (2) Becsomagoljuk a vászonruhát
 (1) mind készülünk tartósra, komolyabbra.
 (2) beöltözzünk szövetbe komolykodva,
 s ahhoz a testhez is kell már az ág,
 mely úgy elkapott, mint a vizek sodra.

- (1) Oly nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon az az éj,
 (2) Míg nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon az az éj,
 a csónak alatt hűvös öblögetési kotyogván
 én nyugtomat ott leltem piros öblben, amint a szeszély
 meg a természet gyönyörűn lecsapott rám

-- | UU - | -- | - | - | UU - | UU -
 -- | UU - | UU - | UU - | UU - | -
 -- | UU - | -- | UU - | UU - | UU -
 UU - | -- | UU - | UU - | -

² A rep<e>des. (Azonnali javítás.)

³ A t azonnal T-re javítva.

- (1) Én fáztam előbb, mert ősz lett már és az emberi lény
 - (2) Én fáztam előbb, mert ősz volt már s aki emberi lény
 - (1) az⁴ búsabb, nehezebb, mikor újra tanulna remegni
 - (2) az mind szomorubb, mikor újra tanulna remegni
 - (1) s így ősz elején
 - (2) kettős remegés tölt: vágy s hűvös árnyak. Így ősz elején,
 - (3) kettős remegés tölt: vágy s hűvös árnyak, így ősz elején,
- mikor elkezdnek a szelíd öregek köhögetni.

Irgalom B/381.

Bizony nem voltam én sem az,
 kit vásott istenek kegyelnek,
 és időm sem volt — így igaz —
 kikönyörögnöm a kegyelmet.

- (1) Nem volt jó. Örökkévaló
 - (2) S habár hűvös Örökkévaló⁵
 - (3) És bár hűvös Örökkévaló
- dolgok közt kellett ögyelegnem
 a szabad emberért folyó
 harcot nem lehet elfelednem.

Mit oltalmaztunk, nincs jelen, —
 azt most már támadóink védik,

- (1) Elejtem képzelt fegyverem,
 - (2) Elejthetem hát fegyverem,
- mit kovácsoltam harminc évig.

Ehhallgatom a híreket,
 miket métyemből önszavam hoz —
 amíg a világ fly veszett,
 én irgalmas leszek magamhoz.

⁴ A sort előbb „mely” szóval kezdte, amit azonnal kihúzott.

⁵ Az Ő javítatlan maradt.

Amedeo Di Francesco

(Nápoly)

A HISTÓRIÁS ÉNEK MINT FORMULAKÖLTÉSZET*

A XVI. századi magyar elbeszélő költészettel foglalkozó irodalomtörténet-írásnak, ha modern és módszertani szempontból korrekt akar lenni, ahhoz mindenekelőtt arra kell törekednie, hogy: 1.: a *históriás éneket* ne egyfajta átmeneti műfajként értékelje az orális és az írásbeli költészet között, hanem ismerje el önálló műfajnak, melyben egymás mellett élnek olyan szövegek, melyek a szóbeliség technikáját követik, és olyan alkotások, melyeket már az egyéni költői műalkotás jellemző jegyei határoznak meg; 2.: a formuláris stílusban kell meglátni annak az implicit retorikának megfelelő költői kifejezőmódot, mely egyaránt jellemzi — mind formai szempontból, mind a költői kompozíciók szerkezete szempontjából — az orális és az írásos elbeszélő költészetet; 3.: olyan meghatározását kell adni a formulának, mely átfogó módon képes megvilágítani az ismétlődés szerepét mint a költői szöveg szerveződésének sajátos és jellegzetes mozzanatát.

A XVI. századi magyar költészet — hasonló módon más irodalmi műveltségek más történeti korszakaihoz — nem teszi lehetővé, hogy mereven szét tudjuk választani egymástól az orális és az írásos költészetet, úgy ahogy azt M. Parry kategorikusan elvégezte a görög és a délszláv epikus költészet formuláris stílusáról írt munkájában 1933-ban.¹ Épp ellenkezőleg, a XVI. századi magyar irodalom példája mutatja, hogy egyszerre és együtt élt az orális és az írásos költészet — nem egy esetben a művelt körökben is —, melyeket épp a formuláris technika alkalmazása fűzött össze. Ezért vélem megalapozottnak és példamutatónak Varjas Béla megállapítását: „A XVI. századi magyar históriás ének határozottan ellentmond Albert B. Lord ama merev szétválasztásának, amellyel határt von az orális és a műköltői alkotásmód közé. Mestere, M. Parry és a saját megfigyelései alapján ... úgy gondolta, hogy a kétféle alkotásmód között „átmenet” nem lehetséges... Ez a különbség az orális szerző, illetve az író alkotásmódja között bár kezdetből fogva adott, az átváltás az anyanyelvű írói gyakorlatra (annak módszereire) azonban mégsem egyszerre, szinte máról holnapra, hanem fokozatosan megy végbe... A históriás ének éppen az a műfaj, amely az oralitásból az írásbeliségbe való átmenetet képviseli.”² Egyetlen ponton érzem csak kiegészítendőnek Varjas Béla megállapítását, éspedig az „átmenet” fogalom értelmezésében. Ez ugyanis helytálló szociológiai szempontból, azaz a költő — megbízója — és közönsége kapcsolatának szempontjából, az egyes művek kiformalódása, illetve befogadása szempontjából, de nem helytálló a költői stílus meghatározása szempontjából, ugyanis túlságosan is vegyít, egybeemos különböző jelenségeket. Ha a formuláris technika alkalmazásában mutatjuk fel a *históriásének*-költészet jellemző stílusjegyét (és ebben áll Varjas koncepciójának lényege), akkor a formuláris stílust kell az egyes írókat, költőket, igaz különböző mértékben, de egységesen befolyásoló stílusként elfogadnunk. Más szóval: a históriás énekek szerzőinek, ha más-más mértékben is, de egyaránt a formuláris stílus által kidolgozott elemek, sémák, formulák felhasználásával kellett műalkotásaikat megírni. De a *históriásénekre* jellemző formuláris stílus jelentősége még ennél is nagyobb, ugyanis beépül az írásos, műköltői irodalmi hagyományba, és így tovább él, tovább virul még a XVII. századi magyar költészetben is, mely — megítélesem szerint — további

* Jelen dolgozat a Nápolyi Keleti Intézet (Istituto Universitario Orientale di Napoli) Kelet-Európai Kutatások Tanszecssoportja (Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale) keretében folyó, általam vezetett nagyobb kutatómunka során készült az Olasz Oktatási Minisztérium 60%-os támogatása mellett.

¹ M. PARRY, *Whole Formulaic Verses in Greek and Southslavic Heroic Song*, „TAPhA”, 64, 1933, 177—197.

² VARJAS B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp. 1982. 202—203.

próbája annak, hogy a formuláris stílus nemcsak az orális költészetre jellemző, hanem minden elbeszélő-epikus műnek hagyományos költői kifejezőeszköze is volt.³ Épp ezért, az oralitásból az írásbeliségbe való „átmenet” helyett, helyesebb az orális és az írásos költői gyakorlat együttéléséről, egymás mellettségéről beszélni, a formuláris stílus — a szövegek tanúsága alapján — egyaránt jellemző az orális és a műköltői írásos költészetre, sőt épp a formuláris stílus határozza meg mindkét elbeszélő költészet alapvető retorikai-stilisztikai formáját és jellegét, megjelenési módját. Ha megfigyeljük, akkor könnyen belátható, hogy a *historiás ének* formuláris stílusa nem tesz különbséget a „verssor” és a „ritmikai szerkezet” között, pedig a különbség alapvető és funkcionális; a formuláris stílus, legalábbis a magyar elbeszélő költészet esetében a „ritmikai szerkezetek” mnemotechnikai funkciója fölött helyezkedik el, azaz független attól, mint ahogy független a „verssor” fogalmától is, ha azt mint az egyéni költői alkotás termékét értelmezzük.⁴

Ami a XVI. századi magyar elbeszélő költészet kutatóját mindenekelőtt megragadja, az a mennyiségi faktor: a költői művekben jelentkező ismétlődéseknek igen nagy száma. Ennek a jelenségnek többféle magyarázata lehetséges, de általában vagy úgy szokták leírni mint az orális költészet jelenlétének bizonyítékát az írásos költészetben, vagy mint a költői nyelvhasználat sajátos archaizmusának okozóját, vagy mint a költői kompozíciók sajátos jellegzetes szervező elemét, illetve mint egy általános, közös költői hagyományhoz való tartozás bizonyítékát. Ha jobban megvizsgáljuk azonban, akkor belátható, hogy ezek közül egyik meghatározás sem képes pontosan körülírni, meghatározni a *historiás ének* alapvető kompozíciós jellemzőit és stílusjegyeit, mely csak mind a négy szempont együttes alkalmazásával oldható fel.

Mint köztudott, a *historiás ének* egy olyan műfaji jelöl, mely körülbelül 150 költeményt ölel fel, melyek poétikai és stilisztikai szempontból igen nagy változatosságot mutatnak, más szavakkal: a *historiás ének* megjelölés túl általános és tág ahhoz, hogy meg lehessen vele magyarázni az egyes — különféle — szövegekre jellemző technikai, stilisztikai és poétikai jellegzetességeket, és ezen még az sem segít, ha a *historiás énekeket* tematikai szempontok alapján *történeti énekekre*, *széphistóriákra* és *vallásos historiákra* szokták felosztani, mert ez az osztályozás csak az egyes költemények tartalmát határozza meg, és nem veszi figyelembe a költemények poétikai jellegzetességeit, sajátos költői létezési módját. Az ismétlés alkalmazása általánosan jellemző az egész XVI. századi magyar elbeszélő költészetre, teljesen függetlenül a feldolgozott témától — talán csak az előfordulás gyakoriságában van különbség az egyes költemények között. Az ismétlés az oralitás, a szóbeli költészet jelenlétét mutatja a *tudósító énekekben* és néhány *széphistóriában*, melyekre épp ezért elsősorban az archaizálás és a népies jelleg lesz jellemző, mint például a *Szép ének a gyulai vítezekről*, vagy a *Telamon historiája* esetében, de nem lehet archaizmus vagy népieség jellemző olyan művekre, mint Enyedi György vagy Szegedi Veres Gáspár Boccaccio-átdolgozásai; az ismétlés szerkezeti és nyelvi archaizmus lehet a *Rusztán császár historiájában*, de semmiképp sem az Tinnódi költeményeiben; az ismétlés jellegzetes kompozíciós elem Istváni Pál vagy Ráskai Gáspár széphistóriáinak esetében, de nem az Görccsöni Ambrus Mátyás király *historiája* esetében; az ismétlés alkalmazása jellegzetesen jelöli egy irodalmi hagyomány elfogadását, továbbélését az *Árgirus historiája* vagy *Wathay Ferenc történeti énekei* esetében, de mást jelent, más funkciója van *Szölösi István Szenán basa megveretése* című műve vagy az *Eurialusnak és Lucretiának szép historiája* esetében.

Egy ilyen gazdag, és stilisztikai szempontból ennyire differenciált irodalmi anyag esetében maga az ismétlődés költői szerepének vizsgálata is megkívánná az egyes szövegek alaposabb vizsgálatát, azaz minden szöveg ilyen szempontú analízisének elvégzését. Ennek ellenére — és ennek hiányában — meglehetősen hasznosnak tűnik minden olyan megállapítás, mely általános választ kíván adni a jelenség előfordulásának értelmezésére, azaz amely a XVI. századi magyar elbeszélő költészet összes szövegére érvényesen kívánja meghatározni az ismétlődés jelenségét.

³ A. DI FRANCESCO, *A Szigeti Veszedelem formulái*, ItK 1987—1988. 150—174.

⁴ A „vers” és a „ritmikus sémák” konceptuális ellentétességével kapcsolatban ld.: M. JOUSSE, *Etudes de psychologie linguistique*, Paris, 1925., amelyre többször is hivatkoznak a kérdéskörben P. BOGATYREV és R. JACOBSON immár híressé vált tanulmányukban. P. BOGATYREV — R. JACOBSON, *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*, in *Donum Natalicum Schrijnen*, Nimegen-Utrecht, 1929. 900—913. (olasz kiadásban: *Il folklore come forma particolare di creazione*, in R. JACOBSON, *Poetica e poesia*, Torino 1985. 29—30.).

Az ismétlés lehet fonológiai, ritmikai és lexikális.⁵ Vizsgálódásom jelen esetben csak a lexikális ismétlődésre korlátozódik, amely egy meghatározott metrikai helyzetben jelentkezik. Ezt a típusú ismétlődést nevezi a nemzetközi irodalomtörténeti szakirodalom formulának, mindenekelőtt az orális műalkotások megítélésékor. Jelen esetben azonban én a formulát nem mint az orális költészet alkotóelemét értelmezem, hanem mint egy meghatározott versmértékrendszer és verselés keretén belül jelentkező, pontosan kimutatható, állandóan visszatérő lexikális elemek jelenlétének bizonyítékát. Mivel a szöveg szerkezetén belül jelentkező egyetlen ismétlődés sem tekinthető véletlenszerűnek, a különféle ismétlődések osztályozása, minősítése és klasszifikálása a szöveg szerkezetének megértése szempontjából elsődleges fontosságú feladat, mely jelen munkánk célját is képezi.

A *históriás ének* formuláris stílus szempontjából történő vizsgálata mindenekelőtt egy a XVI. századi magyar elbeszélő költészetben impliciten meglévő retorikának egyik legfontosabb aspektusát kívánja megvilágítani. A XVI. századi magyar művészeti, irodalmi tudatban még általánosan elfogadott esztétikai tételek számított az identitás, melynek következtében a művészi szép nem elsősorban az új felmutatásában, hanem a már ábrázolt, kifejezett dolgoknak újbóli pontos reprodukálásában, stilisztikai szinten variált előadásában állt.⁶ A formuláris stílus alkalmazásának alapja épp egy olyan implicit retorika, mely egy olyan esztétikai gondolat érvényesítését szolgálta, mely a művészi alkotások értékét a már megismert és elfogadott művészi univerzum egy részletének költői visszaadására korlátozta. Hogy a nyelvészet terminusait használjuk:⁷ a formuláris ismétlés állandóan a *langue* és a *parole* közötti kapcsolat visszaadására törekszik, melyen belül itt a *langue* az általánosan elfogadott és egységesen használt stílushagyományt jelenti, míg a *parole* úgy értendő, hogy a költő, illetve a költeményt leíró a számára készen álló formulakincset variálja, használja fel a szöveg megformálásakor. A formuláris stílus ilyen módon az egyéni és az általánosan elfogadott, interszónális nyelvhasználat kapcsolatán belül jelentkezik. Roman Jakobson gondolatát parafrázálva úgy is fogalmazhatnánk, hogy a XVI. századi magyar elbeszélő költészet formuláris stílusa egy olyan hagyományos rendszert jelentett, melyen belül az egyes szerzők különböző egyéni variánsokat dolgozhattak ki — melyeket én komplex-formuláknak nevezek,⁸ ugyanis nem teljesen azonos ismétlődésekről van szó — de amelyek csak mint az általánosan elfogadott és érvényes *langue* egyéni elhajlásai, és csak ennek keretében léteznek és funkcionálnak. A magyar *históriás ének* implicit retorikáján belül kevés szereppel bír a neogrammatikusok által annyit hangoztatott mitikus-individuális nyelvhasználat, vagy csak azon költemények esetében jelentkezik, melyeknek szerzőit már egy merőben új esztétikai törekvés, szempont vezeti, amelynek már egyre inkább az egyéni formálás eredetisége lesz a meghatározója. Csak ebben az értelemben, és csak ebből a szempontból érvényes a *históriás énekekre* az átmeneti műfaj címkéje, azaz hogy a műfajon belül együtt, egymás mellett léteznek hagyományos és olyan stílustendenciák, melyek egyre inkább túl akarnak lépni a hagyomány megunt keretein. Nem feltétlenül szükséges meghatározni, illetve pontosan tudni az egyes művek oralitásának mértékét, vagy akár az egész mű nemét, ugyanis a formuláris ismétlődés mind a két költői kifejezőmódra egyaránt jellemző, illetve mindkét költői kifejezőmód alapvető kifejezési eszköze. Azt sem tudjuk, hogy hány orális, illetve frásos műalkotás létezett, melyek immár teljesen elvesztek számunkra, de az a formuláris stílus, melyet a rendelkezésünkre álló szövegek alapján rekonstruálni tudunk, elégséges alapot ad arra, hogy rekonstruáljuk ezt az implicit retorikát, mely, nagy valószínűség szerint, nem tett semmiféle különbséget a szóbeliség és az írásbeliség között.

A XVI. századi magyar *históriás énekek* esetében tehát a formuláris stílus nemcsak az orális, hanem az egész elbeszélő költészetnek is költői kifejezőeszköze volt. M. Parry a *Les formules et la métrique d'Homère* című munkájában a következőkben állapította meg a hagyományos epikus stílus jellemző jegyeit: „Pour Homère, comme pour tous les aèdes, versifier c'était se souvenir. C'était se souvenir des mots, des expressi-

⁵ Az ismétlések és a struktúra viszonyával foglalkozik J. M. LOTMAN monográfiája: *La struttura del testo poetico*, Milano, 1972—1980. 120—239.

⁶ J. M. LOTMAN, i. m., 153—155.

⁷ Ebben az esetben és az elkövetkezőkben a magyar formuláris stílus értelmezésében R. JAKOBSON elméletét követem, i. m. 18—33.

⁸ Ami az „egyszerű” és „összetett” formulákra vonatkozó terminológiát illeti, vö.: E. HABET — L. COMAN, *Analyse des formules épiques dans la Chanson de Cambrai à l'aide de l'ordinateur*, „Revue Roumaine de Linguistique”, 1981., 177—186.

ons, des phrases entendus dans le récit des aèdes qui lui avaient enseigné le style traditionnel de la poésie héroïque... En poursuivant le double but d'une versification facile et d'un style héroïque ils se firent une diction formulaire et une technique de son emploi, et cette technique des formules „prit le relief des choses traditionnelles”.⁹ Hasonlóképp lényeges H. Peukert megállapítása, melyet a *Die Funktion der Formel im Volkslied* című munkájából idézünk: „Die sprachliche Formel wird in der Volksdichtungssprache zum substantiellen Stilelement, zur poetischen Formel mit ihrer spezifischen ausdrucksraffenden Funktion”.¹⁰ És szabadon végül idéznem a neves olasz filológust, Lorenzo Renzit, aki a *Canti narrativi tradizionali romeni* című munkájában a következőket állapította meg: „Uno stile „ideale” dunque non sarà necessariamente quello che ogni volta, con assoluta libertà, sceglie i suoi mezzi, ma potrà essere anche quello per cui i mezzi sono dati una volta per sempre *a priori*. Solo che a questo punto gli elementi formulistici cessano di apparire come meri espedienti di memorizzazione, per mostrarsi contemporaneamente anche come strutture espressive fondamentali della poesia.”¹¹ Ahhoz, hogy megértsük a magyar históriás énekek kompozíciós technikáját, segítséget nyújthat az, amit Marcel Jousse állapított meg *Etudes de psychologie linguistique* című munkájában: „Képzeljünk el egy olyan nyelvet, mely összesen két-háromszáz ritmikus mondatból áll, melyet négyszáz ritmikai séma szerint variálnak... ebben az esetben az egyéni invenció arra szorítkozna, hogy a rendelkezésre álló ritmikai sémák szerint, azok analógiájára, a már rendelkezésre álló sztereotip mondatokból, hasonló, de saját variációjú ritmikus struktúrákat szerkesszünk, ugyanolyan ritmus, ugyanolyan szerkesztés... felhasználásával... nagy valószínűség mellett ugyanazon tartalom és mondanivaló kifejezésére.”¹²

Természetesen az előbb idézett munkák elsősorban az orális költészetre vonatkoznak, a népi szájhagyományban élő költészetre, de az itt megállapított poétikai elvek, nagyon kis módosítással, érvényesek a *históriás ének* formuláris stílusára is. Mindenekelőtt érdemes kiemelni, hogy a magyar elbeszélő költészetben igen nagy számmal fordulnak elő olyan lexikális és szerkezeti formulák, melyek egymás közti felcserélhetők, egymással komplementer kapcsolatban állnak. P. Zumthor szerint: „meg lehet különböztetni olyan lexikai formulákat, melyek egy meghatározott állandó szóanyagot használnak fel, és strukturális formulákat, melyek egy üres ritmikai sémát képeznek, melyek egy meghatározott szintaktikai és mindenekelőtt egy meghatározott szemantikai mintára vezethetők vissza. Egyébként a két csoport ritkán szerepel egymástól külön, talán úgy is mondhatjuk, hogy az első csoport a második egy sajátos változatát jelenti.”¹³

De most már adósok vagyunk a magyar *históriás ének* implicit retorikájának megfelelő formula meghatározásával.¹⁴ Ez a retorika, mely gyakran nem sokban különbözik az *artes retoricae* kánonjától, szívesen él formulákkal, formuláris sémákkal, illetve trópusokkal. A formulák a cselekmények és a szituációk leírására szolgálnak, a formuláris sémák megfelelnek a klasszikus retorika *figurae* és *schemata* néven jelölt elemeinek, és inkább a költői kifejezés erősítésére, mint a tartalom közlésére szolgálnak, míg a trópusok már az epitetók, az állandó jelzők világába vezetnek. Ezt a retorikát nem mi találtuk ki absztrahálás révén, hanem a tanulmányozott szövegek realitásából vezettük le dedukcióval. Ez a retorika jelen volt minden egyes szerző művészi tudatában, és ennek segítségével nem annyira költött, mint inkább alkotott azon stilisztikai keretek között, melyek már adottak voltak számára. Ezzel kapcsolatban még egyszer Varjas Bélát kívánom idézni: „A formula' valójában az orális költészet, legfőként az alkalomszerűen rögtönző epika nélkülözhetetlen alkotóeleme. A XVI. század magyar históriás énekei és széphistóriái azonban már nem orális, hanem irodalmi szerzemények, noha a XVI. századi magyar szerzők még erősen támaszkodtak az orális gyakorlatra. Az olvasmányaikból 'kiszedegetett', szerintük 'csuda' vagy 'lőtt dolgok' önálló megformálásának szándéka nálunk még ritka kivétel... Az egyéni nyelvi kifejezőeszközök megteremtésére alig törekedzenek, vagy legalábbis nem jobban, mint amennyire témájuk, irodalmi mintájuk amúgy is rákényszeríti őket.”¹⁵

⁹ M. PARRY, *Les formules et la métrique d'Homère*, Paris, 1928., 6—7.

¹⁰ H. PEUKERT, *Die Funktion der Formel im Volkslied*, in *Poetics*, Warszawa — The Hague, 1961., 531.

¹¹ L. RENZI, *Canti narrativi tradizionali romeni*, Firenze, 1969., 18.

¹² M. JOUSSE, i. m.

¹³ P. ZUMTHOR, *Langue et techniques poétiques à l'époque romane (XI—XIII. siècles)* Paris, 1963. (olasz nyelven: *Lingua e tecniche poetiche nell'età romanica*, Bologna, 1973. 137—138.)

¹⁴ Ennek az implicit retorikának meghatározására L. RENZI terminológiáját alkalmazom. L. RENZI, i. m., 19.

¹⁵ VARJAS B., i. m., 202.

A formula fogalmának meghatározása bizonyos értelemben mindig magában rejti a többértelműséget, hiszen mindig egy-egy meghatározott költői szöveg viszonylatában kerül alkalmazásra. Ez a szöveghez kötöttség azonban nem akadályozza meg azt, hogy a magyar epikus költészet esetében is azon formulaértelmezéseket alkalmazzuk, melyet a nemzetközi irodalomtudomány a francia *chansons de geste*, az antik eposz-költészet és a délszláv orális epika elemzésekor már eredményesen kidolgozott. Ezt a típusú formulaértelmezést az is indokolja, hogy míg az egyes formulák értelmezése különféle lehet, maga a formuláris stílus alakulása azonos képet mutat különböző kultúrák és korok esetében.¹⁶

Más alkalommal már módom volt arra, hogy részletesebben kifejtssem álláspontomat a formula fogalmáról, amely mindenekelőtt annak a költői technikának felel meg, amely a históriás énekek poétikai magját alkotja.¹⁷ Most csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy amennyiben ezt a fogalmat irodalomtörténeti szempontból eredményesen kívánjuk felhasználni, akkor csakis az az eljárás lehet gyümölcsöző, mely egy sajátos középútat képvisel a formulát mint merev metrikai klisé értelmező nyugat-európai irodalomkritikai álláspont és a Varjas Béla által képviselt felfogás között, mely főleg a lexikai ismétlődéseknek tulajdonít formulajelleget, és így felhasználásuk a szintaktikai keretben változatosabb lehet. Be kell vallanom, hogy a Varjas-féle értelmezés jobban megfelel, és könnyebben alkalmazható a XVI. századi magyar epikus költészet esetében, és igazi jelentősége abban rejlik, hogy lényegében meghatározott költői toposzokban mutatja fel a formula meglétét.¹⁸ Ugyanakkor viszont igen lényegesnek érezzük a másik meghatározást is, mely hangsúlyozza a formulák versszerkezeten belüli metrikai kötöttségét, mert ez a formuláknak olyan jellegzetességeire hívja fel a figyelmet, melyek egyébként észrevétlenül maradnának. Arról nem is szólva, hogy csakis a költői versmérték szabályrendszerének figyelembevételével leszünk képesek különbséget tenni a prózastílus egyes visszatérő elemei és a költői stílus formulái között. Lexikális tekintetben nincs különbség a prózában jelentkező retorikai ismétlés és a költészetben jelentkező formuláris ismétlés között. Nem a lexikai anyagban jelentkezik az eltérés, hiszen ez megegyezik, hanem a formulák felhasználási módjában, az aggregátum szerveződésében. A formula fogalmának meghatározásakor a nehézség nominalisztikai természetű, ugyanis épp a „formula” elnevezés vezethet tévútra. Teljesen érthető, hogy fenntartásokat szülhet az, amikor formulának nevezünk egyszerű szó-, illetve névmásismétléseket, olyan kifejezéseket, és szókapcsolatokat ismétlődését, melyeknek nincs különösebb szemantikai súlya. Érthetőek ezek a fenntartások és kételemek, de semmiképp sem fogad-

¹⁶ A formula fogalmával és a formuláris stílussal kapcsolatos igen gazdag szakirodalomból, a korábban már idézetteken túl, csak a legfontosabb műveket említem meg ehelyütt: PARRY, M.: *L'épithète traditionnelle dans Homère*, Paris, 1928; BOWRA, C. M.: *Heroic Poetry*, London 1952; LEJEUNE, R.: *Technique formulaire et Chansons de geste*, in „Le moyen âge”, LX (1954), 311–34; RYCHNER, J.: *La Chanson de Geste: essai sur l'art épique des jongleurs*, Genève–Lille, 1955; AA.VV.: *La technique littéraire des chansons de geste*, Actes du Colloque de Liège, 1957; LORD, A. B.: *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass. 1960; NICHOLS, S. G.: *Formulaic diction and thematic composition in the Chanson de Roland*, The University of North Carolina Press, 1961; AA. VV.: *Poetics*, Warszawa — The Hague 1961; DUGGAN, J. J.: *Formulas in the Couronnement de Louis*, in „Romania” 87 (1966), 315–344; AA. VV.: *Yale classical studies*. Volume twenty, Homeric studies, New Haven and London 1966; DI DONATO, R.: *Problemi di tecnica formulare e poesia orale nell'epica greca arcaica*, in „Annali Scuola Norm. Sup. Pisa”, 38 (1969), 243–294; CHASCA, E. de: *Toward a Redefinition of the Epic Formula in the Light of the Cantar de mio Cid*, in „Hispanic Review”, 38 (1970), 251–263; DUGGAN, J. J.: *The Song of Roland: Formulaic Style and Poetic Craft*, Univ. of California Press, 1973; AA. VV.: *Oral Literature and the Formula*, Univ. of Michigan Publications Office, 1976; SZABICS, I.: *Epika és költőség. A XII. századi francia elbeszélő költészet stílusesszékői*, Bp. 1983; GENTILI, B.: *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, Bari 1984.

¹⁷ A. DI FRANCESCO, *La Griselda ungherese e lo stile formulare delle prime széphistóriák* in „ANNALI del Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale”, Sezione Letterario-Artistica, Nuova Serie 2. (XXI–II), I.U.O. Napoli, 1984., 121–141.; Uő. *A XVI. századi históriás énekek formulakincse* (előadás az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-Barokk kutatócsoportja 1985. májusi Pécsen rendezett konferenciáján, kiadatlan); Uő., *Formoule nel Szigeti Veszedelem*, „Rivista di Studi Ungheresi”, Roma, 2, (1987); Uő., *A Szigeti Veszedelem formulái*, ItK 1987–1988. 150–174.

¹⁸ VARJAS B., i. m. 201–208, 349–353.

hatók el, mert túl azon, hogy a kérdésnek ezt a vonatkozását a szakirodalom már rég feldolgozta és megoldotta,¹⁹ formulaként nem valamiféle szokatlan kifejezést vagy szókapcsolatot kell keresnünk, mely valamilyen szempontból eltér a köznyelvi használatától, hanem épp ellenkezőleg: a formula a köznyelvi kifejezésmódnak olyan eleme, mely épp az ismétlés által válik ki a köznyelvből, az ismétlés által kap a költői szövegben megkülönböztetett szerepet, sajátos rendszerbeli elhelyezést, mely által egy általánosabb elképzelésnek válik kifejezőeszközzé. Más szavakkal: egy kifejezés, egy szókapcsolat, egy szó, azaz bármilyen lexikai elem nem azáltal válik formává, mert „különös”, mert valamilyen módon eltér a nyelvi normától, megszokástól, a köznyelvi használattól, hanem azért, mert egy meghatározott vershelyzetben megismétlődve formulaként funkcionál. Minden ismétlés formulává válik azáltal, hogy a dantei értelemben vett költői *convenienza* eszköze a versben. A formula tehát egy meghatározott kifejezési rendszer alkotóeleme, melyet tartalmi, lexikális, szintaktikai és ritmikai kötődések befolyásolnak, és amelyek egymással igen szoros kapcsolatban állnak, és épp ezen szoros kötődés miatt nagyon megkötik a szerzők kezét, kifejezési lehetőségeit: a költőnek meghatározott szavakat, mondatokat, verssorokat kell használnia egy rajta kívül eső konvencióhoz alkalmazkodva, melytől nem térhet el semmiképp sem.²⁰

A *chansons de geste* tanulmányozása során nem egy kísérlet történt az „igazi formulák” és az „álformulák” megkülönböztetésére.²¹ Ám egyértelmű, hogy rosszul vetettük fel a kérdést, mert az igazi feladat az, hogy magára az ismétlésre adjunk magyarázatot, olyat, amely az összes ismétlődésre általánosan érvényes interpretációt tud nyújtani. Talán helyesebb, ha igazi és álformulák helyett „belső formulákról” és „külsőlegies formulákról” beszélünk, az első alatt egy adott szövegben előforduló ismétlődéseket, a másik alatt több szövegben előforduló ismétlődéseket értve. Természetesen, amikor a formulákat tipologizálni kívánjuk, akkor elsősorban sajátos retorikai funkciójukat kell szem előtt tartani: ilyen szempontból nagy számban találhatunk olyan általánosan felhasználható formulákat, melyek a legkülönbözőbb témákat feldolgozó elbeszélő költeményekben is előfordulnak, és olyan specifikus formulákat, melyek csak egy meghatározott témakörre jellemzők, azaz olyan formulákat, melyek nagyon hasonlítanak az eposzok toposzaihoz, és amelyek hasonlóképp megtalálhatók a vallásos költészetben, valamint a novellában is.

Szükség van tehát egy olyan hajlékony, jól alkalmazható meghatározásra, mely a formula fogalmában képes felölelni a *historiás ének*ben jelentkező mindenfajta ismétlést. Így tehát *formulának* nevezünk minden olyan ismétlést, mely több szövegben fordul elő és *ismétlésnek* tekintjük az ugyanazon szövegben belül jelentkező lexikális ismétlődéseket; továbbá *formuláris sémának* nevezzük azt a metrikai-szintaktikai szerkezetet, melyet egy meghatározott szórend, lexikai kapcsolat jellemez (így például, ha a jelzőt egy raggal ellátott névszó követi, vagy ha a mutató névmást kötőszó, azt pedig egy kijelentő mód múlt időben álló ige követi stb.). Természetesen ezek a formuláris sémák elsősorban a jelenség tanulmányozása során alkalmazott absztrakciók eredményei, azaz a meghatározott sémákon belül a költemények szerzői egy meghatározott paradigmaticai tengely körül különböző változatokat alkalmazhatnak, egy meghatározott központi *Gestalt* szerint, amelynek alapját egy *mélyszerkeztúra* képezi, melynek meghatározatlan számú *felsőszéri struktúra* felelhet meg.²² Szükséges azt is figyelembe venni, hogy természetesen mindezzel együtt jelentkezik a *parallelizmus* jelensége is, amit mi, a magunk részéről, a formuláris ismétlődési rendszer kialakulási folyamatának alárendelt mozzanataként értékelünk. Ezen az alapvető hármasságon belül *egyszerű formulának* nevezünk minden olyan ismétlődést, ahol teljes azonosságról, ismétlésről van szó, és *összetett formulának* nevezzük azokat az ismétléseket, melyeken belül szintaktikai és paradigmaticai szinten kisebb eltérések, variációk jelentkeznek. Végül, a komplexformulák csoportjába sorolom az olyan ismétléseket, amelyek alapját az úgynevezett „állandósult szókapcsolatok”, illetve a „vonzattal rendelkező szavak” jelentik, melyek a nyelv szerkezetétől függenek, a szavak egymás közti kapcsolata alapján, ugyanis egy meghatározott szó mindig egy szemantikai szempontból meghatározott másik szót hív maga mellé.

Az előzőekben felvázoltunk tehát egy speciális rendszert, melyet a *historiás ének* költői regiszterének tekintünk. Akár nevezhetjük ezt a magyar elbeszélő költészet epikai regiszterének is, ha ezt úgy értelmezzük, hogy a regiszter nem egy meghatározott műfajhoz vagy témaviághoz kötődik, hanem ezek felett helyezke-

¹⁹ J. J. DUGGAN, *The Song of Roland...* i. m. 151–152.

²⁰ P. ZUMTHOR, i. m. 156.

²¹ A kérdéskörben felmerült vitához vö.: J. J. DUGGAN: *The Song of Roland...* i. m. 12–13.

²² L. RENZI, i. m. 27–53.

dik el. Ahogy P. Zumthor megállapította: „a regisztert igen sok motívum és számtalan formuláris kifejezés befolyásolja, de semmiképp sem a feldolgozott témák tára. Minden regiszter, melyet egy meghatározott számú és fajtájú lexikai és retorikus eljárás alakított ki, egy sajátos kifejezési módnak lesz meghatározója.”²³

Igen, szerintem a *históriás ének* sajátos kifejezési módját a mai olvasó épp a formuláris stílus elemzésén keresztül képes csak megismerni és megérteni. A formuláris stílus fogalma segíthet megérteni jobban a XVI. századi magyar költészetet, ha benne egy olyan nyelvi eszközt látunk, melyben kifejeződéésre jut egy olyan irodalmi műveltség, mely még meglehetősen merev, és gyökereit a magyar középkori kultúrába mélyeszi, és mellyel meg lehet magyarázni az egész magyar reneszánsz költészet jellegzetességeit és korlátait, melynek alapját — legalábbis Balassiig — egy olyan költészetszemlélet képezi, mely nem tulajdonít semmilyen fontosságot a költői eredetiségnek. Ennek a poétikának segítségével jobban meg tudunk határozni egy jellegzetes stílusaspektust, mely révén a magyar irodalom, az összes meglévő sajátosságával egyetemben könnyebben lesz elhelyezhető az európai reneszánsz irodalmak körében.

FIGGELÉK

A históriás énekekre alkalmazott formulaipológia szemléltetése céljából a következőkben felsorolunk néhány jellemző példát. Rövidítések: RMKT = *Régi Magyar Költők Tára*: Varjas = *Balassi Bálint és a 16. század költői I–II*. Varjas Béla kiadása. Bp. 1979. Stoll = *Árgirus históriája*. Stoll Béla kiadása, Bp. 1986.

Az egy emistichonnál kisebb formulák

1. Ezt hallván _ (_) | _ _ _ _ _ (_) (_)

a:	<i>Ezt hallván</i> basa,	főhajtván kiméne	Tinódi,	RMKT 3, 77, 173.
	<i>Ezt hallván</i> magyarok,	igen megbódulának	Tinódi,	3, 66, 156.
*	<i>Ezt hallván</i> vitézők,	éjjel készülnek	Tinódi,	3, 180, 109.
*	<i>Ezt hallván</i> vitézek,	igen búsulának	Tinódi,	3, 373, 85.
	<i>Ezt hallván</i> az ifjak	elindulának	Névtelen,	7, 38, 77.
	<i>Ezt hallván</i> Gisippus	megszomorodék	Szegedi,	8, 310, 169.
*	<i>Ezt hallván</i> a császár	felele mindjárt	Névtelen,	8, 397, 2121.
*	<i>Ezt hallván</i> a császár,	úgy örülte vala	Névtelen,	8, 406, 2445.
*	<i>Ezt hallván</i> az császár,	meghagyá hadának	Névtelen,	8, 407, 2493.
	<i>Ezt hallván</i> az király	hamar felszökölék	Névtelen,	8, 177, 109.
	<i>Ezt hallván</i> az atyja	róla gondolkodék	Névtelen,	8, 351, 501.
	<i>Ezt hallván</i> az ember	igen megfélemlék	Névtelen,	8, 424, 3097.
	<i>Ezt hallván</i> , társai	igen örülnének	Névtelen,	8, 355, 641.
al:	* Faraó <i>ezt hallván</i>	Józsefért bocsáta	Nagybánkai,	RMKT 4, 12, 237.
	* Faraó <i>ezt hallván</i>	Józsefnek felele	Nagybánkai,	4, 25, 637.
	Hector <i>ezt hallván</i> ,	lovára fordulván	Hunyadi,	8, 54, 125.
	Fortune <i>ezt hallván</i>	igen keseredék	Névtelen,	8, 425, 3117.

Az itt leírt formula három szótagból áll és egy összetett emisztichon állandó részét képezi. Az emisztichon két tagból áll, az állandó formulából és egy variálható részből, mely arra szolgál, hogy egy meghatározott paradigmatisz tengely körül új és új elemeket építsen be a szókapcsolatba. Csillaggal jelöltem meg azokat az emisztichonokat, melyeknek úgy az állandó, mint a variáns tagja megegyezik, így megegyező emisztichonokat formáinak, melyeket a formuláknak azon csoportjában is figyelembe kell vennünk, ahol a formula és az emisztichon egyenlő értelmezési tartománnyal rendelkezik. Az al-gyel jelölt formulák esetében a két tag az előbbi példákkal ellentétben fordított szórendet mutat az emisztichonon belül.

²³ P. ZUMTHOR, i. m. 155–158.

2. Ezi
Azi hogy hallá _ _ | _ _ _ _ (_)

a:	<i>Azi hogy hallá</i> István,	nyelvét harapá	Tinódi,	RMKT 3, 113, 249.
	<i>Ezi hogy hallá</i> Kaszon	bánatja nagy vala	Tinódi,	3, 287, 153.
	<i>Ezi hogy hallá</i> Jázon	ottan lón örömben	Tinódi,	3, 378, 217.
	* <i>Ezi hogy hallá</i> király,	rajta megbúsula	Ilosvai,	4, 248, 221.
a1:	Sándor <i>hogy ezt hallá</i>	vala bánatban	Ilosvai,	4, 161, 2484.
	András <i>hogy azt hallá,</i>	ottan ellent monda	Tinódi,	3, 94, 145.
	Jónás <i>hogy ezt hallá</i>	igen megrögtene	Batfizi,	2, 89, 9.
a2:	* Királ <i>ezt hogy hallá</i>	igen megharagvék	Batfizi,	RMKT 2, 100, 145.
	Barát <i>ezt hogy hallá,</i>	rajta megbúsula	Tinódi,	3, 52, 1437.
a3:	<i>Ezt császár hogy hallá,</i>	hagyá őt megfogni	Tinódi,	RMKT 3, 274, 145.
	<i>Ezt Kaszon hogy hallá</i>	jó kedvet mutata	Tinódi,	3, 384, 73.

Ennek a klisének számos variánsa van a fentebb említett példákban jelentkező inverzióin túl is. Négy szótagból áll, és mint ilyen Tinódi 7+4-es verssorának képletében önálló emisztichonként is jelentkezhet (RMKT 3,200,301; 3,300,109; 3,336,485), hasonlóképpen Göröcsőninél is (Var. II., 50,1277). Ugyanezen kliséen belül kell számbavenni az *ezt, hogy meghallá*, illetve a *hogy ezt meghallá* típusú variánsokat is, melyek metrikai kiegészítő elemként használják az igeikötőt.

Formulák az első vagy a második felsorokban

3. _ _ _ _ (_) | mikor(on) jutának

a:	Az mezen el-alá	mikoron jutának	Tinódi,	RMKT 3, 68, 247.
	Kozári mezőre	mikoron jutának	Tinódi,	3, 284, 79.
	Szalkai mezőre	mikoron jutának	Tinódi,	3, 294, 197.
	Nagy sok szerencséről	mikoron jutának	Husztí,	Var. II, 646, 822
	Karan városához	mikoron jutának	Dérsi,	RMKT 5, 69, 346.
	Az Alexanderhez	mikoron jutának	Ilosvai,	4, 145, 1971.
	Az király házára	mikoron jutának	Husztí,	Var. II, 634, 469
	Város kapujára	mikoron jutának	Husztí,	Var. II, 639, 611
	Ciprus szigetiben	mikoron jutának	Husztí,	Var. II, 659, 1178
	Egy sepredék helyre	mikoron jutának	Temesvári,	RMKT 8, 183, 172.
	Egyiptom felé	mikoron jutának	Ilosvai,	4, 217, 290.
a1:	Mikoron jutának	az neves Al-Vinczbe	Tinódi,	RMKT 3, 55, 1518.
	Mikoron jutának	császár eleiben	Tinódi,	3, 274, 131.
a2:	Császár sátorában	mikor jutának	Ilosvai,	RMKT 4, 97, 443.
	Palantheum városához	mikor jutának	Husztí,	Var. II., 675, 1615.
	Az Hatvanhoz közel	mikor jutának	Tinódi,	RMKT 3, 303, 212.
a3:	Ötöd napra	mikoron ök jutának	Tinódi,	RMKT 3, 127, 705.
	Czvik városhoz	mikoron ök jutának	Tinódi,	3, 199, 270.
	Strázsásokra	mikoron ök jutának	Tinódi,	3, 248, 361.
a4:	Az Tótváradjára	mikoron juttak vala	Tinódi,	RMKT 3, 45, 1196.
	Trója alá	mikoron juttak vala	Hunyadi,	8, 69, 649.

a5:	Egy szőlő högy közzé Tenger szélire	mikor juttak vala mikor juttak vala	Fekete, Hunyadi,	2, 337, 94. 8, 90, 1349.
a6:	Mikor juttak vala Mikor juttak vala	az Veres tengerre ah Tanais vízre	Farkas, Farkas,	2, 14, 49. 2, 16, 115.
a7:	Mikor az nagy Nikápolyhoz jutának Mikor Dávid eleiben jutának Mikor Nábál eleiben jutának		Tinódi, Névtelen, Névtelen,	RMKT 3, 340, 605. 7, 39, 95. 7, 38, 78.
a8:	Ott mikoron juta Szécsén vára alá Az tenger partjára ő mikoron jután		Tinódi, Huszi,	3, 93, 105. Var. II, 646, 808.
a9:	Az vitézek mikor közel jutának Ez Martonoshoz ő mikor közel juta Rinya mellé mikor azok jutának Mikor leány ágyához jutott volna Mikor jutott volna haza Rómába Mikoron Rómában eljutott volna		Tinódi, Tinódi, Tőke, Szegedi, Szegedi, Szegedi,	RMKT 3, 301, 145. 3, 69, 253. 6, 141, 329. 8, 313, 249. 8, 318, 425. 8, 318, 441.

Az öt vagy hat szótagból álló felsor kezdő kliséje meglehetősen stabilnak mutatkozik. Ennek alkalmazása igen jelentős szerepet töltött be a magyar formuláris stílus kifejlődésében — mindenekelőtt Szegedi költészete esetében —, mert segített feloldani a két emisztichonból álló verssorok merevségét, és ezen a kompozíciós szinten a formula immár kiterjed az egész versorra. A magyar költészet formuláinak ez a nagy variációs gazdagsága vezette arra Varjas Bélát, hogy kétségbe vonja a klisé merevségét. Ez az észrevétel alapvetően helyesnek bizonyul, még akkor is, ha meggondoljuk, hogy a magyar epikus költészetben, legalábbis a formuláris költői kifejezésmód kezdetén, megtalálható volt a formuláris klisék alkalmazása is.

Teljesen nyilvánvaló, hogy egy formulakatalógus elkészítésekor mindenekelőtt a megegyező emisztichonok gyűjtését kell elvégezni, melyek állandóan visszatérnek, megismétlődnek a költői szövegekben. Itt most felsorolunk egy-két jellegzetes típust, melyek a legkülönbözőbb szövegekben is előfordulnak, és mindenekelőtt egy-egy alak jellemzésére, lelkiállapotának meghatározására szolgálnak vagy a cselekmény időpontjának meghatározását segítik elő. A költői trópusok esetében ezek a formulák állandó jelzővel ellátott nevek-ből, illetve visszatérő formulasémákból tevődnek össze.

4.: Csudálatos vala | _ _ _ _ _ (_)

— | csudálatos vala

a:	Csudálatos vala Csudálatos vala Csudálatos vala Csudálatos vala Csudálatos vala Csudálatos vala	minden tisztasága ő erkölcsében Tholdi erőssége az övéi között Trója ereje éles elméjek Fortune serege	Batízi, Ilosvai, Ilosvai, Varsányi, Hunyadi, Szegedi, Névtelen,	RMKT 2, 81, 3. 4, 118, 1117. 4, 245, 145. 7, 83, 134. 8, 104, 1821. 8, 307, 62. 8, 367, 1057.
a1:	Kinek ő szépsége Negyedik fenevad Negyedik bestia Piros szép orczája Álhatatosságban	csudálatos vala csudálatos vala csudálatos vala csudálatos vala csudálatos vala	Batízi Batízi Batízi Batízi Istvánfi,	RMKT 2, 81, 10. 2, 103, 272. 2, 104, 293. 2, 84, 122. Var. I, 420, 675.

5.: Vala nagy bánatja | _ _ _ _ _

a:	Vala nagy bánatja	felséges királynak	Tinódi,	RMKT 3, 54, 1477.
----	-------------------	--------------------	---------	-------------------

	<i>Vala nagy bánatja</i>	királyné asszonnak	Tinódi,	3, 274, 125.
	<i>Vala nagy bánatja</i>	szép asszon társának	Tinódi,	3, 278, 37.
	<i>Vala nagy bánatja</i>	az Memhet basának	Tinódi,	3, 295, 241.
	<i>Vala nagy bánatja</i>	ő szép feleségén	Husztai,	Var. II. 639, 617.
a1:	Rola királynak	<i>vala nagy bánatja</i>	Göröcsöni,	Var. II. 53, 1341.
	Ezt hogy hallá Kaszon	<i>bánatja nagy vala</i>	Tinódi,	RMKT 3, 287, 153.

6.: _____ | sokat gondokodék

a :	Harpagus ő róla	<i>sokat gondolkodék</i>	Kákonyi,	RMKT 2, 307, 199.
	Rola Konstanczius	<i>sokat gondolkodék</i>	Sztárai,	5, 186, 881.
	Végre ő magában	<i>sokat gondolkodék</i>	Névtelen,	8, 176, 91.
	Ezen Fortunatus	<i>sokat gondolkodék</i>	Névtelen,	8, 364, 953.
	Ezen Anna asszony	<i>sokat gondolkodék</i>	Dézsai,	5, 63, 177.
	Az hét firfiakról	<i>sokat gondolkodék</i>	Dézsai,	5, 66, 261.
a1:	Sokat gondolkodék	Fráter György eszébe	Tinódi,	RMKT 3, 15, 245.
	<i>Sokat gondolkodék</i>	barát, elbúsula	Tinódi,	3, 49, 1345.
	<i>Sokat gondolkodék</i>	az Athanasius	Sztárai,	5, 188, 916.

7.: Nem sok idő múlván | _____ ()

a :	<i>Nem sok idő múlván</i>	halálra szorúla	Tinódi,	RMKT 3, 8, 22.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	ketten megtérének	Sztárai,	5, 168, 339.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	néhányad magával	Sztárai,	5, 182, 746.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	az bátyja meghala	Sztárai,	5, 202, 1351.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	zsidokra indula	Dézsai,	5, 60, 57.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	megbetegedék	Dézsai,	5, 32, 97.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	világ végeztetik	Batízi,	2, 96, 40.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	Efezusba elére	Ilosvai,	4, 183, 336.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	onnét visszatére	Békési,	6, 265, 6.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	bécsék az törben	Varsányi,	7, 87, 265.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	bosszúját megállá	Varsányi,	7, 88, 280.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	az szép szűz eljuta	Gergei,	Stoll, 85, 549.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	tanácskodának	Szegedi,	RMKT 8, 308, 77.
	<i>Nem sok idő múlván</i>	hogy gyermek lőtt volna	Névtelen,	8, 411, 2624.
a1:	De haja megneve	<i>nem sok idő múlván</i>	Kákonyi,	RMKT 2, 300, 340.

8.: Az felséges király | _____

a	<i>A felséges király</i>	ezt kiáltattatja	Batízi,	RMKT 2, 92, 116.
	<i>Az felséges király</i>	Ferdinándus királ	Tinódi,	3, 8, 29.
	<i>Az felséges király</i>	hogy hallotta vala	Ráskai,	6, 71, 657.
	<i>Az felséges király</i>	mit parancsolt legyen	Ráskai,	6, 54, 102.
	<i>Az felséges király</i>	nagy vigasságába	Ráskai,	6, 55, 129.
	<i>Az felséges király</i>	ezen nevetkezők	Ráskai,	6, 55, 147.

9.: _____ () az hatalmas Isten

a:	Ezzel megmutatá	<i>az hatalmas Isten</i>	Farkas,	RMKT 2, 21, 251.
* Ezzel megjelenté	Rejájok tekénte	<i>az hatalmas Isten</i>	Farkas,	2, 22, 295.
* Ezzel mejelenté		<i>az hatalmas Isten</i>	Varsányi,	7, 81, 57.
		<i>az hatalmas Isten</i>	Batízi,	2, 94, 177.

	Azért uram él	az hatalmas Isten	Névtelen,	7. 41, 173.
a1:	Az hatalmas Isten	megfeddet az igéért	Farkas,	2,23,324.
	Az hatalmas Isten	vízzel mind elveszté	Varsányi,	7,81,54.
	Az hatalmas Isten	ezen megbúsula	Sztárai,	8,259,21.

Formula jellegű verssorok

a:	Rettenetes Istennek nagy haragja	Névtelen,	RMKT 6, 75, 1.
	Rettenetes Istennek nagy haragja	Torkos,	7, 73, 765.
	Rötenetes istennek nagy haragja	Tardi, Var. II,	739, 41.
b:	Kinek talám mássát ti nem hallottátok	Istvánfi,	RMKT 2, 27, 2.
	Kinek talám mássát ti nem hallottátok	Ráskai,	6, 51, 2.
	Kinek talám mássát ti sem hallottátok	Tinódi,	3, 53, 1446.
b1:	Kinek mását soha nem is hallottának	Csáktornyai, Var. II,	845, 4.
	Talám mássát soha nem hallottátok	Tinódi,	RMKT 3, 105, 6.
	Hogy még nem hallotta soha senki mássát	Varsányi	7, 83, 148.
	Az kinek mását nyilván jól tudom, ti nem hallottátok	Névtelen,	RMKT 7, 169, 2.
c:	Sokat bennök magyarok levágának	Tinódi,	RMKT 3, 206, 494.
	Sokat bennök magyarok levágának	Tinódi,	3, 325, 125.
	Sokat bennök magyarok levágának	Tinódi,	3, 334, 440.
	Sokat bennök magyarok levágának	Tinódi,	3, 347, 855.
c1:	Sokat bennök városban levágának	Tinódi,	RMKT 3, 325, 140.
	Sokat bennök csakhamar levágának	Szőlősi,	Var. II, 959, 580.
	Sokat bennök ők hamar levágának	Szegedi,	RMKT 6, 164, 356.
	Sokat benne Kinizsi ott levága	Bogáti,	Var. II, 290, 1040.
	Sokat bennök levága, fogdostata	Bogáti,	Var. II, 291, 1057.
	Szertelen sokat bennök levágának	Hunyadi,	RMKT 8, 88, 1290.
	Megvevék, sokakat bennök levágának	Temesvári,	8, 184, 195.
	Nagy sokat őbennök földre levágának	Névtelen,	8, 44, 273.
	Sokan őbennök is ott levágának	Névtelen,	8, 44, 283.
	Az mezőn ő bennök sokat levágának	Névtelen,	8, 47, 383.

A XVI. századi magyar epikus költészetben igen gyakori az egész verssorokra kiterjedő formulák alkalmazása. Ebben az esetben azonban a szerzők ritkán használnak teljesen megegyező verssorokat, inkább a verssorokon belül alkalmazott variációkkal színesítik a formulákat. Éppen ezért csak azokat a formulákat soroltuk itt fel, melyek több szerző esetében is előfordulnak, a példákat a vallásos és a történeti énekekből, illetve az elbeszélő költeményekből merítve. Amint az itt felsorolt példákból is kitűnik, ezekben az esetekben meglehetősen gyakori az alapformula variálására való törekvés.

A két sorra kiterjedő formulák

Ez a formulatípus meglehetősen elterjedt az egy versen belüli ismétlések verstani szerepének kiemelésére. Ennek a formulatípusnak alkalmazása azonban csak egy-egy műre jellemző, és igen ritka az az eset, amikor ugyanannak a kétsoros formulának felhasználása két vagy több szerzőnél is jelentkezik. Ezekből is szeretnénk néhány példát bemutatni.

_____() | __ csudálkozik
 _____() | __ álmélkodik

a:	Páris dolgán oly Cselekedetén	igen csudálkozik igen álmélkodik	Névtelen, RMKT 8, 141, 221—2.
b:	Kin a király ismét Honnat teszi szerét,	igen álmélkodnék azon csudálkoznék	Névtelen, RMKT 8, 377, 1419—20.
c:	Én szívemben mindjárt elálmlékom Szépségeden igen megcsudálkom		Névtelen, RMKT 8, 143, 294—5.
d:	Az ő jó termetén És nagy kazdagságán	csudálkoznak vala álmélkodnak vala	Tinódi, RMKT 3, 374, 111—2.
e:	Jázon szép termetén És nagy kazdagságán	csudálkozik vala álmélkodik vala	Tinódi, RMKT 3, 374, 119—20.

Egész versszakra kiterjedő formulák

Ennek a jellegzetes ismétlésnek az alkalmazása gyakrabban fordul elő egy szerző egy költeményén belül, vagyis olyan formuláról van szó, melyet több szerző is felhasznál, de ritkábban. Az első esetben az ismétlést a szöveg valamilyen belső jellegzetessége indokolja, mint például a *Rusztán császár históriája* esetében az archaizálásra való tudatos törekvés, mely a nagy számú, jellegzetesen visszatérő formulák sorozatán keresztül jut kifejeződésre; Tinódinál a versszakok megismétlését ugyanannak a témának újra-feldolgozása indokolja (vö. *Eger vár viadaljáról való ének*, ill. *Egri históriának summája*), és csak a legritkább esetben van szó ugyanannak a szituációnak késleltetett visszaidézéséről (vö. RMKT 3, 26, 597—610. és RMKT 3, 179, 61—74.). A második esetben a megismétlődő strófákat szinte mindig úgynevezett megközelítési formulák alkotják (ezekre a legjobb példa Istvánfi Pál, Ráskai Gáspár és Szendrei Névtelen műveiben találhatjuk), illetve a magyar históriás énekekre jellemző záróformulák. Most csak azokat a példákat soroljuk fel, ahol az egész versszakra kiterjedő formula térmeghatározó jellegű:

*Nem messze hozzájok egy kis falu vala,
Egynéhán szegén nép kiben lakik vala,
Szegénbiknek neve az Jankula vala,
Az ő szegényét is isten látta vala.* Istvánfi, RMKT, 2, 30, 105—108.

*Az vártól nem messze egy faluja vala,
Abban egy vén jámbor akkor lakik vala,
Ki nemességében akkoron él vala,
Ő titkait azzal ott közölte vala:* Ráskai, RMKT 6, 63, 393—396.

*Nem messze az vártól csak szomszéd faluban,
Egynéhány szegény nép lakik vala abban,
Egy varga is vala akkor az faluban,
Nestorkius varga neve az faluban.* Névtelen, Var. II, 582, 25—28.

Irene Rübberdt
(Berlin)

KÉT VERS A MODERNSÉG ÉS AZ AVANTGÁRD KÖZÖTT

(Ady Endre: *A csodák esztendeje*, Jakob van Hoddis: *Weltende*)

Ady Endre *A csodák esztendeje* című verse — akkor még cím nélkül mint *A minden-titkok versei* című kötet első darabja — 1910 februárjában jelent meg a *Nyugat*-ban, az irodalmi modernség magyar folyóiratában.

A csodák esztendeje

Összeszaladt Ősz, Tél, Tavasz, Nyár,
Folyók mély bölcsőkből kikeltek
S engem elhagynak már azok is,
Akkor eddig szívvel szíveltek.

Valaki megőrült az űrben,
Valamely Nap járja bolondját,
Valaki mindent összezavart
S üstökösök jövőjét mondják.

Nagy vágy-kötelek elszakadnak,
Ébrednek oktalan szerelmek
S karunkon a régi örömök
Lesznek bús, utálatos terhek.

Bicskák szomjasabbak a vérre
S gőzösök egymásba szaladnak
S akik szerették az Életet,
Most nagy Halál-légyottot adnak.

Ki csinálja, ki jár közöttünk?
Egymás mindene minden-minden
S a felhőt az a Cél kergeti,
Mely itt tapos a lelkeinkben.

Egy pillanat és minden más lesz,
Más a holt Tenger, más az örvény
S másképen villan meg agyamon
Minden gondolat, minden törvény.

Jaj, jaj, be félek, félek, félek:
Mi lesz vajjon, jaj, mi lesz holnap?
Messze világok szeszélyei
Nekem holnap mit parancsolnak?

Hogyan tiportat el a sorsom,
Hogyan hal el minden, mi drága?
Óh, örök titkoknak szomorú,
Borzasztó, egységes világa.

Majd pontosan egy évvel később, 1911. január 11-én jelentette meg a nála tíz évvel fiatalabb Jakob van Hoddis a Franz Pfemfert szerkesztette *Demokratban* (az *Aktion* előfutára) a *Weltende* című versét:

Weltende

Dem Bürger fliegt vom spitzen Kopf der Hut,
In allen Lüften hallt es wie Geschrei.
Dachdecker stützen ab und gehn entzwei,
Und an den Küsten — liest man — steigt die Flut.

Der Sturm ist da. Die wilden Meere hupfen
An Land, um dicke Damme zu zerdrücken.
Die meisten Menschen haben einen Schnupfen.
Die Eisenbahnen fallen von den Brücken.

E költemény, az „expresszionista rebellió Marseillaise-e,”¹ mely a könyv- és folyóiratkiadással foglalkozó Alfred Richard Meyert épp úgy „nyugtalanította, mint a berliniek százait”, s mely Meyert saját kiadói programjával szemben „igen elégedetlenné”² tette, a német expresszionista líra kezdetét jelzi.³ Johannes R. Becher 1957-ben a *Das Poetische Prinzip* című könyvében írja le azt a hatalmas hatást, melyet e nyolcsoros a kortársakra gyakorolt:

„E két strófa, e nyolc sor mintha más emberré tett volna bennünket, mintha felemelt volna az általunk megvetet ostoba polgári világból, abból, amelyből nem tudtuk, hogyan is szabaduljunk. E nyolc sor elcsábított bennünket. (...) Mint jelmondatokat kiabáltak egymásnak az utcán, éhezve és fázza ültünk egymás mellett, mondogattuk a nyolc sort — és nem létezett többé éhség és hideg. (...) Megváltoztatott és átváltoztatott bennünket ez a nyolc sor, sőt, ez az elbutult és visszataszító világ hirtelen bevehetővé és *legyőzhetővé* vált számunkra. Minden, ami egyébként félelmetesnek, sőt rettegetésre méltónak tűnt, elvesztette hatását felettünk. Új embernek éreztük magunkat...”⁴

Az expresszionista évtized világkatasztrófa hangulattal való azonosítása — melyben az „újászületést” egy megjósolt és szükségszerű összeomlás kell hogy megelőzze — szinte már irodalomtörténeti közhelynek számít. Már Hans Kaufmann, s később Silvia Schlenstedt is utalt arra, hogy egyrészt a „krízisérzet fellegei” a német irodalom ege fölött már a múlt század kilencvenes éve óta gyülekeznek, s 1910 és 1914 között „viharfelhőkké álltak össze”.⁵ Másrészt a végveszélyhangulat és a sorsforduló előérzete nemcsak az expresszionistákat jellemezte, hanem az „idősebbeket” is, Hauptmann, Thomas és Heinrich Mann, Sternheimet és másokat, de a Németországon kívülieket is, mint például a magyar irodalmi modernség költőjét, Ady Endrét.

Az *Aktion* lírikusa, Wilhelm Klemm például a következőket írja a *Meine Zeit* című versében az első világ-háború idején, tehát akkor, amikor a „vihar” épp kitörően volt:

O meine Zeit! So namenlos zerissen,
So ohne Stern, so daseinsam im Wissen
Wie du, will keine, keine mir erscheinen.

¹ Johannes R. BECHER, *Abschied*. In: Paul RAABE, *Expressionismus. Aufzeichnungen und Erinnerungen der Zeitgenossen*. Oten — Freiburg i. Br., 1965., 317.

² Alfred Richard MEYER, *Die Mär von der Musa expressionistica*. Düsseldorf — Kaiserwerth, 1948., 7.

³ Lsd. még Gottfried BENN, *Probleme der Lyrik*. In: *Gesammelte Werke in 4 Bänden*, Band 1: Essays. Reden, Vorträge. Wiesbaden, 1959., S. 498., továbbá Kurt HILLER, *Begegnungen mit Expressionisten*. In: RAABE, *Expressionismus*, 24

⁴ Johannes R. BECHER, *Das Poetische Prinzip*. Berlin, 1957., 103—104.

⁵ Hans KAUFMANN, *Krisen und Wandlungen in der deutschen Literatur von Wedekind bis Feuchtwanger*. Berlin — Weimar, 1976. 152. Ld. még: Silvia SCHLENSTEDT, *Nachwort zu: Expressionismus*. Lyrik Berlin — Weimar 1969. 619.

S meglepően korukat meghaladónak tűnnek az alábbi, Rilke hagyatékából előkerült 1902-es sorok:

So fremd is keinem seine Zeit gewesen;
so nicht zum Leid und nicht zum Heil.

Világvége hangulat uralkodik a bevezetőben idézett Jakob van Hoddis- és Ady-sorokban is. Az erős expresszív-vizionárius motívumvilág megdöbbentő hasonlósága azonnal feltűnik. Mindkét versben árvíz okozta természeti katasztrófáról, valamint technikai alkalmatlanság tömeges balesetéről van szó. A baleset mindkét versben emberekkel teli tömegközlekedési eszközzel történik — vasúttal —, s így az áldozatok száma is óriási. Az elrepült kalap, mely a polgári világ jelképe, a lezuhanó tetőfedők,⁶ akik, mint a brechti Hitler, a „mázoló” figurája, a polgári világ „töredezettiségét és látszólagosságát” kellene hogy elfedjék,⁷ továbbá a vasút, a polgári pionírszellem szimbóluma⁸ és a természet ritmusa⁹ jelenítik meg a vers antikapitalizmusát. A civilizációs haladás jelképe — a vasút — a 19. század utolsó harmadában és a 20. század kezdetén emberellenes, gyilkos szerszámmá lesz, s a polgári társadalmi felemelkedés látszatvilágában éppoly kérdéssé válik, mint a híd Arany János *Hídavatás* című 1877-es balladájában, mely a vágybirodalom szimbólumából öngyilkosok utolsó tartózkodási helyévé változik át.

A vihar, híd, vasút motívumok összekapcsolása megtalálható a késői Fontane-nál (Die Brück am Tay, 1879.), s a vasútkatasztrófa mint tematika is jelen van a világirodalomban. S azon is alig lehet csodálkozni, hogy a vihar, híd, vasút motívum összekapcsolásával 1915-ben, amikor a világvége-látomás az első világháború valóságává lett, találkozunk újra Kassák Lajos futurista-expresszionista *Eposz Wagner maszkjában* című művében.

(...)

Zzzz... bum, bum,, bumbumbum.
Bósz ágyúcsordák ugatnak a térben
s a vér már bíbor szökökutat játszik,
röhög a szél, szakad a karcsú kőhidak gerince
s a völgyben veszett lokomotívok ritmusa szédít.
Vahiu... hii-hi-hi-hi-hi-i.

Megjegyezhető, hogy az árvíz motívuma a Biblián felnövő és iskolázott olvasóban előkészített befogadóra talál.

Az objektív valóság furcsamód katalizátorként hatott a valóságos környezet költészetben való valóságtalansággá való feloldásában (Kurt Pinthus az *Um-Wirklichkeit* és *Un-Wirklichkeit*¹⁰ fogalmakat használja Lichtenstein, Blass és Van Hoddis-szal kapcsolatban.) 1909 és 1910 telén, amikor feltehetően a két vizsgált költemény is keletkezett, az egyébként megszokott gyilkossági, rablási és öngyilkossági hírek („Bicskák szom-

⁶ Talán igaz a következő interpretáció, mely szerint a tetőmotívum 8 évvel később a magyar aktivizmus virágkorában forradalmasodik Kassáknál. Úgy tűnik, itt már nincs tetőfedő, aki a vihar következtében lezuhan a tetőről és így aztán nem tudja kijavítani a „töredezettiséget”. Most már a tetők maguk azok, amik *szétcserepeznek* a forradalmi kérdés-viharban, így megfelelvén a kassái programnak, mely értelmében a rombolás az építés alapfeltétele.

(...)

Kérdések diadalmasan harsannak.
Szétcserepeznek.

(...)

(Liebknecht Károlynak)

⁷ Hansjörg SCHNEIDER, *Jakob van Hoddis*, Bern, 1967., 79.

⁸ Lsd. Michael FRANZ, *Wahrheit in der Kunst*, Berlin — Weimar 1986., 207.

⁹ Michael FRANZ, *Wahrheit in der Kunst*, 212.

¹⁰ Kurt Pinthus, Zuvor. In: *Menscheitsdämmerung*, Leipzig 1986, S. 35. Az *Un-Wirklichkeit* itt nem irreálitást jelent. Az *Un-Wetter*=ítéletidő szóhoz hasonló szóképzéssel jut igen találó analógiához.

jasabbak a vérre”) mellett naponta újabb, a szokatlan időjárás okozta, egész Európára kiterjedő viharkatasztrófák hírei jelentek meg a sajtóban. Már az első újságoldalon ismétlődő párizsi árvizekről, alsó-rajnai áradásokról, pusztító angolai és franciaországi viharokról, medrűkből Belgiumban kilépő folyókról, Dél- és Nyugat-Németországban, Svájcban özönvízserű esőzésekről, szokatlan mértékű hóolvadásokról és lavinákról az Alpokban, földrengésekről Steiermarkben és Krétán — és hasonlókról szóló híreket lehet olvasni. A következők: zavarok a közlekedésben, kisikló vonatok, elsüllyedő hajók. Mindezeket túl két üstökös megjelenése állítja el a lakosság lélegzetét: az 1910. január 17-én Johannesburgban felfedezett „1910A” üstökös s a 76 évenként visszatérő Halley-üstökös, mely a földhöz legközelebbi helyzetét 1910. május 18. és 19. éjjelén kell hogy elérje.¹¹ Mi sem kézenfekvőbb, mint a szokatlan időjárási jelenségeket és a felbukkanó üstökösöket összefüggésbe hozni. A *Berliner Morgenpost* például 1910. január 30-án cikket közöl Bruno H. Bürgeltől *Az üstökös és az időjárás* címmel. Az egyik olvasónak a cikkben közölt feltételezése, mely szerint az üstökös földhöz való közelsége, valamint a légnyomás és az időjárási szélsőségek jelentkezése a földön összefüggésben van, továbbá a félelem, hogy az üstökös további közeledésével még nagyobb földi katasztrófákkal kell számolni — mely feltételezést a cikk írója meg is erősíti —, jól mutatja a lakosság hangulatát. Szintén a *Berliner Morgenpost*-ból tudhatjuk meg — a hír szórakoztató, bár nem nélkülözi a fekete humor vonásait — hogy az üstökös Magyarországon is jelentős nyugtalanságot váltott ki az emberekből. Az 1910. február 8-i szám „Vegyes” rovatában a következőket olvashatjuk: „Magyarországon, Gödöllőn az éjjeli őr Lesti János bejelentést tett a falu bírójának, mely szerint az üstökös munkáját nehezíti. A lakosság az égi vendég megjelenésének és hatásának bejelentését követően óriási rémületbe esett. A felzúgott emberek nyugtalan éjszakákat okoznak. A jó éjjeli őr végül azt kéri, hogy a Belügyi Minisztérium legyen szíves a Meteorológiai Intézetnek azt az utasítást adni, mely szerint a veszélyt hozó üstökös üzessék el Magyarországot környékéről...”

Az egyébként igen komoly magyar hetilapban, a *Vasárnapi Újság*ban a Halley-üstökösnek a magyar történelemre gyakorolt hatásairól olvashatunk, ahol felfedezik, hogy az üstökös 1382-ben Nagy Lajos király halálát, valamint 1456-ban a nagy törökverő, Hunyadi Jánosét is előrejelezte. És pusztító viharok kíséreként jelenik meg az üstökös itt is.¹²

A két vers képeinek hasonlósága éppúgy, mint a hírhetség motívuma (*olvassák, mondják*), melyek van Hoddissnál és Adynál alapvetően azonosak,¹³ minden bizonnyal az akkori német és magyar sajtójelentésekre vezethetők vissza. Hogy Jakob van Hoddiss az Ady-vers keletkezését befolyásolta volna, épp oly valószínű, mint hogy Ady Jakob van Hoddissét. (Ady verse egyébként korábban jelent meg.)

A tényt, hogy az üstökös és a természeti jelenségek az 1910-es években csupán katalizátorként hatottak

¹¹ Jakob van Hoddiss *Weltende* című versének a Halley-üstökös megjelenésével való összefüggése Michael FRANZ utal. (*Wahrheit in der Kunst*, 208.) Az üstökös Georg Heym *Umbra Vitae*-jében is feltűnik. A 9 strófás vers, mely a *Menscheitsdämmerung* antológiában a második vers Jakob van Hoddiss költeménye után, így kezdődik:

Bámész emberekkel telik az utca
És a nagy csillagképekre figyelnek,
Tűzorrakkal a kométák suhanva
Tornyok közt tömek bajjósan egeknek.

Csillagjósok lepik el a tetőket,
Hosszú távcsöveket fűrnak az égbe,
Sötét padláslyukon ferdén kinőnek
Varázslók, a csillagokat igézve.

(HAJNAL Gábor ford.)

¹² Lsd.: NAGY Géza, *A Halley-üstökös a magyar történelemben*, Vasárnapi Újság, 1910. május 22. 449–450. és május 29. 472–473.

¹³ Egy későbbi, kéziratos *Weltende*-variáció (1913-ból) még közelebb áll az Ady-féle motívumokhoz: Und an den Küsten sagt man steigt die Flut. (Literaturarchiv Marbach 69.1727. idézet: Helmut HORNBOGEN, *Jakob van Hoddiss. Die Odyssee eines Verschollenen*. München—Wien 1986. Abb. 8.)

a versek keletkezésére, már csak azért is hangsúlyozni kell, mert a katasztrófa-motívum Ady prózájában 1902 óta jelen van.¹⁴

A két vers tulajdonképpeni bázisát azonban nem a sajtó szította tömeghisztéria adja. Jakob van Hoddis *Weltende* című verse is több, „mint egy ártalmatlan tréfa”, mely nevetségessé teszi „a kortársak babonás félelmét, azokét, akik az újságokból mindent elhisznek”, mint ezt már Michael Franz megállapította.¹⁵ Mindkét vers gyökerei inkább a magyar- és németországi társadalmi és politikai szférában, s a szerzők e szférában elfoglalt helyzetben kereshetők. Werner Mittenzwei például Georg Heymmel és Georg Traklallal összefüggésben ír az „apokaliptikus képi beszédéről”, mely egy pusztuló társadalom sekélyes, hazudozó optimizmusával szembeni ellenállás kifejezőeszköze. „A költők” — írja — „kik 1910 körül szözlásra emelkedtek, egy összeomló világot látnak.”¹⁶ A kiváltó okok azonban sem nem orkányszerű viharok, sem árvizek, mint ezt már Kurt Pinthus 1919-ben megfogalmazta, hanem az ember kapitalizmusbeli elidegenedése. „Egyre jobban volt érezhető a lehetetlensége egy olyan emberiségnek, mely teljes egészében a saját alkotásaitól, technikájától, statisztikájától, kereskedelmétől és iparától, továbbá megmerevedett társadalmi rendjétől és kialakult polgári szokásaitól függ. Ez a felismerés jelentü egyébként az idő és a realitás elleni küzdelem kezdetét.”¹⁷

Az elidegenedés Kelet-Európában és Magyarországon kettős formában jelent meg. „A személyiség modern nagyvárosi fenyegetettsége, a tárgyi-dologi elembertelenedés: az elgépiesedés”, melyet a századforduló Magyarországon fokozott erővel bevezetett kapitalista fejlődés hozott magával, összekapcsolódott a megelőző korszak örökségével: „az autoratív-bürokratikus elidegenedés”-sel, mely mint a feudális társadalmi struktúra maradványa — mint ezt Király István magyarázza — a személyiség elnyomását, az emberi méltóság hatalom és tekintély általi megsértését, kiszolgáltatottságát jelentette.¹⁸

Az elmélyült elidegenedés a német expresszionizmusban éppúgy, mint a magyar modernségben az *én* és a *világ* (*én* — *valóság*) konfliktusában jelentkezett. Az *én* és a *külvilág* elválásának problémáját a magyarországi modernnek legkorábban egy egzaltált messianisztikus küldetéstudatban próbálják feloldani — ez először Vajda Jánosnál és Komjáthy Jenőnél jelentkezik, majd igen erősen Ady Endrénél, s végül megszüntetve megőrizve a magyar avantgárdban Kassák Lajos aktivista *mi*-jében. Jakob van Hoddisnál ezzel szemben ez a szétválás nyilvánvalóan az *én*-nek a *külvilág* jelenségeiből és részleteiből való teljes kiiktatásával történik. „Az ellenséges világág, rossz valósággá felfújt polgári jelen spontán elutasítása oda vezet, hogy az író tiltakozik, hogy személyét az általános törvényeknek alávetettnek képzeljék és úgy is ábrázolják” — írja Kaufmann.¹⁹ Jakob van Hoddis ezzel jeleníti meg a „a fiúknak az apák világa” elleni s az expresszionizmusra oly jellemző lázadását. A *Weltende* című költemény második szakaszában a látszólag távoltartott lírai én a metrum és a rím változásaival is hírt ad magáról. Az első szakaszban a lírai én helyzete teljesen neutrális. Minden sor egy lezárt kijelentést, megállapítást tartalmaz, s ezt a lezártágot hangsúlyozza a hímrímes jambikus ötos. A második szakaszban a szerző pozícióját a versalkotó eszközök teszik differenciáltabbá. A katasztrófát — úgy tűnik — örömmel fogadják. „Der Sturm ist da” — s a vihar, „több mint egy természeti szimbólum, inkább egy olyan szimbólum, mellyel a polgári világot ellenzők azonosulni tudnak. Kifejezésre jut, hogy a világ a polgártól épp olyan kevés respektust kíván, mint a vihar.”²⁰ Így ábrázolta mindezt Becher is a *Das Poetische Prinzip*-ben: „Minden, amit egyébként félelmetesnek és rettegésre méltónak találtunk, elvesztette hatását feléttünk. (...) Közreműködésünkkel egy új világ kell, hogy kezdődjön; nyugtalanság, melyet — esküdtünk rá — színti fogunk, s melytől majd a pogárok szeme-szája is eláll a csodálkozástól, s melytől azután kegyelemnek fogják tekinteni, ha végül a pokolba küldjük őket.”²¹

¹⁴ Lsd: FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai*, 1962. 152—153.

¹⁵ Michael FRANZ, *Wahrheit in der Kunst*, 208.

¹⁶ Werner MITTENZWEI, *Der Expressionismus*. Aufbruch und Zusammenbruch einer Illusion. In: *Menscheitsdämmerung*, 6.

¹⁷ Kurt PINTHUS, Zuvor. In: *Menscheitsdämmerung*, 35.

¹⁸ KIRÁLY István, *Kosztolányi. Vika és vallomás*. 1986. 24.

¹⁹ Hans KAUFMANN, *Krisen und Wandlungen der deutschen Literatur von Wedekind bis Feuchtwanger*, 167.

²⁰ Michael FRANZ, *Wahrheit in der Kunst*, 216.

²¹ Johannes R. BECHER, *Das poetische Prinzip*, 104.

A béklyótól megszabadított természet vidám mázt kap: „die wilden Meere hupfen an Land” — s az ugrándozásra jól rimel az árvíz legbanálisabb következménye, a nátha.

A megfogalmazás józanságát a második strófában, az 5/6. sorban található enjambement is megtöri. Feszültség keletkezik: a vad tenger önmagában még nem veszélyes — csak amikor a partra „ugrándozik.”

A nőrímmel lágyan végződő 11 szótagos sorok a második strófában hangsúlyozzák azt a táncos vidámságot, mely a második versrészben a gyűlölt világ pusztulását kíséri. De mindez egy örült táncát is asszociálathatja, hasonlóan az Ady *Ének a porban* című versének gagliarda dallamához, mellyel a magyar költő a keserűen csengő ugar-témát verselte meg. Jakob van Hoddis *Weltende*-je is az érintettek haláltánca, annak az ének a haláltánca, aki ebből a környezetből mégsem tud kiszabadulni. Erről a mégis-morálról, mely tipikus adys attitűd, írja a lírikus Alfred Lichtenstein: „A tökéletes segítség nélkülség érzése (...) gyakran hatalmába kerít. Ha a szomorúság kételkedéssé fajul, az embernek a groteszkhez kell fordulnia. Már csak viccből is tovább kell élni. Meg kell próbálni abban a felismerésben felemelkedést találni, hogy az ittlétünk kimondottan brutális tréfa.”²²

Az Ady *A csodák esztendeje* című versében található *én* helyzetére vonatkozó kérdés egyértelműen megválaszolható. Az ének a környezettől való elszakadása — akár messianisztikus módon is — itt még csírájában sem található meg. Az irodalmi forradalom második szakasza, az avantgárd, 1910-ben még nem volt jelen a magyar irodalomban. Kassák háborúellenes verséig, a *Mesteremberek*ig, illetve az *Örömhöz*ig, melyekben az aktuális háborús veszélytől eltávolodva mintegy a múltba száműzi a jelent, hogy majd aktivista jövő-vízióját emelje a jelenbe, még majd hat év van hátra.

A *csodák esztendeje* című versben az *én* szintén részese a törtéetésnek, s ez magyarázza a vers erős szubjektivitását. A technika és a természet katasztrófájához (mely Jakob van Hoddisnál épp ellenkezőleg, mint Adynál, oksági összefüggésben van: a vasúti összeütközés nem függ úgy az időjárástól, mint amikor vasúti kocsik zuhannak le a viharban a hidakról) Adynál emberi-etikai katasztrófák társulnak.

S engem elhagynak már azok is,
A kik eddig szívvel szíveltek.

(...)

Nagy vágy-kötelek elszakadnak,
Ébrednek oktalan szerelmek
S karunkon a régi örömkök
Lesznek bús, utálatos terhek.

S akik szerették az Életet,
Most nagy Halál-légyottot adnak.

„Az ember külön világa, az emberi végtelen a külső világgal, a külső végtelennel maradéktalanul azonosul” — írja Király István.²³

(...) Egymás mindene minden-minden

S a felhőt az a Cél kergeti,

Mely itt tapos a lelkeinkben.

Az Ady által is versbe foglalt „borzasztó, egységes világ”-ról állapította meg Hoddis *Weltende*-jével kapcsolatban Becher, sokat idézett visszaemlékezésében: „Míg a tetőfedők lezuhanak, emelkedik a folyók szintje — semmi sem történik magában a világon, minden egymagában álló csak látszólag áll magában — valójában végtelenek az összefüggések. Die meisten Menschen haben einen Schnupfen”, és ugyanakkor lezuhanak a vasúti kocsik. A katasztrófális történetek elképzelhetetlenek egyidejű jelentéktelenségek nélkül. A nagy dolgok a kicsikhez keverednek és fordítva, semmi sem tud zártan, önmagában állni.”²⁴

Az én szubjektív érintettsége az utolsó előtti strófában tetőzik Adynál, ott, ahol a jövő bizonytalanságától való félelem érezhető. De mindenféle bizonytalanság esetén — épp mert hogy az *én* részese a katasztrófá-

²² Alfred LICHTENSTEIN, Café Klöbchen. In: A. L., *Gedichte und Geschichten*. Bd. 2: Geschichten. München 1919. 359.

²³ KIRÁLY István, *Ady Endre*. 2. kötet, Bp. 1972. 359.

²⁴ Johannes R. BECHER; *Das poetische Prinzip*, 107.

nak — a katasztrófa nem pusztulást, hanem átalakulást, átváltozást jelent. Az Ady-vers 6. szakaszában a *más* szónak az újjal való rokonsága — éppúgy, mint annyi más Ady-versben — jól megfigyelhető. A *Welteinde* című versben fenyegetőnek tűnő jelek Adynál is fenyegetőek, de egyidejűleg az *én*t érintő csodák jelei, mely csodák után az *én* félelemmel teli reménykedéssel vágyik.

Adynak ambivalens viszonya volt a mássá levéshez, a forradalomhoz; „egyrészt szociális és intellektuális eredetével objektuma volt a történelmi folyamatnak, másrészt viszont ebben a forradalmi költészetével szubjektíven és valóságosan vett részt”,²⁵ s mindez nem minden korai versében és nemcsak azokban jelentkezett. Megtalálható mindez az *Ember az emberlelenségben* című versben is:

(...)
 Óh, minden gyászok, be értelek,
 Óh, minden jövő, be féltetek,
 (...)

Ezzel szemben már 1907-ben a *Fölszállt a páva* című vers patetikus, győzelemben biztos dikciójában megjelenik a mássá levés viharos csodája:

(...)
 Másképpen lesz holnap, másképpen lesz végre,
 Új arcok, új szemek kacagnak az égre.
 Új szelek nyögetik az ós magyar fákat,
 Várjuk már, várjuk az új magyar csodákat.
 (...)

Hans Kaufmann utalt arra, hogy egyes német expresszionistáknál a jövő utáni vágyakozás „néha aggasztó módon a minden áron való változtatni vágyással kapcsolódik össze: bármilyen katasztrófa megváltás, a jelen rémségek alóli felszabadulás lesz, és ezekben az elképzelésekben, a nagy szociális bizonytalanságban a háború és a forradalom egyenértékűnek mutatkozik.”²⁶ Ez vonatkozik Heymre, Becherre, Stadlerre és korlátozott mértékben az *Eposz Wagner maszkjában* költőjére, Kassákra is, aki 1915-ös első verseskötetében antimilitarista megszólamlásaiiban még nem tudott elszakadni a háború futurizmus inspirálta tisztítóútként felfogott bővületétől.

A két vers tipológiai vizsgálata az irodalmi áramlatok egy érdekes jelenségére hívja fel a figyelmet. Az expresszionista „Menscheitsdämmerung”²⁷ magában rejt az alkonyat, az összeomlás, a világvége képét éppúgy, ahogy a pirkadatét, egy eljövendő, mégis illuzorikus új idő kitörését is. Az expresszionizmus magyar megfelelőjében, az aktivizmusban az első komponens majd teljesen hiányzik. Még Kassák antimilitarista jövővíziójában is, mint ahogy erre már utaltunk, Kassák nem a pusztulásra, hanem nyíltan a kezdetre esküszik. A *csodák esztendeje* költője a nyugat-európai avantgárd *kor-társa*, az, akinek benyomásai és időélményei a nyugat-európaiéival azonosak. Ezt erősíti meg a Láng Gusztáv kifejezte gyanú, mely szerint „a magyar szimbolizmus sok tekintetben azt a szerepet játssza, azt a funkciót tölti be, mint az avantgárd a nyugati irodalmakban”.²⁸ A magyar modernség néhány képviselője, mint például Ady is, még a magyar avantgárd csoport létrejötté előtt, a nyugat-európai avantgárddal egy időben ábrázolta az alkonyatot, és a magyar avantgárd 1915-ben a modernség demonstratív elutasítása mellett, de a teljesítményt szem előtt tartva érte el, hogy saját pirkadata eljöhett.

²⁵ Paul KÁRPÁTI, „Der Zeiten neues Anulitz”. *Ungarische Lyrik und proletarische Revolution 1919*. In: *Literaturen europäischer Länder*. Berlin — Weimar 1975. 68.

²⁶ Hans KAUFMANN, *Krisen und Wandlungen der deutschen Literatur von Wedekind bis Feuchtwanger*, 162—163.

²⁷ *Menscheitsdämmerung* a címe a legrepresentatívabb és igen széles körben ismert expresszionizmus-kötetnek (líragyűjtemény). Először Kurt Pinthus jelentette meg 1919-ben, Berlinben.

²⁸ LÁNG Gusztáv, *A Nyugat és az avantgarde*. In: *Mégis győztes, mégis új és magyar*. (Tanulmányok a Nyugat megjelenésének 70. évfordulójára.) Bp. 1980. 248.

KAKUK MARCI: A PICARO ÉS A BUDDHISTA

Tersánszky leghíresebb regényalakjáról sokan írtak már, s maga az író sem tartózkodott kedvelt hősének jellemzésétől, magyarázásától. Mégis, mai szemmel nézve úgy tűnhet fel előttünk, hogy Kakuk Marci figurája rejtélyesebb, mint valaha; hogy a hozzáfűzött magyarázatok csupán azt világítják meg lényéből, ami benne a legkevésbé érdekes. Egyebek között az irodalmi sztereotípiákat, a közhelyeszerű életbölcseket, az ún. „realista társadalombírálat” jócskán eltűzött és a műbe inkább belevetített jegyeit, stb.

Nem mintha a sztereotípiáknak és az irodalmi hagyományoknak ne lenne fontos szerepük Tersánszky művében. Éppen ellenkezőleg: a szakirodalom kissé sietősen intézi el Kakuk Marci alakjának összefüggéseit, mondjuk, a pikareszk regény tradícióival. Holott az író tudatosan és szándékosan kapcsolódik ehhez a hagyományhoz. A Kakuk Marcit első megközelítésben aligha olvashatjuk másként, mint pikareszk regényként, amely a műfajnak valószínűleg egyetlen világirodalmi rangú képviselője irodalmunkban. (A „magyar Simplicissimus”, az 1693-as „Mánkóczi István viselt dolgai” óta nem sok számon tartandót tudnánk említeni ezen a területen.) Csak miután tisztáztuk a hagyományhoz való kapcsolódás jelentőségét a műben, akkor térhetünk rá joggal annak bogozására, ami valóban fontosabb ennél: hogy miben egyedülálló és megismételhetetlen Kakuk Marci figurája. A másik nagy irodalmi diskurzus-típus, amelybe a Kakuk Marci bekapcsolódik (vagy inkább amelyből kiindul): a századvég-századelő naturalista prózája.

Ne feledjük ugyanis, hogy a *Ruszka Gyuriék karácsonya*, az első novella, amelyben Kakuk Marci — még mellékszereplőként — feltűnik, klasszikusan szép naturalista mű. Naturalizmusa főként abban áll, hogy teljes mértékben a kor nyomor-novelláinak poétikai és ideológiai sajátosságait követi. A szociális kilátástalanság, a szegénység s a velejáró alkoholizmus nem tudja ugyan kiirtani az alapvető emberi értékek emlékét a novella szereplőiből, ám olyan visszahúzó erőt jelent, amely mindenfajta kitörést lehetetlenné tesz a társadalmi lét legalsó szintjén élők számára. Tersánszky már itt sem a társadalmi viszonyokat, a konkrét szociális berendezkedést vádolja. Nem az okot firtatja, hanem a következményt: az eltorzult személyiséget vizsgálja, a szinte természeti törvényként működő lelki determinizmust. Ez az egyetlen olyan Kakuk Marci-történet, amelyben a *színalom* dominál. Marikában, a cselédilányban még él a jószág és a szeretet igénye (ha a látások tiszteletének és a konvencióknak alávetetten is), ám az írás végére kidertül, hogy az ő társadalmi helyzetében ez az igény megbocsáthatatlan fényűzés. Könnyen megjósolható, hogy a túlélés követelményei, a személyiség önvédő mechanizmusa előbb-utóbb kiirtja vagy teljesen háttérbe szorítja az effajta értékek iránt való sóvárgást. Nos, a jósolhatóság, az előre meghatározottság szintén naturalista specifikum, ugyanúgy, mint az emberi mivoltából kivetkőzött, ellátaiasult Ruszka Gyuri ábrázolása a rúttság korabeli konvenciói szerint. Erre a történetre aligha tarthatjuk érvényesnek Tersánszkyt az azt 1933-ból származó megjegyzését, hogy „gyáva árulásnak tartja”, hogy „ennek a csirkefogó Kakuk Marcinak az előadásán át, voltaképpen elég elviselhetően derűsnek” ábrázolja a különben „kegyetlen és undorító” ínséget.

Annál izgalmasabb Kakuk Marci feltűnése ebben a világban. Kakuk Marcié, akinek egzisztenciája, életformája nagyjából azonos Ruszka Gyuriéval, emberileg mégis tökéletes ellentéte. Tersánszky rögtön tudatában volt a figurában rejlő lehetőségeknek és csupán Osvát lebeszélésére állt el időlegesen attól a szándékától, hogy nagyobb szabású mű megírásába fogjon, Kakuk Marci alakját véve alapul. Utólag, a teljes mű ismeretében persze könnyű rámutatnunk arra, hogy Osvát nagyot tévedett. A szerkesztő látását nyilvánvalóan az az örömteli felismerés felhőzte, hogy a novella egy bizonyos elbeszélési típus világirodalmi szintű megvalósulása. Nem vette észre azt, amit pedig az író pontosan tudott és a műben érzékeltetett is: hogy Kakuk Marci nem egyszerűen mulatságos figura, hanem alapvetően ellentmond a naturalista hősalkotás egyes megrogzottségeinek, amelyeknek Ruszka Gyuri alakja oly tökéletesen megfelel. S hogy ez nem csupán pillanatnyi letérés a naturalista próza vágyáról, hanem lényegbeli, szemléletbeli eltérés. Ruszka Gyuri alakját sem érthetjük teljes mértékben Osvát, ha nem vette észre Kakuk Marci jelentéskiegészítő funkcióját, a párhuzamoknak és az ellentéteknek azt a finom hálózátát, amely ennek az epizódszereplőnek a belépésével szövődött az elbeszélésben.

Érdeemes részletesen kitérnünk arra, hogyan jelenik meg ebben az első novellában Kakuk Marci. Ez annál is indokoltabb, mivel itt hősdunket kívülről, a narrátor és a többi szereplő szemével látjuk, amire másutt (a *Kakuk Marci ifjúságának* bevezető oldalaitól eltekintve) nincs példa. Tersánszky a figurát annyira birtokolta már az első pillanattól (vagy mondhatnánk, annyira a *Ruszka Gyuriék karácsonyában* megjelenő alakot építette tovább), hogy ennek a mellékszereplőnek a gesztusai tökéletesen interpretálhatók a későbbi részek alap-

ján, s egyben előreutalnak azokra. Mint mondtuk, nyilvánvaló, hogy Marci azonos társadalmi közegbe tartozik Ruszka Gyurikkal; megélhetési forrásai azonosak az ő pénzszerzési lehetőségeikkel. Ezért is vesz részt a karácsonyi kántálásban, ami a hasonszóró egzisztenciák számára nemcsak alkalom a lerészegedésre, hanem fontos bevételi forrás is. Értesülünk róla, hogy Marci közkezdveltségnek örvend, különösen a nők körében, s hogy nincs saját „fészke”, vagyis családja — innen a gúnyneve.

Ez utóbbi információ nagyon fontos, mivel mind a pikareszk, mind pedig a naturalista tradíció szempontjából lényeges összefüggést fed fel. (A két tradíció kapcsolatáról sem szabad persze elfeledkeznünk: a társadalom alsó rétegeinek életét választva témául, nem riadva vissza a rúttság és az aljasság ábrázolásától, leleplezve a fennkölt ideológiák mögött meghúzódó hazugságot, a pikareszk voltaképpen előképe és táptalaja a naturalizmusnak, ha közvetlen folyamatosságról nem is beszélhetünk.) Igazi *pícaro* természetesen csak az lehet, akinek nincs családja, vagy legalábbis lerázta magáról a családi- rokoni kötelekeket. Ugyanígy az igazi naturalista hős nehezen képzelhető el családi kötelek nélkül, hiszen ezek a kötelek jelentik a legközelebbi és első számú társadalmi meghatározottságot. A család a kiszolgáltatottság alapfeltétele, s egyben a személyiség eltörzslésének legalkalmasabban ábrázolható terepe. Nem véletlen tehát, hogy a Ruszka Gyuri-novella cselekményét az indítja el, hogy — ha rövid időre is — helyreállnak a szétbomlott családi keretek: hazaérkezik Gyuri lánya. Kakuk Marci ellenben nem alapíthat családot, hiszen akkor megszűnne Kakuk Marci lenni: az a hős, aki a maga teljes kiszolgáltatottságát részlegesen mégiscsak le tudja győzni azáltal, hogy önmaga marad.

Legalább ilyen fontos, hogy Kakuk Marci személyiségének egy olyan alapvető vonásával ismerkedünk meg itt, amely a későbbiek során is nagy szerepet játszik. Marci ugyanis nemcsak beleillik a csavargók, léhűtők, tekerők világába, de ki is lóg közülük. A többiek is különként kezelik, s talán éppen a másság és az odaillés sajátos dialektikája miatt szeretik. Ennek a másságnak az egyik fontos összetevőjével ismerkedünk meg tehát, éspedig a *nem ragaszkodással*. (Ki fog derülni, hogy szándékosan és okkal használom a zen buddhizmusnak ezt a terminusát.) Kakuk Marciban ugyanis az a feltűnő, hogy még azokhoz a földi javakhoz sem ragaszkodik görcsösen, amelyek életében mégiscsak a legnagyobb szerepet játsszák: az italhoz és a nőhöz. Igen lényeges mozzanat az, hogy Ruszka Gyurinál felejtí pálinkás üvegét (fordítva ez elképzelhetetlen lenne), s még fontosabb, hogy képes lemondani arról, hogy megszerezze Gyuri lányát, holott törekvést már már siker koronázza. Magatartását persze magyarázza az is, hogy valamikor viszonya volt a lány anyjával, s a részeges asszony árgus szemekkel figyelte viselkedését — nem annyira a lányát féltve, hanem inkább Marcira féltékenykedve. A leányhódítási akció módja mégis figyelemre méltó: Marci tapintata teszi azzá. Vigyáz arra, hogy lehetőleg ne kerekedjék botrány a viselkedéséből, nemcsak a kellemetlenség elkerülése végett, hanem érezhetően azért is, hogy védje a fiatal lányt. Ismét csak ellentéte ebben Ruszka Gyurinak és feleségének, akik nemcsak hogy nem riadnak vissza patáliáktól, de egyenesen keresik az alkalmat az izetlen összekapásokra, emberi tartásuk elvesztésére.

A novella feszültségét az az olvasói várakozás adja, hogy mikor esnek ki a magukra erőszakolt szerepből Ruszka Gyuriek, mikor süllyednek le ismét az állati hisztéria szintjére. S ez be is teljesül: mindketten, de főleg Ruszka Gyuri, kivetkőznek emberi mivoltukból. Kakuk Marci sohasem süllyedhet idáig — erre ez a rövid novella is elegendő jelzést tartalmaz —, mivelhogy hiányzik belőle minden agresszivitás, és a nem ragaszkodás elvének megfelelően ösztönösen és tudatosan is tartózkodik a szélsőségektől. Ruszka Gyurieket viszont, akik csak rövid időre tudnak elmozdulni a nyomorúságos anyagi javak és a silány élvezetek bűvköréből, semmi sem védi önmaguk ellen. Tersánszky tehát Kakuk Marci figurájában fogódzót talált a személyiség abszolút determináltságának ősnaturalista dogmája ellen. Marci nem az, akivé környezetének logikája szerint válnia kellene, annak dacára, hogy lényegében elfogadja a világot úgy, ahogy van, nem szegül ellene Don Quijote vagy valamelyes dement módjára. Óhatatlanul eszünkbe jut ezen a ponton Tersánszkynek „a reális világban jól mozgatható emberi ideálról”, a csirkefogóról szóló fejtegetése. Ezt írta: „Mert hiszen a tragikus hős, a nagy jellem vértengert kavart maga körül, a szentet, az askétát magát sültek meg embertársai, a polgári poltrohonság könnyel vegyes vérözönnel jár szintén, még az ölebe tett kezű, mosolygó jószág is csak kárhózatot zúdított az emberi közösségre... Egyetlen emberpéldány az, ami sikerült még eddig úgy, hogy nem mutat semminemű veszedelmet az uralma, és ez az a nem jó és nem rossz, felemás egyén, aki vígan túlteszi magát a morális gátak ostobábján, de nem döntögeti le a nagyobbakat.” Mielőtt megpróbálnánk megfejteni, honnan származtatja az író Kakuk Marci személyiségének ezt a rejtélyes többletet, térjünk vissza még röviden a már érintett pikareszk tradíció jelentőségére.

Nagy vonalakban: mit vesz át ebből a tradícióból Tersánszky? Tudjuk, a pikareszk regényt, amely a XVI. században született Spanyolországban, szokás a lovagregénnyel és a pásztorregénnyel szembeállítani. A

picaro esetében is fontos a származás kérdése: a társadalmi ranglétra legaljáról, az alvilágból kell általában indulnia. Kalandjainak lényege a mindennapi megélhetésért folytatott kemény, gyakran kegyetlen küzdelem. Jellemzője, hogy jóformán fegyvertelenül kell megvívnia az őt ellenségesen elutasító külvilággal, csak saját eszére, ravaszságára támaszkodhat, illetve azokra az ideiglenes segítőtársakra, akikkel útja során összeakad. A *picaro* felnőtté érik kalandozásai során, csak hogy nem idealista értelemben. A valóság fölényes ismeretét és más emberek saját érdekében való manipulálásának képességét sajátítja el, mire révbe ér, vagyis bevezethet a polgári tisztesség és képmutatás kikötőjébe. Negatív fejlődési regénynek is szokták mondani; ám már most leszögezhetjük, hogy Kakuk Marci figurájában ez a vonás alig-alig érvényesül. (Legfeljebb a Kakuk Marci ifjúságának egy részében.) A pikareszk regény jellegzetes elbeszélő stílusjegye az eljátszott bűnbánat, az érvényesíthetetlen vagy folyamatosan megkerült erkölcsi elvekre való kegyes hivatkozás. Ez a hangnem eredetileg nyilván az egyházi cenzúra elleni védekezésékként alakult ki, csak azután lett belőle narratív hagyomány. Annál érdekesebb, hogy noha az eredeti funkció Tersánszky idejében sem vesztette el teljesen aktualitását, Kakuk Marci mégsem ezen a pseudo-bűnbánó nyelven beszél — ezért indíthatnak a szerző ellen erkölcsrendészeti eljárást a harmincas években. (Mindazonáltal persze Kakuk Marci úgynevezett „összintesége” mögött is fel kell fedeznünk a *stílust*, vagyis a narráció álcázó-deformáló funkcióját.) Struktúráját tekintve Kakuk Marci történeteinek összessége megfelel a „Jaza szerkezetű önéletrajz” pikareszk építkezésmódjának. *Picaro* ő abban is, hogy kisebb csalások, néha majdnem büntettek sorozatát követi el, az esetek többségében pusztán azért, hogy éhen ne haljon, vagy hogy néhány napig gondtalanul élhessen. A pikareszk társadalomkritikai funkciója általában abban merül ki, hogy összeveti ezeket a kis imposztorságokat a társadalom urainak jóval nagyobb horderejű gaztetteivel, s így módon közvetve rámutat az egész társadalmi berendezkedés visszasságaira. A *picaro* azonban nem felforgatni akar, hanem hasznát kíván húzni a fonákságok leleplezéséből. Innen ered elbeszélésmódjának grotesksége, ironikus szemlélete, maró humora.

Nos, Kakuk Marci alakja, mint látni fogjuk, nem teljesen felel meg ennek a leírásnak, holott groteszk helyzetekben neki is van része és az ironikus távolságtartás sem hiányzik mesélő stílusából. Társadalomkritikája sem a hatalom vagy a gazdagság birtokosai ellen irányul csupán. Sőt, talán nem is elsősorban ellenük, hiszen velük viszonylag ritkán és távolról kerül érintkezésbe. Úgy mondhatnók inkább, hogy mindenkiben meglátja a visszasságot, aki ragaszkodik anyagi javaihoz, vagy aki a maga társadalmi szintjén vesz részt a hatalmi játékokban. Összefoglalva azonban elmondhatjuk, hogy Kakuk Marci valóban pikareszk hős, és jellemvonásainak jelentős része visszavezethető erre az irodalmi örökségre, ugyanúgy, mint a Kakuk-történetek egyes szerkesztés- és stílusbeli, valamint narratív sajátosságai. Természetesen nem kevésbé fontosak az eltérések sem ettől a hagyománytól. Az eltérések egy része egyszerűen abból adódik, hogy ezek a történetek a XIX. század végén játszódnak Magyarországon, s nem a XVI. század végén Spanyolországban. (Érdekessé, és feltétlenül vizsgálandó kérdés lenne, hogy vajon miért felelt annyira Tersánszky céljainak ez a történelmi időszak? Miért nem hozta közelebb Kakuk Marcit a saját jelenéhez? A lehetséges indokok között ezúttal csak egyet említsünk: az első világháború élményét. Kakuk Marci alakja háborús vagy akár közvetlenül a háború előtti évekbe helyezve óhatatlanul jelentős módosulásokon és főleg jelentésváltozásokon esett volna át, ami idegen lett volna az írói szándéktól.)

Különs figyelmet érdemel, ahogy a *Kakuk Marci ifjúsága* kezdődik: az író mesél jövőendő hőséről, egyes szám harmadik személyben, *értelmezi* a figurát. Kulcsot ad hozzá. Ezzel az eljárással Tersánszky ismét a pikareszk irodalom egyik sajátosságához vezet vissza minket, vagyis ráébreszt arra, hogy nem a főhős személyiségének rejtélye miatt kell végigolvasnunk a könyvet, hanem a kalandok, az újabb és újabb szituációk az érdekesek, nem az intenzivitás a jelentésben, hanem az extenzivitás a kibontakozásban. Az már persze modern igény, hogy hősének személyiségét magyarázandó, gyermekkorához nyúl vissza (bár itt is meg kell jegyeznünk, hogy az első klasszikus pikareszk, a Lazarillo de Tormes szintén a gyermekkortól indítja hősének históriáját). Vizsgáljuk meg közelebbről a híres passzust, ahol az író arra próbál magyarázatot találni, mi okozza minden társaságban a Kakuk Marci megjelenése által kiváltott „kényszerű vidámságot”. Kiemeli Marci „furcsa öszinteségét és egykedvűségét”, „amely nem méltat rejtgetendőnek semmi hibát, semmi gyöngét, anélkül, hogy vásott vagy keresett volna. Ez a furcsa tárgyilagosság, ez okoz személye körül derűltséget.” A pikareszk hős, mint tudjuk, a maga módján szintén tárgyilagosan látja a dolgokat, noha szüntelen alakoskodásra kényszerül. Nem marad előtte rejtve semmi fonákosság. „Am Tersánszky rögtön jelzi azt is, ami-ben Kakuk Marci különbözik a *picarótól*: hogy hősének éleslátása „nem vásott vagy keresett”. Valami őszönös erkölcsi érzék lappang mögötte, amely többet enged meg, mint a polgári morál, ám korántsem bármit. Kakuk Marciban azt érzi meg a környezete, hogy nem óhajt részt venni a hatalom, a szerződés és a birtok-

lás szociális összjátékában. A *picaro* tudatos zsványossága és cinikus kegyetlensége (amellyel környezetének kegyetlenségét viszonzozza) távol áll tőle.

Marci nagyon könnyen megbékül a világgal: az anyagi javaknak csak azt a minimumát akarja megszerezni, ami által megkíméli magát a fizikai és a lelki szenvedéstől. Ha ennél több jut, örül neki, de nem harcol érte. Szezelemből viszont a lehető legtöbbet akarja, ebben a tekintetben nincsenek gátlásai. Tökéletes ellentéte „szusztársának”, Somának, aki szerelmi igényeit mindig alárendeli intrikuk vagy pénzszerző hajlamainak. (Később még visszatérek arra a kérdésre, hogy mi tartja mégis együtt ezt a két olyannyira különböző embert, mi teszi őket „szusztársakká”.) Persze az, aki csak élni akar, harmóniában a világgal, akinek ambíciói kimerülnek a szoknyák kerülgetésében, azt a környezete együgyűnek, kissé ütődöttnak érzékelheti. Némileg infantilisnek is. S mindebben van is igazság: ez magyarázza Kakuk Marci különösen jó viszonyát az elmefogyatékosokkal és a gyerekekkel. Tersánszky azonban az idézett helyen fontosnak tartja kiemelni, hogy Marci nem azért került a „mulatságos fickó” hírébe, mert *rajta* lehet nevetni. Humora „nem őt teszi nevetnivalóvá. Nem, hanem sokkal inkább annak a tényét, mennyi áltatás és alakoskodásban leledzenek még a leg-egyszerűbb lelkek is.” Kakuk Marci beszédmódja tehát olyan tükör, amelyben a vele érintkezők önmaguk apró fogyatékosait, gyarlóságait pillantják valamilyen elnézően ironikus szemszögből. Magából Kakuk Marciból azonban keveset értenek, hiszen viselkedésének alapstruktúrája, magatartásának lelki háttere, motivációi idegenek maradnak számukra.

Ugyanígy van ezzel az olvasó is. Abból, amit a narrátor Kakuk Marciról elmond, csak azt tudjuk meg, hogyan látja őt a környezete, a világ — vagyis, hogyan látná őt az olvasó, ha személyes ismeretségbe keveredne vele. Tehát az írói „magyarázat” éppen arra nem ad választ, hogy *miért* lett éppen ilyen ez az ember? A narrátor végül be is vallja értelmezői kísérletének kudarcát. „Egyáltalán, Kakuk Marcinak csak a szaván indulhatni el.” De a szavából sem vonhatunk le gyors következtetéseket; kiderül, hogy „talán maga is azért vált körülményeihez képest mesterévé a szavaknak, hogy ennél fogva mulatságos fickónak tartsák.” A kör tehát bezárult, a beszéd a beszédre utal. A rejtély rejtély marad, Kakuk Marci olyan, amilyen, mint ahogyan Somával is „vele született” a rosszban sántikálás, a másokkal való kibabrálás szenvedélye.

Hőseinek gyermekkoráról szólván, Tersánszky Kakuk Marcinál is egy veleszületett tulajdonságot emel ki: azt a „különös, rugékonny kedélyt”, amely minden helyzetben megtalálja a boldogság minimális lehetőségét, vagy legalábbis a világgal való kiegyezés esélyét. „Valahogy érzékellen volt a szűgben, a kínos, a megalázó iránt, anélkül, hogy különben arcátlan lett volna, mint ez rendszeren ezzel szokott járn. Különös, s nem oly sürű tulajdon ez.” Ime a kívülről állásnak, a nem ragaszkodásnak, a Kakuk Marci-féle egykedvű tárgyilagoságnak a másik oldala: a személyes felelősségérzet hiánya. Legalábbis ami a világ berendezkedését és mások vétkeit illeti. Marcitól idegen a keresztény felelősségvállalás az elrontott világegyetemért, a pusztá létezéssel már együtt járó bűnösség tudata, amely minden moralizáló attitűd forrása. Számos szituációban kiderül, hogy Marcit nagyon is bántja a lelkiismeret, ha úgy érzi, hogy viselkedése akarva vagy akaratlanul bajt, kárt, kellemetlenséget okoz másoknak. De azért, amin nem változtathat, nem hajlandó bűnösnek érezni magát. Sőt, ami ennél több, mert szinte már a vegetatív szférát illeti, a szűggyent, a kínt, a megalázót képes nem magára vonatkoztatni, ha magának nem volt szerepe az előidézésében.

Gyermekkorának leírásakor egyébként az író ismét közelít a naturalista modellhez. A részeges, egymással csak gyermekeik révén érintkező szülők, a korai árvaság, a nincstelenség azonban csak a szociális kiszolgáltatottságot magyarázza, nem pedig Marci jellemének alapvonásait. A narrátornak persze itt sem az a fő célja, hogy a nyomor rémségeit és csúfságait halmozza, az olvasó szánalmára pályázza. A nyomorleírás nyomasztó hatását az a groteszk humor enyhíti, amely sorsszerűen kötődik Kakuk Marci figurájához. Ezt a sorsszerűséget hangsúlyozza egyébként az a hagyományos pikareszk gesztus, hogy megértést és elnézést kér az olvasótól Kakuk Marci „önkéntelen sorsa” iránt. A sorsszerűség részben e véletlen műve, minden egyes történetben más összvetevőkből áll; annyiban viszont valóban Marci jelleméből következnek, hogy ez a figura, mint más összvetővel már utaltunk rá, főleg negatív módon reagál a világra. Egyénisége mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy mit utasít el, mire nem hajlandó, mire nem lehet rávenni. Nagyon ritkán tűz ki célokat maga elé, s ha szeretne valamit megszerezni, azt rendszeren nem éri el; hiszen ekkor nem lényének megfelelően viselkedik.

A másik fontos információ Kakuk Marci életének erről a kezdeti időszakáról (amit tőle magától tudunk már meg): hogy kétszeresen is megfosztották gyermekkorától. Egyrészt szülei természete és korai halála okolható ezért, másfelől pedig az a tulajdonsága, hogy külsőre rendkívül koraérett volt. Ezért senki sem vette gyerekszámba, ami egy árvára nézve különösen nagy csapás. Mindez Kakuk Marcit arra ösztönözte, hogy ragaszkodjék ennek a soha el nem nyert gyermeknek az értékeihez. Ösztönös erkölcsi érzékének, mint

céloztunk rá, szinte vegetatív bázisa van. Erre a legemlékezetesebb példa hisztérikus, görcsös sírása, amikor barátja, Kukuj megöli vetélytársát, a kotrórt. (Akit különben Marci sem állhatott, s félnivalója is volt tőle.) A gyilkosság a későbbi történetekben is a legvégső rossz, a menthetetlen és megmagyarázhatatlan gonoszság megjelenése marad a számára. Az ölést sem az áldozat előzetes gonoszítottai, sem az általa jelképezett társadalmi igazságtalanság nem legitimálhatja. Ezért a „zendülők között” játszódó történet Buzugójának nevéhez szinte gyermeki iszonyodással teszi hozzá minden egyes alkalommal: „ez a gyilkos”. Tekintetbe véve életformáját és azt a társadalmi közeget, amelyben mozog, talán meglepő egy kisse az a tulajdonsága, hogy a lopással szemben hasonló, szorongásban megnyilvánuló gátlásai vannak. Első és talán az egyetlen említésre méltó tolvajlását is csak a bolond Erzsi kedvéért követi el (hasonló eset a színésztörténetben fordul elő, amikor a karmester és lánya kedvéért vesz részt tolvajlásban). Szinte ájulás környékezi, amikor végre rászánja magát, hogy megszerezze a félnótás lánynak a vágyott dinnyét. Itt már működik az a rejtélyes hullámhossz-azonosság, amely Marci és a csökkent értelmi képességűek között teremődik. Ha valamit jól megért Kakuk Marci, az az elemi boldogságvágy, ami a féltékenyelmű Erzsiben rohamszerzően és minden álcázás nélkül jelentkeznek, s amellyel szemben környezete olyannyira érzéketlen.

A Kakuk Marci-történetek helyszíneit és tematikáját nézve jól látható, hogy Tersánszky tudatosan helyezi hőseit más és más közegbe. Nehéz eldönteni, hogy ebben a pikareszk hagyomány vagy a XIX. századi realista-naturalista próza társadalmi tablóit hatottak-e rá ösztönzőbben. A vidéki kisvárosból, ahol született, útja a falvak felé vezet, onnan a kis bányatelepülésig, ahol a szervezkedő munkásokról szerez tapasztalatokat. Innen menekülve egy világtól elzár, kis hegyi faluba érkezik, a „vadászkaland” színhelyére, majd egy nagyobb községbe, ahol a színtársulattal kerül kapcsolatba. De az útvonal szemmel láthatóan visszafelé, a szülővárosába tart, a korteskedés epizódján át a viszonylagos megnyugvásig, ami egyszerre jelenti a gyermekkor színterére való visszatérést és egy kamaszkori emberi kapcsolatot, helyesebben asszonyi gondviselés újraéledését. Kakuk Marci tehát végül is révbé ér, ha ez nem is azt jelenti, hogy tisztességes polgár lesz belőle, mint a pikareszk hősök jelentős részénél. Nem kell tovább vándorolnia, de nem is kell lemondania „kakukúságról”. Ez az önmagába visszatérő útvonal ismét a gyermekkor, illetve a női princípium, az „ewig weibliche” jelentőségére hívja fel figyelmünket.

Kakuk Marci viszonya a nőkhöz jóval összetettebb, mint azt hagyományosan érzékeltetni szokták. Az értelmezők (s ebben maga Tersánszky is ludas) általában leszűkítik ezt a problematikát egyfajta irodalmias-anekdotikus „csapodárságra”, a csúfnév sugallta „kakukúságra”. Holott Kakuk Marci a szerelemnek igen sok variánsát ismeri meg; s amit Tersánszkytól talán sokan meglepőnek találnak, a szerelem e különféle válfajai gyakran archaikus szimbólumokhoz, őstípusokhoz kapcsolódnak. Kakuk Marci sorsát elsősorban a nők határozzák meg. Tőlük ered minden jó és rossz. Hiába szoknyavadász, az esetek jelentős részében meglepetésként éri sikerei. Azok a nők az igazán fontosak számára, akiket kezdetben elérhetetlennek gondolt, vagy akik elérhetetlenek is maradtak, mint például az első történetben Ninike kisasszony. Az *amerikai örökségben* Kasosné először üldözi, majd párfogásába veszi, sőt, némi huzavona után a szeretője lesz. A *Kakuk Marci a zendülők között* Esztije kedvéért Marci akár a tisztességes polgári létet is vállalná, ám ezúttal a nő árulja el: nem hajlandó kivárni, amíg Marci feljebb lép a társadalmi ranglétrán, inkább visszatér az írkokhoz, akinek családjá és környezete eleve is szánta őt. (Tersánszky íróilag bravúrosan oldja meg ezt a szakítást: pontosan érzékeli, hogy a bűnügy, amelybe Marci Soma miatt belekeveredik, nem oka Esztitől való elválásának, hanem csak jó ürügyet szolgáltat a lánynak arra, hogy megszabaduljon tőle.) A *Vadászkaland* Jankája és a *Kortésúton* fogadósnéja a forgandó szerencse, a változékony asszonyi természet megtestesítője ugyanúgy, mint a színésztörténet Györgyikéje. Ha érdekük vagy szeszélyük úgy kívánja, ezek a nők ugyanolyan könnyedén hagyják sorsára Kakuk Marcit, mint ahogyan korábban párfogásukba vették. Az egyik legösszetettebb, s a maga nemében vitathatatlanul megbecsülést érdemlő nőalak kétségkívül a „nagy Dóra”, ez a prostituált, aki minden alakoskodás és álszentség nélkül néz szembe helyzetével, és kerülve minden fölösleges érzékenységget, meg tudja védeni magát a mocskos kellős közepén is. Ő azonban túlságosan is tárgyilagos, földhözragadtan számító teremtmény ahhoz, hogy megoldást hozhasson Kakuk Marci életébe. Űra a sorsának, ám másokon is csak uralkodni tud.

Kakuk Marcinak kétféle funkcióban van szüksége a nőkre: a szexuális-erotikus funkció nyilvánvalóan az egyik; a másik, az anyai funkció igénye kevésbé vehető észre, ha Kakuk Marcinak, mint az író sugallta, „csak a szavain indulunk el”. Egyazon nő azonban igen ritkán láthatja el ezt a kettős szerepet. Ezért jelenthet ideális megoldást Marci számára az utolsó történetben Annuskának és anyjának a kettőse. Az öreg mézeskalácsosné Marci kamaszkorában ingadozott az anyai és a szexuális funkció között (amelyet a csőf Zachárné részlegesen és ideig-óráig vonhatott csak egybe), s elkésvé döntött úgy, hogy vállalja mindkettőt. Ez indíto-

ta el Marcit vándorútján (saját hajlamain kívül). Az Annuska-epizódban viszont már elég idős ahhoz, hogy az anyai gondoskodást gyakorolja anélkül, hogy szexuális konkurenciát jelentene a lányának.

Marci mélyen tudatában van a női természet kettősségének, sőt, ez a problematika tudat alatt is kísérti. Erre a legjobb példa az a két álom, amely *Az amerikai örökségben* szerepel. Az író a történetnek egy olyan pontján helyezi el ezeket az álmokat, amikor Marcinak jó oka van arra, hogy féltse az életét a falubeli orgyilkosoktól. Az első álomban egy mély tárnába menekül az öt üldöző késes-baltás gyilkosok elől. A tárna hagyományosan az anyaméh jelképe, amely ebben az esetben nem nyújt védelmet, hiszen az üldözők már-már utolériék. Hirtelen örömmel fedezi fel, hogy a tárnának egy másik kijárata is van, amelyen át talán egérutat nyerhet. Az utolsó pillanatban azonban a másik oldalról is ellenségei rotnak feléje. Ekkor dobogó szívével, verejtékezve felriad, majd kisvártatva ismét elalszik. Azt álmodja, hogy a templomtorony tetején áll, egy állványzaton, mint kamaszkorában. A torony ősi fallikus jelkép, s a tetejére mászó férfi tudat alatt feltehetően nemisége révén szeretne menekülni szorongatott helyzetéből. Ebben a pillanatban lent a téren megpillantja Rozit, a kocsmái szajhát, aki integetve hívja lefelé. Az állvány erre dőlni kezd és a mélybe sodorja Marcit. Ő felébred, és rájön arra, hogy valóban női hangot hallott, egy fiatal szolgálót, aki a menedéket jelentő jó hírrel keresi meg. A két álom, amelyeket Tersánszky rendkívüli írói magabiztossággal, minden zavaró dida-
xis nélkül épített bele a narráció menetébe, nagy erővel jeleníti meg az anyai és a szexuális funkció negatív oldalát. Vagyis azt, hogy külön-külön egyik sem jelent menedéket, mindegyik elveszejtheti a benne bízót.

Korántsem ez az egyetlen eset, amikor Tersánszky pszichoanalitikus jelképeket használ föl. Kakuk Marciról szóló esszéjében, amelyet már többször idéztem, nem véletlenül nevezi a pszichoanalízist „a mai idők legnagyobb vívmányának”. Gondoljunk a *Kakuk Marci a zendülők között* kígyó epizódjára, amikor Luli nagysága, aki kivetette hálóját Marcira és Eszti, aki már Marci szeretője, látszólag kevésbé indokolható heveséssel csapnak össze abban a kérdésben, hogy a kígyó ártalmas lény-e avagy sem. S a jelkép úgy teljesül ki, hogy Marci, aki maga is megharagszik erre a fallikus szimbólumra, ami miatt annyi keletlenkedés éri, botra csavarva ijesztgeti vele a nőket. Egészen addig, amíg Eszti ki nem kapja a kezéből és meg nem öli a kígyót. Ez a kígyóhalál lesz azután az előjele a gyilkosságnak, amely miatt Marcinak is menekülnie kell, de Eszti árulásának és a vele való szakításnak is.

Marci érzékeli a pusztai szexuális viszonyban lappangó kegyetlenséget, ezért mindig arra fordul, ahonnet anyai gondoskodásfélét is remélhet. Másokon is meglátja ezt az érzelmi szükségletet. Még a gazember Somát is megsajnálja, hogy úgy tud aludni, „mintha az anyjába tudná magát visszabújni”. Azok a helyzetek, élmények rendítik meg igazán, amikor újra gyermeknek érezheti magát. Ehhez a problémakörhöz tartozik, mint említettük, közeli, megértő viszonya az együgyűekhez, értelmi fogyatékosokhoz és a gyermekekhez. Arra ugyan véletlenül jön csak rá *Az amerikai örökségben*, miként lehet túszerással elhallgattatni a bolond Jánoskát. De ösztönös erkölcsi érzéke nem engedi, hogy a titkot másoknak is elmondja, hiszen ezzel állandó kínzásoknak tenné ki a gyengeelméjű fiút. Mégis, már-már kiböki a dolgot, amikor, ahogy ő mondja, „mint-ha valami meglökött volna: Marci ne tedd”. Jóval lényegesebb ennél az, hogy fokról fokra megéri Jánoska viselkedését; képes arra, amire senki más a faluban, hogy befűről lássa a roncsolt tudatot. S ekkor kiderül, hogy Jánoska „éneklete”, vagyis ordítózkodása nem panasz, hanem a pusztai létezés élvezetének, egyetlen, számára rendelkezésre álló kifejezőeszköze. Jánoska a kegyetlen bánásmód ellenére nem boldogtalan, jön rá Marci. Groteszk humorral meséli, hogy a hibbant fiú „megette a legyet és az egeret is, de még a mosogatórongyból is nyelettek vele és az is fizlett neki”. Jánoska tulajdonképpen Marci világához való viszonyának ad absurdum vitt variánsa: ezért tartoznak ők ketten össze. Jánoska abnormális extremitással valószínűleg azt, amit Marci kiegészít hajlamáról, a boldogságigény szükséges minimumáról mondtunk. Elvontabb értelemben Marci is „mindenevő”, nem a sorsa elleni lázongást érzi fő feladatának.

S amit másokból általában hiányol, a pusztai létezés örömeit, azt megtalálja Jánoskában, aki mindig elégedett, a nap és tűz látványa pedig egyenesen extatikus elragadtatást vált ki belőle. Ez Marcira is jellemző: szinte átszellemülten nézi a tűzijátékot, „engemet a sírás csiklant meg attól, hogy úgy tetszik nekem az ilyen” — mondja. Kakuk Marci emberi tartása végül is abból a soha ki nem mondott meggyőződésből következik, hogy minden élőlénynek, főként pedig minden embernek pusztán attól boldognak kellene lennie, hogy részesül az élet csodájából. Ezzel szemben a társadalmi lét legfőbb negatívuma az (s még hozzá a szociális hovatartozástól függetlenül), hogy a létezésnek ezt az alapvető élvezetét nem teszi lehetővé az emberek számára. Eltakarja azt a szemük elől az anyagi javak és a hatalom birtoklásának vágya (a hatalom itt természetesen egészen tág értelemben értendő, a társadalmi mikrostruktúráiban, a legszemélyesebb viszonyokban érvényesülő hatalmi játékokra is gondolva). Marci egyáltalában nem híve a nincstelenségnek és a nélkülözésnek, de képes kívülről és felülről tekinteni saját szükségleteire. Ezért teheti szövé példaként *Az amerikai örökségben* azt

az igazságtalanságot, hogy Kasos gazdaságában csak a kocsisoknak osztiának meleg ételt, a napszámosoknak nem. Nem kellett ehhez különösen együttérző lélek, „csak éppen rosszul esett nekem, hogy az emberek éhen nézzenek a számba, mikor én zabálok.” Fellépésével sikert ér el: a napszámosok megkapják a maradékot; ekkor jut Marci eszébe, hogy „rosszabb a szokás az embernél”.

Nem a társadalom politikai-hatalmi struktúráját, hanem az ettől ugyan nem független, de vele mégsem azonos szokásrendszereket teszi felelőssé azért, ha az emberek kölcsönösen elviselhetetlenné teszik egymás életét. Marci született alkalmazkodó és született nonkonformista egyszerre. Nonkonformizmusát lényének megőrzött gyermeki rétegei táplálják. Az *Annuskában* történik, hogy míg Soma a közeli faluban készül újabb gazemberségét elkövetni, Marci mesét halgat az öreg csósztól, annak unokájával együtt. Ekkor vallja be: „még most is úgy szeretem halgatni a mesét, mint valaha kölyökkoromban”. Jelképes értékű az is, hogy nem érdeklik a vadászátörténetek, „az állandó gyilkolódás”, s a gyerekekkel együtt unszolja az öreg Nagyevós és Nagyerós történetének elbeszélésére. A világot telhetetlenül bekebelezni vágyó Nagyevós és a magát minden élőlénynél hatalmasabbnak érző Nagyerós vetélkedésének kimenetele is sokatmondó. A mértéktelen hatalomakarást képviselő Nagyerós önmagát üti agyon, amikor le akarja csapni az orra tövébe kuporodó bolhakirályt. Nagyevós pattanásig feszült pocakja viszont már egy bolha bekapásától is kipukkad. A mese mintegy a Kakuk Marci-féle „új világnézetet” foglalja össze — Tersánszky emlegette így tréfásan a csirkefogó-életfilozófiát —, s az sem véletlen, hogy ezt a történetet a természettel harmóniában élő öreg csósz mondja el. Külön értekezés tárgya lehetne egyébiránt Kakuk Marci viszonya a természethez. A legfontosabb persze az, hogy önmagát is mindig a természet részének tudja; s így módon azt sem téveszti szem elől, hogy a természetet nem lehet legyőzni. Sem a külsőt, sem a bennünk lakozót, s aki ezt próbálja, az rossz úton jár, annak személyisége előbb-utóbb eltorzul. Kakuk Marci többször említett ösztönös erkölcsi érzéke például nem azt jelenti, hogy nem vet számot a saját szükségleteivel, a saját önzésével. Ha meg is sajnálja a lüke Jánoskát, azért rögtön azt is hozzáteszi *Az amerikai örökségben*: „De hát az ember törődik a maga bajával, még úgy is, ha nincs az.” Kasos gazdát is megsajnálja, amiért életét csak az üzletért való lóvás-futás teszi, hogy népes családjá dacára olyan magányos, s főleg, hogy ő sem szeret senkit. Ez azonban egy pillanatig sem akadályozza meg abban, hogy — bár egészen kis láncszemként csak, Kasos becsapásával — maga is belépjen a társadalmi korrupció láncolatába.

Úgy látja, hogy az embereket mindenütt és minden helyzetben közvetlen, személyes érdekeik vezérik — ez voltaképpen szintén természeti törvény számára, amelynek érvényességét eszébe sem jut megkérdőjelezni. Azért nem lesz soha „fázfő”, vagy „zendülő”, mert minden kollektívumra hivatkozás mögött azonnal felfedezi a személyes érdekeltiséget. A szakszervezeti mozgolódás nem érdekli, az anarchista-terrorista megoldásoktól iszonyodik. Így foglalja össze erről a véleményét: „éntőlem kironthatja az urakat papostól a rosszkórság, ahol éri őket, anélkül is, hogy én küldjem rájuk”. A közvetlen személyes érdekhez azonban hozzáérti a személy vagy kisközösség önbecsüléséhez szükséges legitimáló ideológiát is. A kortes történet tanulása éppen az, hogy az embereket minden látszat ellenére nem lehet csak pénzen megvenni. Látja a keménynyakú függetlenségi-párti magyarok minden gyalogságát, korlátozottságát, sőt önnön ideológiájukkal szemben táplált szkepszisüket is. Mégis megbecsülnivalónak tartja, hogy nem mondtak le hagyományos politikai magatartásukról, annak ellenére, hogy voltaképpen nem hisznek már egyik pártban sem. Ebben az esetben keveredik a bornírtság a manipulációval és a korrupcióval szemben tanúsított ellenállással, és Kakuk Marci jól érzi, hogy azoknak az embereknek, akiknek a politikába beleszólni reális esélyük úgyszólván, az utóbbi, tehát az önbecsülés megőrzése és az ellenállás szelleme a legfontosabb.

Énjének rosszabbik fele, testet öltött démona, Soma, sokszor téríti olyan útra, amelyre esze ágában sem volt rátérni. Hol erőszakkal, amorális gátlástalanságával éri el ezt, hol csábítással; vitathatatlan azonban, hogy Marcit érzelmi szálak is fűzik Somához; van valami a lényében, ami lenyűgözi és előnyhöz juttatja. Soma ugyanis éppen olyan önmagáért valóan gonosz, mint ahogyan Marci sem tudja mindig megmagyarázni, miért mond le valamiről, amit éppen meg is szerezhetne. Somát az emberekkel való manipulálás, a csalás és az intrika inkább önmagáért, mint a belőle húzható haszonért érdekli. Olyannyira, hogy gonosz-sága néha saját érdekeinek rovására is megy. Meg van írva az ő sorsa is, ő az, aki igazán örök bolyongásra ítélt. Soma világát a gonoszság egysiklová teszi, beszűkíti. Telhetetlen mohósága miatt mindent újra elveszít, mindig a nulláról kell indulni. Kakuk Marcinak el kell szakadnia tőle ahhoz, hogy — akár átmenetileg — nyugtot lelhesen. Soma gonoszságában van valami eszelős, irracionális elem. Különös „kártya-betegsége” annak a jele, hogy a végsőig koncentrált, már a külső célokkal sem magyarázható amoralitást a lélek nem képes elviselni. Még az ő lelke sem. Mindamellet kétségtelen, hogy időnként Soma is a szeretetet és a segítőkészség jeleit mutatja Marcival szemben. Az fűzi össze őket, hogy a maga módján So-

ma őszinte Marci előtt — de önmagát sem csapja be, mint az emberek többsége. Tudja, hogy gazember és nem is akar más lenni. Együgyűségnek, habókosságnak tartja Marci erkölcsi fenntartásait, de némiképpen tiszteli értük. Voltaképpen szüksége van Marci tisztességére, hiszen ő az egyetlen ember, akiben megbízik. Végül pedig közös vonásuk, hogy nem sokat törődnek azzal, amit megszereztek; nem tudják megtartani, amihez hozzájutottak. Soma viselkedése egy bizonyos ponton szélsőségesen számítóból mindig átcsap szélsőségesen irracionálisba. Mindig ilyenkor kerül veszítő helyzetbe, mert azok, akikkel a számító érdekeltség közös szférájában mozgott addig, megszimatolják benne azt az irracionálitást, és megrettennek az irracionálisban rejlő anarchikus, felforgató erőtől.

Kakuk Marci életfelfogása ellenben, bármily meglepő, mutat némi rokonságot a Zen buddhizmusával. Már idéztük a nem ragaszkodás fogalmát (ami természetesen csak az egyik oldala a *wu-wei* komplex jelentéstartalmának). A Zenben a nem ragaszkodás mindig a ragaszkodással együtt értendő. Láttuk, hogy Marci nem ragaszkodik az anyagi javakhoz és a hatalomhoz; de ragaszkodik a létezéshez és a létezés öröméhez. És tudja, hogy a létezéshez csak úgy ragaszkodhat, ha eggyé válik a világgal — amelyben viszont a hatalomra és az anyagi javakra irányuló vágyak és szükségletek döntő szerepet játszanak. Tehát ragaszkodik a világhoz és nem ragaszkodik, a világhoz. Nem lehet felosztani a világot azokra a dolgokra, amelyekhez ragaszkodik és azokra, amelyekhez nem ragaszkodik. Alapvetően elfogadja a világot, ez a döntő. A szeretethez ragaszkodik, de elfogadja a gyűlöletet, a nagylelkűség mellett az önzést, a szép mellett a rútat. „A virág lehull, ha szeretjük is, a gyom nő, ha nem szeretjük is” — mondta a Zen egyik mestere.

Marci is elköveti néha a Zen mesterek által elítélt hibák leggyakoribbját: visszazuhan az egyoldalúságba, főleg a görcsös ragaszkodásba, de valami ösztönös érzéssel mindig kikecmereg belőle. Egyedülálló figura a század magyar irodalmában; az teszi egyedülállóná, hogy tettei és gondolatai milyen kevésbé motiváltak a szó poétikai értelmében (vagyis milyen kevés magyarázó elemet tételeznek fel); s mégis milyen sokrétűek, többdimenziósak. Ebben a teoretizálatlanságban–teoretizálhatatlanságban is rokona a Zennek. Kakuk Marcinak a maga teljes társadalmi kiszolgáltatottságával és eltiposottságával együtt sikerül a jelen pillanatban élnie anélkül, hogy elveszítené a múltját. Ahogy a buddhizmus javasolja, élete részévé válik a környező világnak, maga pedig eggyé válik problémáival, azok nem külön léteznek tőle. Természetes lény; szelleme lágy, rugalmas, alkalmazkodó szellem: *nyu nan shin*, ahogy Suzuki mester mondja. „Különös, rugékony kedély.” Tersánszky szavával és évődő európaiságával: csirkefogó.

DÉBUT ET FIN DES LUMIÈRES EN HONGRIE, EN EUROPE CENTRALE ET EN EUROPE ORIENTALE

Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred, 20–25 octobre 1984 (A magyar és a kelet-közép-európai felvilágosodás kezdete és vége, a VI. Mátrafüredi Konferencia Aktái, 1984. október 20–25.), Akadémiai Kiadó, Budapest — Éditions du CNRS, Paris, 1987. Szerk. Kovács Ilona, 315 l., francia nyelven.

Ma már szükségtelen bemutatni a mátrafüredi Tudományos tanácskozásokat: a hely, Európa szívében, Kelet és Nyugat határán, alkalmasnak bizonyult arra, hogy a legkülönbözőbb nézetek szembesüljenek. Több nemzet kutatói és több tudományos álláspont, ill. diszciplína képviselői igyekeztek ezen a konferencián is képet rajzolni azokról a kulturális és etnikai ötvöződésekről, amelyekből Európa történelme összeállt.

A magyarországi és kelet-közép-európai felvilágosodás kezdeteit, ill. lezárulását kutatva a jelenlevők a XVII–XIX. század között lejátszódó folyamatok, a különböző gyorsasággal lezajló, megtorpanásokkal és megszakításokkal tarkított fejlődés elmélyült vizsgálatára vállalkoztak. Három vitaindító előadás és mintegy harminc hozzászólás szolgáltatta a reflexióhoz a feltevéseket és a tényanyagot.

Mikor kezdődik a felvilágosodás? Ezt a kérdést Franciaországban is indokolt fölvetni, mert a franciák a „felvilágosodás százada” kifejezéssel hajlamosak voltak azonosítani a XVIII. századot a felvilágosodással, holott annak öneszmélési folyamata csak a század első felének végére zajlott le. Kelet-Közép-Európa országaiban nyilvánvalóbb az eltérés, hiszen az időbeli eltolódás itt jóval nagyobb a század és legjelentősebb szellemi mozgalma között. Köpeczi Béla, a mátrafüredi konferenciák életre hívója hatalmas anyagot felölelő vitaindításában a reneszánszig megy vissza, hogy megtalálja azt a kort, melyben először szakítottak a vallási és eszmei hagyományokkal. Ezt a kezdeményezést folytatta a felvilágosodás, általánosabb érvényűvé emelve, széles körben elterjesztve a világias, felszabadultabb gondolkodást. Paul Hazard az európai szellem válságában látta a jelenség okát, az ő nyomdokán haladva

pedig újabban Eduard Winter hívta fel a figyelmet a folyamat vallási elemeire: Franciaországban jezsuiták és janzenisták hitvitájára, Kelet-Közép-Európában pietisták és janzenisták ellenállására az egyház ügyét az abszolutista államhoz kötő felekezetekkel szemben. Köpeczi Béla elsősorban a gazdasági tényeket és azok ideológiai hatásait vizsgálja. Anglia — és valamivel később — Franciaország ugyan már a század első felében „felvilágosodik”, az előbbi technikai korszerűsítése, az utóbbi központosítása azonban csak a század második felében kezdi éreztetni hatását a kontinens belsejében, Magyarországon például csak a század 60-as, 70-es éveiben (27. l.)

Ezt a korszakolást támasztja alá H. Balázs Éva a dél-európai országokra (Itália, Spanyolország), Paul Cornea Romániára, Gabrijela Vidan Dalmáciára, Teresa Kostkiewiczowa Lengyelországra, Németiné Sargina Ludmilla pedig Oroszországra vonatkozólag. Netán még a Távol-Keleten is érvényes lenne? Szergej Turajev elveti a „felvilágosodott” XVIII. század elképzelését ezekkel az országokkal kapcsolatban, amelyek saját fejlődési ritmusukat követik. Bíró Ferenc, Hopp Lajos és Wellmann Imre újra a magyar viszonyok elemzéséből indulnak ki, hogy a folyamaton belül jól elkülöníthető fejlődési szakaszokat állapítsanak meg: előkészítő szakasz (elszigetelt elemek felbukkanása), kezdeti fázis (rendszerbe foglalás), a felvilágosodás fénykora (a reformok elterjedése és átültetése a gyakorlatba). A felvilágosodás előkészítő szakasza használhatóbb fogalomnak tűnik, mint a „korai felvilágosodás” (Frühauflklärung, ill. Pré-Lumières) elnevezés, amely esetleg elkendőzi a folytonosságot megszakító változásokat, megtorpanásokat, elsősorban szo-

ciális és politikai téren. Az irodalomkritika ugyanígy elvetette a „preromantika” kategóriáját.¹ Derek Beales — az ausztriai példából kiindulva — további megkülönböztetéseket javasol: önálló és másodlagos áramlatok, ill. elmélet és gyakorlat között, elválasztva a nyugati arisztokrácia és polgárság körében terjedő eszméket attól a gyakorlattól, ahogyan a központosító francia modell II. Katalin vagy II. József alkalmazta a saját birodalmában.

Több példaértékű személyiség szemlélteti ezeket az átalakulási folyamatokat, melyeket sorra támogat, előbb az elvilágiasodott egyházi értelmiség, majd a szabadelvű nemesség és a radikális polgárok. Az erdélyi unitárius püspök, Klein János Ince (Inochentie Clein) azért küzd, hogy a románok — legalábbis egy részük — újabb jogokat nyerjenek el, 1749-ben azonban kénytelen elhagyni hazáját, majd 1751-ben tisztségéről is le kell mondania (Paul Cornea, 39.) Mikes Kelemen, Rákóczi fejedelem udvari kamarása a keresztény, feudális ortodoxiát kérdőjelezi meg frásaiban (Hopp Lajos, 50.). Béli Mátyás lutheránus lelkész a jobbágyrendszer bírálatának ad hangot abban a nagyszabású, tudományos pontosságra törekvő, történeti-földrajzi leíró munkájában, amely Magyarországot mutatja be, és 1735–1742 között jelent meg. Primislav Zanović gróf, Casanova barátja, nemcsak erkölcsiben és eszméiben szabados, de hirdeti is az ateizmust Dubrovnikban, amiért 1776-ban száműzik a városból (Gabrijela Vidan, 66.). A helyi szenátus kegyes ítélete fájdalmas ellentétben áll az ifjú Barre lovag esetével, akit valamivel korábban irgalmatlanul sújtott a törvény szigora Franciaországban. A két ítélet közti különbség azonban bizonyára nem a liberális eszmék terjedését jelzi, hanem inkább azt mutatja, hogy ezek az eszmék hosszú időn keresztül a kiváltságosok szűk körén belül maradtak.

A Fernand Braudel és követői által előszeretettel vizsgált hosszútávú fejlődési folyamatok (ld. 138.) és a mindennapos, apró események hálójából így kirajzolódik, mennyire eltérő ütemben terjedt el a felvilágosodás Európa különböző részein. Jurij Lotman meggyőzően bizonyítja, hogy a korszak központi eszméje, a természet egyszerre hatott mint egységesítő, egész Európára érvényes (a természet mindenütt ugyanaz), és mint különbségeket alkotó tényező, mivel minden nép számára a természet egyúttal saját civilizációját jelenti, és így az, ami természetes, kezd egyelőrvádnai azzal, ami nemzeti. Egyfelől a francia nyelv válik általánosan ismertté

ekkoriban, másfelől célul tűzik ki a nemzeti nyelvek elismertetését. A két áramlat találkozása figyelhető meg a lengyel példán, amelyet Teresa Kostkiewiczo elemez, rámutatva, hogyan járult hozzá a Port-Royal nyelvtana és a francia minta — Konarski értekezéseiben — a lengyel nyelv megismeréséhez és értékeléséhez.

Több hozzászóló foglalkozott azzal a kérdéssel, milyen módokon, milyen eszközök segítségével terjedt el a felvilágosodás Európában. Pelle János, Habermas nyomán, a közvélemény vizsgálatára vállalkozott, megállapítva, hogy az egy szűk elit helyett a korban már a társadalom egyre szélesebb rétegeit érinti. Ez a folyamat az idő érzékelésére is kihat: az abszolutizmus szinte mozdulatlanságba dermedő időképe után a közvélemény mozgalmasságot jelent, belépünk az aktualitás, a múlt idő, a szemünk láttára alakuló történelem birodalmába. A társadalmi ranglétra legalsó fokán a felvilágosodás terjedése az iskolázás, az írástudás problémáját veti fel: Tóth István György kis dunántúli települések példáján vizsgálja a kérdés alakulását 1650 és 1848 között. Kutatásaiból az derül ki, hogy számos helységben csak 1848 táján akad olyan paraszt, aki le tudja írni a nevét. A társadalmi ranglétra másik végpontján az irodalmi szalonok helyezkednek el, amelyek a filozófiai eszmék kísérletező műhelyeivé váltak a XVIII. századi Franciaországban és Lengyelországban, a lengyeleknél pedig 1795 után egyenesen a nemzeti eszmény végső mentővái lettek belőlük (Maria Flandrin tanulmánya).

A tudós társaságok kevésbé mondén, közvetlenebbül elmélkedő vitákhoz-eszmecserékhez nyújtanak keretet: jó példája ennek a Varsóban működő, 1800-ban alapított egyesület (a *Tudományok Barátságának Társasága*), amelynek történetét Zdzisław Libera ismerteti, kiemelve, hogy tagjai tartották ébren egészen 1830-ig a felvilágosodás tüzeit a függetlenségtől megfosztott Lengyelországban. Mikes Tünde kis magyar tudós társaságok sorsát vizsgálja, különös tekintettel Cornides Dániel és Felmer Márton levelezésére (1762–67 között): a történeti tudományokban jártas két magyar tudós olyasféle stílusban levelezett egymással, mint a francia *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Történeti Tudományok Akadémiája) tagjai. Végezetül, az 1763-ban alapított selmeci Bányászati Akadémia, amely a párizsi *École Polytechnique* (Műszaki Főiskola) alapítóinak is mintául szolgált, nyújtott intézményes keretet Ruppert Antal kísérleteihez, melyek döntő

¹ *Le Preromantisme, hypothèque ou hypothèse*, colloque de Clermont-Ferrand (A preromantika, költéség vagy lehetőség), Paris, Klincksieck, 1975.

lépést jelentettek az ásványtan fejlődésében (Szabadváry Ferenc és Vámos Éva cikke).

A korban sokat utaztak — Cornides Itáliában, Németországban, Franciaországban, Ruprecht Svédországban —, az utazás az új eszmék terjesztésében is szerephez jutott. H. Balázs Éva azt emeli ki, mekkora hatást gyakorolt a katolikus Franciaország egész Dél-Európára, Rényi Zsuzsa az angol példa vonzerejét bizonyítja, ami többek között a szigetországba ellátogató magyarok számán is lemérhető. A nyugatiak nem utazgatnak ugyan sűrűn Kelet- és Közép-Európában, de álmodoznak ezekről a számukra távoli országokról: a franciák képzeletvilágát Lengyelország mágnesként vonzotta a XVIII. század végén. Edna Hindie-Lemay ezt a hatást a lengyel intézményrendszerrel foglalkozó művek számának megsokszorozódásán méri le, itt csak kettőt emelünk ki a sok közül: Mably és Rousseau reformterveit. Miközben a közvélemény a három szomszédos nagyhatalom között vergődő „szegény Lengyelország” sorsán kesereg, regényírók és színpadi szerzők előszeretettel fordulnak a szabadság és/vagy anarchia földje felé: Louvet *Faustas*, Réveroni Saint-Cyr *Pauliska* c. művében a túlzóan szenvedélyes lengyel képviseli a javíthatatlanul mondén francia ellenpontját (Michèle Mat cikke). A törökökről alkotott kép lassan változik, ahogyan ezt Mikó Mariann magyar közmondások és egy Aranka György álal fordított elbeszélés (*A' Budai Pasa*) anyagán szemlélteti (123. l.).²

Mint hogy a kelet-közép-európai felvilágosodás részben a francia minta függvénye, a francia forradalom válságot kellett hogy kirobbantson. Kosáry Domokos, a második témát bevezető vitaindítójában két fejlődési állomást különböztet meg, előbb a reakció és elnyomás éveit (1795—1818), majd a hazafias érzelmű nemesség öntudatra ébredését, amely az 1830-as reformmozgalmakig tart: akkor kerekedik felül a nemzeti érzés a felvilágosodás kozmopolita szemléletén. Ring Éva a magyar és lengyel fejlődés között von párhuzamot: mindkét országban jelentős a nemesség, ezért bizonyos reformtörekvések, melyek a kivételezett helyzetből adódó lehetőségeket kívánták kihasználni, időről időre előbbre viheték a társadalmi fejlődést: ilyen hatása lehetett pl. a nemesi sorba emelkedésnek. Zofia Libiszowska azonban szembeállítja a ma-

gyarországi abszolutista kísérletet és a lengyel szabadság hagyományát, rámutatva, hogy Napóleon — „az utolsó felvilágosodott despota” — győzelmei idején milyen lendületet vett a felvilágosodás. Mieczysław Klimowicz szintén a lengyel példát elemzi, és a korszakolási viták és álláspontok változásáról ad körképet 1945-től napjainkig, akárcsak Zofia Sinko, aki a klasszicizmus-romantika vitát ismerteti 1795-től, Lengyelország harmadik felosztásától 1822-ig, Miczkiewicz balladáinak és románcainak megjelenéséig: e korszakban nyernek fokozatosan teret a folklórból merített és a lírai témák.

A nyugat- és közép-európai fejlődésben jelentkező időbeli eltolódás erősebb román területen, ahol a felvilágosodás az 1825—35 közti időben éri el tetőpontját (Paul Cornea), továbbá a szlovén területeken és Belső-Ausztriában, ahol — János főherceg működésének köszönhetően — a felvilágosodás egészen a XIX. század közepéig eltart (Peter Vodopivec). A felvilágosodás válságához kapcsolódó kiábrándulást érzékelteti két orosz mű, Radiscev *Utazás Pétervárról Moszkvába*, ill. Scserbátov *S... úr svéd nemes utazása Ophir földjére* c. műve (Németiné Sargina Ludmilla), továbbá Benjamin Constant alkotó tevékenysége: az ember tökéletesíthető volta vetett hite paradox módon csak töredékes, szaggatott formákban tud kifejeződni, mintha a forma ellentmondana a tartalomnak (Beatrice Fink), Jóllehet nem közvetlenül kapcsolódik a korszakolási problematikához, Pál József cikke is összefügg a század kérdéskörével: a korabeli esztétikában követi nyomon, hogyan alakul át fokról fokra a *csak az igaz a szép* klasszicista tárgyilagossága platonizmus-sá, amely a neoklasszikus szépségideált az idealizmus és szubjektívizmus felé közelíti. Szabolcsi Hedvig pedig azt mutatja be, hogy a képzőművészetek sajátosságait — az irodalomhoz való viszonyukban — éppúgy nem lehet leszűkíteni az egyszerűsítés és megalapozatlan állítások veszélye nélkül, ahogyan az egyes országok jellemző vonásait sem szabad sémákba merevíteni. A magyar építészet 1780—1820 közti a klasszicizmus és funkcionalizmus előretörése jellemzi, és ez a két irányzat egyelőre nem kerül ellentmondásba bizonyos neogótikus elemekkel (amelyeket hagyományosan kizárólag a romantika számájára szokás írni).

² Összevethetjük ezt a képet azzal, amely Nyugat-Európában alakult ki a törökökről, Hélène DESMET-GRÉGOIRE könyve, *Le Divan magique. L'Orient turc en France au XVIIIe siècle* (A varázsserepj divány. A törökökről alkotott kép a XVIII. századi Franciaországban), Paris, Le Sycomore, 1980; továbbá a Latakiában tartott kongresszus anyaga (*Orient et Lumières* [A felvilágosodás és a Kelet], Grenoble, 1987) és Olivier Bonnerot közeljövőben megjelenő, hasonló tárgyú írásai alapján.

A részlettanulmányokkal és hatásvizsgálatokkal párhuzamosan a VI. Mátrafüredi Felvilágosodás-kollokvium két fontos személyiségről emlékezett meg: egyikük egy nemrégiben elhunyt tudós, a másik pedig egy 200 éve halott filozófus. Albert Soboul (1914—1982) emlékeztétét H. Balázs Éva idézi meg: nemcsak a történész pályaképét vázolja fel, hanem ihletett szavakkal örökíti meg Soboul egyéniségét azok számára, akik csak könyveiből ismerik. Philippe Roger, Penke Olga és Mieczysław Klimowicz halálának 200. évfordulója alkalmából emlékeztek meg Diderotról mint filozófusról, mint a felvilágosodás harcosáról, és mint színházi szerzőről. Philippe Roger értelmezése szerint a *D'Alembert álma*nak dialógusformája semmiképp sem formai játék, rendeltetése az, hogy az újfajta materializmus megalkotásában részt vállaljon: újfajta filozófia születik az érvek ütköztetéséből és abból, ahogy a szereplők egymásnak adják a szót, hasonlóan ahhoz, ahogy a természet is erőforrásnak használja fel az élőlények szünet nélküli átalakulását. A filozófiai vita műközpontú elemzését követően a két másik hozzászóló irodalomtörténeti szempontból vizsgálta Diderot magyar, ill. lengyel recepciójának egy-egy kérdését.³ A *Két India története* olyan alapszövegnek láttatja Penke Olga, amelyből egya-

ránt merítettek a szentimentalizmus írói és a jakobinusok, köztük a közgazdász Őz Pál, akit a fényűzés és a gyarmatosítás kérdései különösen foglalkoztattak.⁴ Mieczysław Klimowicz azt adja elő dióhéjban, hogyan került összeköttetésbe Diderot Jodin kisasszony személyén keresztül egy varsói szintársulattal, és milyen hatást gyakorolt részben saját darabjaival, részben elméleti nézeteivel a lengyel színház fejlődésére.

Ösztönző hatású, hogy miközben a francia irodalom és gondolkodás kutatói a XVIII. század végének utolsó és a XIX. század első évtizedére nézve új tagolás lehetőségét latolgatják,⁵ hasonló irányban mélyítik el vizsgálódásaikat a kelet-közép-európai irodalmak és történelem ismerői. Ahogyan Diderot képes volt az egymásmelletiséget folytonossággá alakítani, az említett tanácskozási résztvevői is hajlékony szintézisbe tudták foglalni a sokféle ágazó tételek és példák tömegét, elkerülve a dogmává merevedés veszélyét, hozzájárulva a kutatások előrehaladásához.

[Fordította: Kovács Ilona]

Michel Delon
(Párizs)

PETŐFI-ADATTÁR I—II.

I. *Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban.* (Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez.) Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kiss József. Akadémiai K. 1987. 440 l. + 16 l. mell. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 11.)

II. *Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban.* Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta † Oltványi Ambrus. Szerkesztette Kiss József. Akadémiai K. 1987. 170 l. + 20 l. mell. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 12.)

„Örömmel és köszönettel kell fogadnia e könyvet mindenkinek, ki irodalomtörténeten nem a könyvtári polcok halott nyugalma érti, hanem az élet szerves eleveenségét, mely az egykori műveket létrehozta, körülzsongta, civakodott értük s útfél-

re vetette, vagy féltett zsákmányul magával ragadta” — írta Horváth János Endrődi Sándor könyvéről (BpSz 1913. 434). Hasonló öröm és köszönet illeti az Endrődiét kiegészítő kötetet. Idézett ismeretében Horváth János Endrődi könyvének egy

³ Ezek a cikkek szerencsésen egészítik ki egy korábbi kollokvium Diderot-előadásait, amely a *Diderot külföldön* c. témakörben csak az oroszországi recepcióval foglalkozott: Nemzetközi közép-európai kollokvium, 1984. (Denis Diderot, 1713—1784, Aux Amateurs de livres, 1985., 381—448).

⁴ Penke Olga ezt a dolgozatát cikké bővítette „Diderot eszméinek és műveinek fogadtatása Magyarországon” címmel (megjelent a *Recherches sur Diderot et l'Encyclopédie* 4. számában, 1988. április), és előadást tartott Raynal recepciójáról a wolffenbütteli konferencián (sajtó alatt).

⁵ Magam is erre törekszem disszertáciomban: *L'idée d'énergie au tournant des Lumières (1770—1820)* [Az energia fogalma a felvilágosodás századfordulóján, 1770—1820.], Paris, PUF, 1988.

újabb kiadásban pótolandó hiányaként említette a mutatókat. Amikor 1972-ben sor került a mű újabb kiadására, ezek a mutatók elkészültek, épp Kiss József közreműködésével. A jelen kötet jegyzeteiben pedig megtalálhatók azok a Horváth Jánostól szintén hiányolt utalások is, amelyek a közölt szövegek hátterének és összefüggéseinek megvilágítására szolgálnak.

A zárójelbe foglalt alcím pontosan megjelöli ugyan e mostani kötet viszonyát Endrődiéhez, hozzá kell azonban tennünk, hogy gyűjtőköre elvileg is teljesebb. Nem korlátozódik a magyar nyelvű anyagra: Kiss József fővette a magyarországi német sajtóban található, Petőfőre vonatkozó cikkeket, említéseket is, sőt kitekintett az országhatáron túlra is. Forrájegyzékében 40 magyarországi, 8 erdélyi, 4 horvátországi, 20 ausztriai, 13 németországi és 1 csehországi német lapot sorol fel, továbbá 2 cseh nyelvű lapot is. Főként azonban a magyarországi szerb, horvát, szlovák és román sajtó hiánya. Igaz ugyan, hogy ezek a népek Petőfi költészetére csak jóval a költő halála után figyeltek fel (kivétel az a röplapon megjelent szlovák *Nemzeti dal*-fordítás, amely megtalálható a kötetben), Petőfi neve azonban bizonyára előfordult a nemzetiségi lapoknak az 1848–49-i eseményekről szóló beszámolóiban. A Tájékoztatót említ az adatgyűjtés korlátaként a nyelvi nehézségek, ezt azonban át lehetett és kellett volna hidalni e nyelvek ismerőinek a gyűjtésbe való bevonásával.

Endrődi kötetéből megtudhattuk, hogyan fogadta Petőfit a magyar irodalom. Kiss József ehhez is számos új adatot szolgáltat azzal, hogy gondosabban nézte át a magyar forrásokat. Főként azonban Petőfi világirodalmi befogadásának útját világítja meg.

Turóczi-Trostler József írt arról, hogy Petőfi „belépése a világirodalomba olyan körülmények között ment végbe, melyeknél kedvezőbbeket el sem lehetett volna képzelni... A polgári-demokratikus forradalom előestéjén a politikailag és kulturálisan aktív, s maga is a forradalom felé haladó Magyarország egy csapásra a világ közvéleményének látókörébe került.” (*Petőfi belép a világirodalomba*, 1974, 22.) Hozzátehetjük ehhez — szintén Turóczi-Trostlerre hivatkozva (i. m. 83.) —, hogy ezt a belépést nagyban segítették a németül is, magyarul is jól tudó írók, akik mintegy a tolmács szerepét töltötték be. A hazai német sajtó élénk érdeklődéssel figyelt a magyar irodalmat. Így például a Pesther Tageblatt már 1844. ápr. 4-én hírt adott arról, hogy a Nemzeti Kör Vörösmarty javaslatára, Tóth Gáspár szabómester lelkes adományát felhasználva kiadja Petőfi kötetét. Az Ungar jún. 10-i hírért, miszerint

Petőfi a készülő kötet verseiből néhányat elszavalt a pesti értelmiségiek hagyományos rákosmezei kirándulásán, júl. 9-én már a prágai Česká Wčela is átvette. A Pesther Tageblatt szept. 29-én Petőfi komikus eposzának elkészültéről írt, a szerzőt „ein talentvoller, junger ungarischer Dichter”-nek nevezve. A Spiegel nov. 23-án Falk Miksa ismertetését közölte a *Versekről*, s alig egy héttel később, mint a Pesti Divatlap, ugyanő írt *A helység kalapácsáról* a Spiegel dec. 11-i számában. Számos további példát találunk a kötetben arra, hogy a hazai német sajtó Petőfin első fellépésétől kezdve rajta tartotta a szemét, s közleményei nyomán a külföld is hamar fölfigyelt a költőre. Egyetlen példa erre: az Ungar 1845. nov. 14-i számában megjelent egy valószínűleg félreértésen alapuló, hamarosan meg is cáfolt hír arról, hogy Petőfi katonának áll. Átvette azt a Nürnberger Correspondent, a zágrábi Luna, a bécsi Sonntagsblätter, a prágai Česká Wčela, a lipcsei Grenzbotenben pedig egy pesti német—magyar („ein Deutsch—Ungar aus Pesth”) már azt fejtegette, hogy Magyarországon nehéz a tehetséges fiatal költők helyzete, őket kellene támogatni, nem a már beérkezetteket.

Korán megjelennek az első Petőfi-fordítások is. Elsőként, 1845. ápr. 22-én a *Mező a juhász számáron* fordítása Dux Adolftól a pozsonyi Pannoniában, júl. 20-án a *Lopotú ló*, a *Pusztán születtem és a Híres város az aafodón Kecskemét* a bécsi Sonntagsblätterben szintén Dux Adolftól. 1846 szeptemberében ugyanő Bécsben már kötetben jelenteti meg Petőfi válogatott verseit, 55 költeményt. A kötetet számos külföldi lap ismerteti: a Wiener Zeitschrift, a berlini Literarische Zeitung, a bécsi Sonntagsblätter, a stuttgarti—tübingeri Literaturblatt s különös alaposággal, jelentős terjedelemben a lipcsei Blätter für literarische Unterhaltung. Ezekből az ismeretésekből nemcsak az derül ki, miként ítélnék német nyelvterületen Petőfi költészetéről, hanem az is, mint vélekednek a számukra kissé egzotikus Magyarországról, a magyar nép nemzeti sajátosságairól, kibontakozni kezdő irodalmáról, kultúrájáról.

Fokozta a Petőfi iránti érdeklődést a forradalomban való szerepe. A *Nemzeti dal* márc. 15-én nemcsak magyar, hanem német röplapon is megjelent; hamarosan újabb fordításai keletkeztek. 1849 júliusában Kertbeny Károly Frankfurt am Mainban terjedelmes, 275 költeményt tartalmazó, részletes bevezető tanulmánnyal ellátott, Heinének ajánlott német Petőfi-kötetet jelentetett meg; e kötetnek a lipcsei Európában és a berlini Magazin für die Literatur des Auslandesben megjelent bírálatával zárul Kiss József gyűjteménye. A költő képe ezekben a bírálatokban már a szabadságharcosával egészül ki.

„Petőfy's Name steht jetzt auf der Liste der Proscribten” — zárul az első; „Zu den edelsten Opfern, die der letzte Verzweigungskrieg der Magyaren gefordert, gehört auch der ungarische Mäxlinger Alexander Petőfy” — kezdődik a második.

A kötet ismertetője nem tűzheti maga elé azt a célt, hogy tartalmáról teljesebb képet adjon. Gazdagsága részleteiben, először feltárt, vagy a Petőfi-irodalomban ugyan ismert, de a gondos jegyzetek révén új összefüggéseket megvilágító adataiban van. Kincsesbánya a Petőfi-kutatók számára, bizonyára számos olyan tanulmány alapjául szolgál majd, mint amilyeneket anyagára támaszkodva Kiss József máris publikált (*Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban 1844–1846 = Tanulmányok Petőfiről*, 1962; *Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution = Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*, Berlin, 1969; *A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai = Petőfi és kora*, 1970.).

160 levélrészlet (közülük 10 kétes hiteltű) és 15 napló-részlet a tartalma a II. kötetnek. A levelek közül 17, a napló-részletek közül 2 (Pesty Frigyes és Jakab Istváné) itt jelent meg először. Többségüket folyóiratokban vagy levélgyűjteményekben már publikálták, e kötet azonban a Petőfi-re vonatkozó részek kiemelésével s háttérüknek a jegyzetekben való megvilágításával új összefüggésekre hívja fel a

figyelmet. A Petőfi-versek szokatlan hangjával, módorával szemben megnyilvánuló ellenvélemények a levelekben legtöbbször nyíltabban mutatkoznak meg, mint a publikálásra szánt írásokban, így e kötet sokban árnyalja a Petőfi költészetének befogadásáról kialakult képünket. A Petőfi egyéniségének, viselkedésének némely különbségeiről való vélemény, a velük szembeni ellenkezés is őszintébben nyilatkozik meg a levelekben és naplókban, mint a későbbi emlékezőkben. Nemcsak a Petőfi-kutatót, hanem a szélesebb olvasókörzönséget is érdekelní fogják a Szendrey Júlia és Térey Mária közt váltott levelek meg a Szendrey Júlia naplójából való részletek.

Petőfiről természetesen a legkisebb adat is érdekes, mégsem hisszük, hogy ilyen apróságokat is érdemes volt fölvenni: „Idvezlem Petrovichot”, „Petőfi tisztel”, „Petőfi köszönt”, „Robin Hood második kötetét olvastam” [Petőfi fordította]. Annál inkább meggondolandó ez, mert a gyűjtőkor kényszerű leszűkítése, az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak, a vidéki és külföldi gyűjtemények mellőzése amúgy sem tette lehetővé a megközelítő teljeséget sem. A gyűjtőkör tágításával az itt közölt gazdag anyag többszöröse kerülhet még elő.

Orosz László

J. SOLTÉSZ KATALIN: ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Bp. 1987. Akadémiai K. 3471. (OPUS Irodalomelméleti Tanulmányok 9.)

A szerző a nyelvtudományok doktora, de az irodalomtudomány is sokat köszönhet a szépirodalom, a költészet nyelve iránti érdeklődésének, stilisztikai és verstani munkásságának. (Lásd például *Babits Mihály költői nyelve*, Bp. 1965!) Régóta foglalkozik a magyar rímelés formái és történeti kérdéseivel, egyes költői életművek versforma- és rímkészletének számbavételével. Tevékenységének legszembetűnőbb értéke a pontos, aprólékos adathűség és a gondos, rendszerezett anyagkezelés. Elméleti fejtegetésekbe ritkán bocsátkozik: szívesen alkalmazza az általa magyra becstűlt elődök szemléletét, fogalomkészletét. Hagyományörzését ez esetben az a tény is indokolja, hogy maga Arany sem csupán a költészetnek, hanem a magyar verselméletnek is kiemelkedő, klasszikus értéktérítő alakja.

J. Soltész Katalin szokatlan témával, a versek *trásképének* vizsgálatával indítja könyvét. Bőséges verspéldái azt igazolják, hogy általában is, de

Aranynál különösképpen az eddigienél nagyobb figyelmet kellene fordítanunk a verselés vizuális eszközeire (pl. a sorszámlás változásaira, a sorkezdetek helyére, a szövegkiemelés különféle módjaira). Azzal viszont nem értek egyet, hogy a versszak és a verssor a szerző szerint „elsősorban vizuális egység”. Hangzó, de legalábbis belső hallással érzékelt nyelvi forma nélkül a hagyományos, költői versmértekek (és rímek) lényegét, esztétikumát aligha sikerülne felfognunk.

A szerző versszemlélete a stófaszerkezetek és a rímképletek felől halad a kisebb egységek felé. A versmérteket olyan elvont formai keretnek tekinti, amelyet nyelvi anyaggal kell „kitölteni”, a prozódia szabályai szerint. A könyvben ismertetett szabályok között azonban főképp érdekes kivételek, hangtani furcsaságok szerepelnek, részben mint metrikai engedelmények, részben pedig mint a magyar kiejtés idegen vagy nyelvjárási eredetű jelenségei.

A magyaros ritmus tárgyalása során a szerző a négy szótagú ütemet veszi alapegységnek. Ezzel egyrészt elhatárolja magát a Szepes — Szerdahelyi-féle „partatlan” ütemfelfogástól, másrészt viszont — az ütemegyenlőség tanának szoros, zenei értelmezésével — a kisebb szótagszámú ütemeket nem önálló, hanem származtatott, „hiányos” változatnak minősíti. Ilyen alapon említheti azután „a tizenkettős csonkját” pl. az *Alom* — való zárószakaszában vagy — még problematikusabb módon — „a felező tízes csonkját” az *Ártatlan* dacban.

A magyaros sormetszet fogalmának értelmezésében (mint már Aranynál is) némi bizonytalanság mutatkozik. J. Soltész Katalin meghatározása szerint a magyaros metszet „az ütemhatárnak szóhatárral, sőt szókapcsolat-határral való egybeesése” (64). Ha követelmény ez az egybeesés, akkor a következő lapon (és máshol) sem indokolt a „szóátvágó” metszet feltételezése. Nem a tények számbavételét kifogásolom, csupán azt az elméletileg tisztázatlan szóhasználatot, mely hol az elvont ütemhatárt, hol az ismétlődő szóközpont metrikai helyzetét, hol a konkrét szövegek szóközzel egybeeső ütemhatárát azonosítja a sormetszettel.

A könyv inkább az Arany-verselés tényeinek adatszerű, statisztikai jellegű áttekintését nyújtja, mint az egyes versek metrikai értelmezését. Esztétikai szempontú, funkcionális elemzésre ritkán kerít sort, nyilván terjedelmi okokból. Néhány bonyolultabb ritmusú (vagy valamilyen vitatott) műről mégis részletesebben szól. Ilyen például a *Tamburás öreg úr*, melyet a szótagszám-változó, „négyütemű gyors típusú sorokból” építkező versek közé sorol a szerző (79–80). Alapsora a 3/2/4/2 ütemezésű, ún. „sapphicus” tizenegyes. Megemlíti a könyv a Szepes—Szerdahelyi *Verstan* metrikai minősítését („kételemű ütemmozaik”), majd különféle sorváltozatokat idéz, másféle ütemezés lehetőségét is megengedve. A versforma metrikai előképét „egy református énekekben” véli látni (*A kerek földről*, Szőnyi Benjámin 18. századi énekeskönyvéből). A következő fejezetben arról is szó esik, hogy e „különös ritmusú” sorok gyakran anapestizáltak, a versben tehát több tényező szimultán ritmus érvényesül (89–90).

Úgy vélem, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy zenei fogantatású, „tamburás” versről van szó, melynek sorai mögött bizonyára konkrét (talán saját szerzeményű), változatos dallamritmus rejlik. Itt valóban a négyes (4/8-os) ütem az alapképzet, ennek hangértékeiből — két-két szomszédos nyolcadhangot negyedhangá összevonva, esetleg nyolcadszünetet is beiktatva — az ütemek, ütempárok, verssorok igen sokféle változata jöhet létre. A költői

bravúr abban van, hogy a nyolcadhangokhoz inkább rövid szótag, a negyedekhez inkább hosszú tartozik, Horváth Ádám, Földi János (és más elődök) útmutatását követvén, elősegítve az énekelhetőséget. (Az említett „református énekre” ez a szótagigazodás távolról sem jellemző.)

„A magyaros ritmus megmértékelése” az Arany-verselés megkerülhetetlen kérdése. A magyaros és a trocheusi formák megkülönböztetésének kényszerét a szerző — Szilágyi Péter József Attila-tanulmányára hivatkozva — elveti, megállapítva mégis, hogy egyes trocheusi versek „ellenállnak a magyaros ütemezésnek” (82). Arról nincs szó, hogy ez az „ellenállás” nyelvtanilag vagy metrikailag miben nyilvánul meg.

Az *Ártatlan* dac kapcsán Ady *A Tisza-parton* c. verse (valamint a róla lefolytatott verstani vita) is előkerül, mindkét műben daktilusi és anapestuszi sorok keveredését, illetve teljes és csonka „adóniszi kőlonok” társítását feltételezve. Nem említi viszont a szerző Szuromi Lajosnak ugyancsak az említett vitában kifejtett véleményét, mely szerint az *Ártatlan* dac szimultán verselésű, anapestuszius metrumú, sorkezdő gazdag choriambizációval, „olykor egyértelműen jambusi alkatú dipódikus sorkezdettel” („A Tisza-parton”. MTA Irodalomtudományi Intézet kiadása, 1981, 108).

J. Soltész Katalin teljesen mást ért „choriambizáción”, mint az imént idézett Szuromi. Horváth János nyomán a „megmértékelt” tizenkettősökben vél felfedezni „choriambusokat”, mégpedig a sorszerkezettől és az időmérték dipódikus rendjétől teljesen függetlenül. Az ilyen alapon felsorakoztatott 15-féle változat persze valóban létezik, de nincs rá okunk, hogy elvileg és élesen elkülönítsük őket az olyan „choriambus nélküli” soroktól, mint például „Szeretettből írja, szeretettből küldi” (94). Sokkal inkább Babitsnak kell igazat adnunk, aki az 5. és a 11. szótagok hosszúsága mellett a két rövid szótag megjelenésében látta az Arany-féle „megmértékelés” minimumát. A könyv ezt az állásfoglalást is idézi (a 96. lapon), anélkül azonban, hogy a köztudatba került „choriambus”-elmélettel való lényegi eltérést észrevetné.

Laza időmérték címen tárgyalja J. Soltész Katalin Arany jambusi és — csekély számú — tisztán trocheusi versét. Igaza van, mikor a jambus „idegenszerűségének” legendáját fosztatja (98), de kár, hogy „emelkedő hanglejtés” címén három különböző prozódiai jelenséget von egybe (az időmértékes verslábát, a hangsúlytalan mondatkezdetet, valamint a beszéddallam tényleges hanglejtését).

A szerző metrumstatisztikai megfigyelései elméleti szempontból is érdekesek. Ilyen például, hogy a

jambusi lejtésben az utolsó teljes láb mellett a sorok második verslábba a leginkább meghatározó érvényű (ez — szerintem — hajdani dipódikus szabályok maradványa lehet), valamint hogy „a jambusversben ... a hangsúly ritmüstámogató szerepe nem a hangsúlyos rövid, hanem a hangsúlytalan hosszú szótagok sokaságában rejlik” (100). Itt esik szó a valódi (trocheus + jambus szerkezetű, dipódikus elhelyezkedésű) „choriambusról”, valamint a hangsúlyrenddel megvalósított „fordított jambusról” (— Ű) és a „ciklikus anapestusként” is emlegetett, „germán jellegű” aprózásról (102).

Szoros időmértéknek nevezi J. Soltész Katalin a daktilusi-anapestuszi jellegű, részben antik, részben modern germán eredetű képletek alkalmazását. Az *antik* változat Aranytól *az elveszett alkotmány* hexameterei és néhány disztichonos epigramma mellett főként görög—latin művek fordításában fordul elő. Az ógörög formakészlet gondos számbavétele (a könyv 222—234. lapjain) az Arany-szakirodalom jelentős újdonsága, ám a szerzőnek csak a *modern* daktilikus-anapestuszi formákról van érdemi mondanivalója. Szerinte „el kell fogadnunk, hogy egyazon versben keveredhetnek ellentétes ütemfajú sorok”. Javasolja, hogy ilyen esetben ne erőltessük az anapestuszi vagy a daktilusi jelleg kimondását, hanem elégedjünk meg annak megállapításával, hogy a sorkezdő, illetve szerző szótag a versláb ariszszával vagy thesziszével esik-e egybe. Ilyen alapon 4 sortípust különböztethetünk meg (114).

Szerintem ez a sorminősítési rendszer a tényeket feltárhatja ugyan, de sem elméleti, sem történeti érvvel nem szolgál a keveredés magyarázatául. Szuromi Lajosnak azt veti szemére a szerző, hogy a *Tetemre hívás* ritmikái elemzése során „a verslábak teljesen önkényes tagolásával kerüli meg a problémát” (119). Arról nem tesz említést, hogy Szuromi elvi alapon, önmagához következetesen, a szimultán jelleg sajátos metrikai törvényeit feltételezve minősít. J. Soltész Katalinnál elméleti alapoza arról nincsen szó, a hagyományos, klasszikus verslábak erőltetése viszont néhol valóban önkényesnek hat (például „Leveleid hulltán” mint „tribrachisz + molosszus”, 122).

Szabad ritmusnak tekinti a szerző néhány Arany-fordítás különlegesen egyedi alkotású verselését (*Láncok éneke* a Bibliából, részlet az *Eddából*, *Chinai dalok*, *A poloska* című arab makáma). Ide sorolja (nem egészen érthető okból) az a két verstani paródiát is, amelyben Arany a magyar nyelvű hangúlyos verslábak képtelenségét kívánta bemutatni (125). J. Soltész Katalin itt Torkos László ritmikái reformjára utal, filológiai bizonyíték nélkül,

de némi joggal, minthogy e paródiák megírása idején Arany ismerhette Torkos elméletét. A *hangsúlyosok hexametere* c. egysoros Arany annak a Szász Károlynak ajánlotta, aki egyébként 1870-ben Torkos verstani „íranyeszméinek” nyilvános megvitatását — mint az Akadémia által felkért hivatalos bíráló — elutasításra javasolta. (MTAK Kézirattár, RAL 1404/1870). Megjegyzendő, hogy ugyanakkor az Akadémiának Arany János volt a titkára.

Mégis úgy vélem, ezek a paródiák legalább annyira Toldy Ferencre vonatkoznak, mint Torkosra. Torkos nem a hexametert, hanem a magyar *ütemes* verselést értelmezte hangsúlyos trocheusi-daktilusi alapon, míg Toldy (azaz Schedel) már 1842-ben azt hirdette, hogy magyarul „csak a súlymértékes verselés gyakoroltathatik helyesen”. (Első közlése: *Életképek* 1844, I.) Arany ezzel kapcsolatban írta Tompának 1856. márc. 20-i levelében: „nem csupán az a forma” létezik, ami után T. úr sóhajtoz, s nem mindig formátlan az, mit ő annak tart” (*AJÖM* XVI, 681).

Mintegy 20000 rímpárra kiterjedő monumentális repertórium alapján dolgozta fel J. Soltész Katalin Arany *rímelését*. Ez a fejezet (127—166) verselméleti szempontból is fontos, mivel rendszere és szóhasználat is egyéni, eligazító értékű. Valóban meglepő, mi mindenre van példa Arany rímvilágában a hat magánhangzós „csúcsteljesítménytől” (hadnagyok elunták — a napok lehunytát) a „két nyelvű” rímpárig (cifra *dandy* — „Küss” die Händi!).

Arany asszonánctánát nem tárgyalja a könyv, csupán Arany asszonáncait. Egy fontos elvi megállapítással mégis kiegészíti az előbbi, hogy ti. „az ereszkedő és az emelkedő rím más feltételek szerint minősül tiszta rímnek vagy asszonáncnak, mivel különböző a minimális terjedelme”. A *magyar—akár* összecsengés például emelkedő sorvégen tiszta rím, ereszkedő asszonánc. Külön típusként szerepel itt a „spanyol asszonánc” (Arany következetesen alkalmazta a *Kapistrán* c. balladában), anélkül azonban, hogy szó esnék arról a fogalomcsúsztatásról, amelyet Arany ennek kapcsán elkövetett.

Fogarasi János *Művel Magyar Nyelviana* (1843) — német minta nyomán — még két változatot állított szembe a teljes rímmel: az „önhangzó rímet” (Stimmreim, Assonanz) és a „mássalhangzó rímet” (Stabreim, Alliteration). Pulszky Ferenc Petőfi-bírálatában az „asszonancia” még mint a spanyol költészet sajátossága szerepelt (*Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847, 277). Arany *Valami az asszonáncról* című tanulmányának (*Új Magyar Múzeum* IV, 1854) szóhasználatát Greguss már a megjelenés évében nyilvánosan bírálta. Szerinte az a jelenség,

amelyet Arany tárgyalt, lényegében a teljes rím egyik szabadabb, „magyar” változata, nem „assonantia” (*Magyar versstan*, 1854, 61—67). Az eredeti értelemben vett spanyol asszonánc viszont két szótagra kiterjedő magánhangzó-egyeztetés.

A *Járvulokos versdicső és alakzatok* c. fejezet a belső rímet, az alliterációt, a refrént, a sorismétlést és az enjambement-t tárgyalja, gazdag példáttal, világosan megkülönböztetett szerkezeti változatokkal. Ezekhez mindössze két apró megjegyzésem van. 1) Ha az alliteráció „a szókezdő hangok összecsengése” (172), akkor a szó belsejére is kiterjesztett hangmegfelelések (175—176) nem sorolhatók e fogalom körébe. 2) Miért csak az enjambement mondat szerkezeti típusainak „jelentésánál” esik szó a könyvben? Ez a vizsgálati irány a verselés minden egyéb területén is legalább ennyire indokolt.

Igen hasznos (és bizonyára pontos) tényeket sorakoztat fel A *versformák áttekintése* című rész, mely valójában nem más, mint szöveggé oldott, nagyszabású statisztikai adattár. Innen tudhatjuk meg, hogy a számításba vett 555 versegyedből 313 (azaz 56%) „magyaros ritmusú”, a sorokban mért terjedelem 68%-a. Az eredeti művek összterjedelmének 54%-a felező tizenkettős. A jambusi versek száma 137, az összterjedelem 20%-a, míg olyan trocheusi vers, amely „nem vehető magyarosnak”, mindössze 6 akad, együtt sem érik el az összterjedelem 1%-át. A fordításokat beszámítva az antik versformák az összterjedelem 13%-át alkotják, köztük is „az Arisztophanész-fordítás páratlanul gazdag kincsháza a ritka görög metrumoknak” (227). Szabadversnek minősül 10 versegyed, néhány műre pedig a „kombinált”, illetve a „keverék” forma jellemző.

Feltűnően szűkre szabott — és ezért történetileg keveset mond — a *Pályakép* című zárófejezet (243—247), amelyet már csak a *Függelék* követ a versformák időrendi és feltüntetési táblázatával, valamint a verscímek mutatójával. Kár, hogy a táblázathoz alig tartozik eligazító magyarázat, annak egy részét is a *Bevezetés*-ből kell visszakeresni. Némi zavart okoz még, hogy a függőleges metszettel / és a dőlt változattal / — szóköz nélkül írva — nehezen áttekinthetővé tesz egyes képleteket.

A könyv tényközlő jellegéből következik, hogy kevés elméleti vagy történeti megállapítást tartalmaz, tehát ilyen értelmű ellenvetésre is alig ad alkalmat. A már említetteken kívül is akad azonban egy-két vitatható mozzanata. Nem meggyőző az úgynevezett „gyors ütemtípus” fogalmának értelmezése a 77. lapon. Ez a megnevezés Horváth János munkaságából ismert, de valójában Torkos Lászlótól származik (*Kölészettan*, Bp. 1877³, 50). J. Soltész Katalin ezt nem említi, sőt, zavartalanul egybekapcsolja az értelmezést Szabolcsi Bence zenetörténeti háttérű gagliarda-fogalmával.

Nem felel meg a tényeknek az az Orosz Lászlótól átvett megállapítás, hogy a felező tizenkettősben „a négyes rímnek párrímmal való felváltása” nálunk Bessenyei György nevéhez fűződik. Földi Jánosnak a *Mindenes Gyűjtemény*-ben közreadott kertészeti levele (1789, II) több hazai előzményt is említ, a legkorábbi (Nadányi János verses fordítását) 1669-ből.

Még néhány igazán apró hibára, tévesztésre utalnék. A szerző szerint a *Bolond Istók* II/23-as szakaszának zárósorában a metematikai gyökjelet (minthogy a „radix” szó kezdőbetűjéből származik) „nagy *err*”-nek kell olvasni. Szerintem egyszerűen „nagy *ve*”-nek (25—26). A „kivitelben a dal” felsor ütemképlete nem 4/1 (mint ahogy a 79. lapon szerepel), hanem 4/2. A 206. lapon a *Vörös Rébék* szerkezeti képletéből hiányzik egy 8+7-es elem, a 69. lapon az „és az idők / apját” felsor képlete helyesen 4/2 (és nem 3/2). A 9. lapon nyilvánvaló elírásként „magyaros szófajok” állnak „sorfajok” helyett.

A vitatható vagy kifogásolható mozzanatok ellenére J. Soltész Katalin könyve mind az Arany-kutatás, mind a magyar verstani (verstörténeti) szakirodalom egyértelmű nyeresége. Bárcsak mások, akár egy újabb kutatói nemzedék tagjai is kedvet kapnának teljes magyar költői életművek metrikai szempontú feldolgozására! Nem is beszélve még további lehetőségekről: a számszerű tényeken túlmutató elméleti, történeti és esztétikai összefüggések feltárásáról.

Kecskés András

A modern magyar elbeszélés születése. Bp. 1988. Szépirodalmi Kk. 454 l.

Ha Bodnár György könyvének címéből indulunk ki, s felfogván a benne rejlő problémafelvetés értelmét, végig kívánjuk követni az egész könyv hosszán, minden bizonnyal meglepetésekben lesz részünk. A munka ugyanis nem egyetlen, meghatározott gondolatmenet szabatos kifejtéséből áll; szerkezete sokkal szerteágazóbb; ha úgy tetszik, digressziók, ki- és betekintések sorozatáról van szó, miközben újra és újra feltűnik az az alapgondolat, amely a címben kapott kifejezést. Megvallom, fejtörést okozott nekem, ítéletet alkotni erről az érdekező módszerrel. Hiszen aligha szükséges magyaráznunk az egyetlen szálon futó anyagkezelés, a lineáris gondolatkefejtés számtalan előnyét. Olvasás közben néha úgy tűnt nekem, hogy a szerző jobban járt volna, ha nem tekint se jobbra, se balra, hanem lezsegett fővel követi vezérfonalát, mely ebben az esetben, ahogy mondani szokás, valóban „vörös fonálként” húzódott volna végig az egész dolgozaton. A megvalósult szövegben ugyanis ez a vörös fonál gyakorta eltűnik, majd visszatér (néha csupán egy kacér kacsintás erejéig), s a könyv végére jutva az olvasó úgy érzi, hogy neki magának kell az elébe tárt anyagot, legalábbis néhány ponton, interpretálnia. (Erre egyetlen példát említenék: nem kap következőt kifejtést, hogy az utolsó fejezet, „A magyar modernnek irodalomszemlélete”, hogyan kapcsolódik a mese metamorfózisának témaköréhez, mely utóbbi a könyv alaptétele. Nem mintha Bodnár György ne tenne utalásokat erre a kapcsolatra; ám az összefüggés explicit magyarázata hiányzik, s ez azt eredményezi, hogy ez a fejezet, sőt a benne foglalt egyes portrék is, némileg önálló életre kelnek.)

Természetesen az már a bevezetés utolsó szakaszából kiválglik, hogy a szerző illetően eljárása tudatos volt. A mese funkció- és alakváltásainak problematikáját, ahogy írja, „három nézetben” kívánta megközelíteni. Mindenekelőtt egy irodalomtörténeti folyamatot kívánt nyomon követni (a modern magyar próza kialakulását az általa „premodernnek” nevezett előzményekből). Majd egy életmű vizsgálatával, részleteiben venni szemügyre azt, hogy mit jelentett egy író, Kafka Margit prózaírói produkciójának szemszögéből ez a történelmi, irodalomtörténeti kihívás. Végül pedig áttekinteni azt, hogy az adott kor irodalom- és eszméletörténeti protagonistáinak tudatában milyen kép élt saját tevékenységükről; milyen volt az iroda-

lomszemléletük, „az irodalmi tudatuk”, Bodnár György szavával. Ez a „háromnézetes” megközelítés pedig nyilvánvalóan előnyöket is jelent az „egynézetes” tudományossággal szemben. Mindenekelőtt abból a szempontból, hogy a könyv így többféle képpel is használható-befogadható. Az az olvasó, akit nem a mese történeti poétikája érdekel elsősorban, meggyőző kisportrékat olvashat a századvég-századelő kevésbé ismert magyar novellistáiról, azokról, akiket Bodnár a „premodern” címszó alatt tárgyal. Ezek a kisportrék ugyanis, mint már említettük, nem csupán illusztrációi a könyv főgondolatának, hanem rövid, de átfogó képet igyekeznek nyújtani egy-egy író életművéről. (Vizsgára készülő egyetemisták nyilván sűrűn forgatják majd ezt a fejezetet.) Kézbe veheti a könyvet az is, akit Kafka Margit írói fejlődése érdekel, hiszen a munka középső része lényegében egy Kafka-kismonográfia. Végül a kritikatörténet kiizzámú, de lelkes híve is megtalálja a számára fontos fejtegetéseket: az anekdota-vita ismertetését és az én-koncepciók bemutatását a könyv végén.

Bodnár György könyve tehát kézikönyvként is bízást funkcionálni fog. A tartalmi kérdések sorra vétele előtt már leszögezhetjük, hogy feltétlenül hasznos munkáról van szó. A századvég-századelő irodalma iránt érdeklődő olvasókat — most elsősorban a nem szakmai olvasóközönségre gondolok — olyan tömegű problémával ismerteti meg (poétikai, bölcséleti, irodalom- és társadalomtörténeti, személyiség- és alkotáslélektani problémákkal), és olyan mennyiségű, sok szempontból hasznosítható információt közöl, hogy mindez már önmagában biztosít egyfajta maradandóságot a műnek. S ha erre a gimnazista-egyetemista-középiskolai tanár olvasórétegre gondolok, akkor Bodnár „digressziói” nem látszanak fölöslegesnek.

Rátérve most már az alapkoncepció értékelésére: meggyőződésem, hogy a szerző helyesen és jó érzékkel járt el, midőn a mesével kapcsolatos problémákat választotta kiindulópontjául. Ez ugyanis lehetőséget adott arra, hogy a modern prózapoétika legizgalmasabb dilemmáit boncolva vegye szemügyre a magyar próza fejlődésének egy vonulatát. Ami annyit jelent, hogy erőltetett összevetések, s főleg összemérések nélkül is világirodalmi aspektusból közelít a magyar irodalomhoz. (Kevés könyv győzött meg annyira a közelmúltban az elmélet ilyesfajta hasznáról, mint Bodnár György munkája.) Ez

vezethette arra a felismerésre, hogy a modern magyar epika gyökereit a múlt század utolsó negyedének novellistáinál kell keresnie; no meg, hogy az anekdotához való viszony máig ható érvénnyel osztja meg a magyar irodalmi közvéleményt, s határozza meg egyben a prózafejlődés irányát. Ezzel az alapítéssel maradéktalanul és minden fenntartás nélkül egyet lehet érteni. Egyben hozzátenném azt is, hogy — noha mindkét felismerés megvolt már a korábbi irodalomtörténeti gondolkodásban — még senki sem dolgozta fel e korszakot ez idáig ebből a szemszögből. Bodnár György tehát azzal, hogy egy meghatározott perspektívába állította részben a saját, részben a mások felismeréseit, valóban újat adott. Újat — az irodalomtörténeti alázatnak abban a szellemében, amely mindent meg akar tartani az elődök munkásságából, ami egyáltalán megtartható.

Nem találok semmi kivétlnivalót a premodern-modern kategóriapárosban sem, noha jól tudom, hogy ez a fogalomhasználat bizonyos vitát váltott ki. A „modern” szó csak akkor türrhetetlenül tág és megfoghatatlan jelentéstartalmú, ha alkalmazója nem adja meg azokat a szempontokat, amelyeknek alapján a fogalom jelentése konkretizálható. Ez a megállapítás viszont ugyanennyire érvényes minden irodalomtörténeti, vagy történeti-poétikai értelemben használatos kategóriára nézvést. A kérdés tehát az, hogy mit értünk modernségen; s a tradicionalitásnak mely fogalmát állítjuk vele szembe. S ha ez a kettő tisztázódott, akkor a „premodern” szó jelentése szinte már magától adódik. Mondom, engem kielégít az a megoldás, hogy Bodnár György a mese funkciójára és létmódjára koncentrálna próbálja kialakítani a maga modernség felfogását. A tradícióra vonatkozólag is helyesnek tűnik az anekdota kiemelése — bár ezen a ponton maradt bennem némi hiányérzet. Az anekdota, illetve az anekdotikus szerkesztésmód ugyanis nem fedi véleményem szerint a magyar irodalomban a XIX. században uralkodó elbeszélésmodell vagy modellek, mesetípusok valamennyi válfaját. Lehet, hogy ez a legfontosabb kérdések egyike, sőt, hogy éppen ez a legfontosabb — ámde mégiscsak szűkös a teljes tradíció jellemzéséhez. Márpedig modernség fogalmunk mindenkor attól függően alakul, hogy miként fogalmazzuk meg a hagyományt, a konzervativizmust, amelynek ellentétéül akarjuk állítani. Summa summarum: Bodnár könyvének alapeszméjével egyetértek, a fogalmak megválasztásával kapcsolatosan sincsenek kifogásaim. Igényelném viszont a szerzőtől azt, hogy részletesebb és körültekintőbb meghatározását adjon a maga modernségfogalmának, esetlegesen a külföldi szakirodalom idevonatkozó eredményeinek felhasználásával.

Ez már a jelen munkában is megoldható lett volna, hiszen majd mindegyik ehhez szükséges elem és megfontolás felbukkan valahol a szövegben. Kiváló megfigyelések tartom például, hogy a mese átalakításának igényét a *kiszámíthatóság* problémaköréhez köti Bodnár. Ez ugyanis egyszerre nyit utat olyan poétikai problémák irányába, amelyek a mai napig (egészen a szemiotikai és információelméleti szövegvizsgálatokig) meghatározó és mindig újra felvetődő kérdései az irodalomelméleti gondolkodásnak; másrészt pontosan jelöli meg a cselekményközpontú mese felbomlásának eszmetörténeti hátterét a világnézeti „szkeptícizmus és relativizmus” válfajait elemezve. A kiszámítható elbeszélés, elbeszélő technika valóban a kiszámítható világ „funkciójele”, ahogy Roland Barthes mondaná. S az adott korhangulattól, az „uralkodó eszméktől” függ, hogy a mindenkor befogadók kiszámíthatónak akarják-e látni a világukat, avagy sem.

Fennállott volna tehát a lehetőség, hogy Bodnár György ne csupán egy „elméletpótló esszével” fejelje meg könyvét, hanem valódi elméleti bevezetőt írjon. Gondolatmenete persze így is világos, és jól követhető, de súlyát jócskán megnövelte volna egy, a jelenleginél mélyrehatóbb elméleti alapozás.

Nem akarom azt állítani, hogy mindenben egyetértek a szerző szóhasználatával vagy problémamegoldási kísérleteinek irányával. Ez aligha lenne elképzelhető, s nyilván nem is volna üdvös. Bírálni tudnám például azt is, hogy a *belső cselekmény élejelei* — a *külső cselekmény lefokozói* című fejezetben miért éppen ez vagy az az író kap kisportrét — esetleg még akkor is, ha Bodnár maga mutatja ki, hogy az illetőnek nem sok köze van a „premodern jelenséghez”. Helyenként óhatatlanul az a benyomásunk támad, hogy Bodnár György elkezdte megírni saját, egyszemélyes huszadik századi magyar irodalomtörténetét, s ez némileg eltávolította az indító kérdésvetéstől.

Aggályaim egy része viszont éppen abból adódik, amit korábban a könyv erényeként említettem. A szerző sok mindent átvész az irodalomtörténeti hagyományból; a legtöbb esetben reflektáltan teszi ezt, tehát elmondja, hogy miért és mennyiben tartja érvényesnek ezt vagy azt a fogalmat. (Így jár el többek között a „stílusromantika” Horváth János-i fogalma esetében.) Nem ilyen óvatos ellenben egy olyan szóhasználat, bevett irodalomtörténeti fordulattal kapcsolatban, amely pedig véleményem szerint megérett a revízióra. A „Nyugat forradalma” kifejezésre gondolok. Nem tudom, ki és mikor nevezte első ízben forradalomnak a Nyugat hőkor-szabkbeli működését. Feltehetőleg Ady Endre néhány sora volt itt a perdöntő, azok a közismert

passzusok, ahol Ady közvetlen kapcsolatot tételez fel az irodalmi megújulás és a jövőendő társadalmi forradalom között. Bodnár szerint Ady „az egész magyar irodalmi forradalmat a magyar szocializmus szülöttének és függvényének tekintette...” (385. l.). Kérdés, hogy amennyiben annak tekintette, igaza volt-e? S még inkább kérdéses, hogy kovácsolható-e ebből a megállapításból irodalomtörténeti alaptézis? Gyanítom, hogy nem. Hiszen maga Bodnár György is árnyaltan és sokrétűen igyekszik bemutatni az irodalmi modernség szerteágazó gyökérzetét. Erről a bonyolult problémakomplexumról pedig aligha mondható el, hogy teljes egészében a „magyar szocializmus szülötte és függvénye”, de még csak az sem, hogy annak előkészítője.

Egyáltalán, a „forradalom” kifejezés politikátörténeti-ideológiai síkra terel jellegzetesen irodalmi kérdéseket is. Ennek a kifejezésnek nagy szerepe van abban, hogy pillanatnyilag a Nyugat-jelenség egységét még mindig „mozgalomként”, ideológiai síkon próbáljuk megkonstruálni. A baj csupán az, hogy ez az egység éppen ideológiai alapon megkonstruálhatatlan. Az irodalom autonómiájának programja, amelyet Bodnár György az elsők között elemzett, jóval realisabb és történetibb megközelítésre ad lehetőséget; ám még mindig kötődik, a következő gondolati lépésben, valamilyen direkt politikai vízióhoz. Holott, mondjuk, Ignóus politikai víziója egészen biztosan élesen különbözött Babits Mihályétól vagy Kosztolányi Dezsőétől, de valószínűleg még Ady Endréétől is. Az írók politikai nézeteit rekonstruálni, társadalomképeket elemezni véleményem szerint hozzátartozik az irodalomtörténész feladatához. De ha mód nyílik rá, helyesebb az irodalomhoz közelálló fogalmakat alkalmazni irodalmi jelenségekre.

Bodnár György, noha érzi a „forradalom” kifejezés nem kielégítő voltát, nem mond le róla, hanem megpróbálja rugalmasabbá és „lakályosabbá” tenni a „permanens” vagy „folyamatos” jelzőkkel. E jelzőt én nem „trockizmusában” marasztalnám el, mint tették volna némelyek az ötvenes években; az a problémám vele, hogy nem illik arra az irodalomtörténeti folyamatra, amelyet Bodnár György leír. Mert amennyiben elfogadjuk, hogy „a Nyugat forradalma” az egyéniség és a szubjektum kultuszából indult ki, s e stíliromantikus időszak után megért a világirodalomban már korábban fő tendenciaként jelentkező új tárgyiassághoz, újrealizmusához, később pedig az újklasszicizmusához, akkor nagy kérdés, hogy miért kell ezt a fejlődésvonalat, „folyamatos forradalomnak” nevezni? Amely kifejezés egyre lázasabb radikalizálódást sejtet? Bodnár használja ugyanakkor „a magyar modernség belső logiká-

ja” kifejezést is, ami már sokkal jobban megfelel mind saját gondolatmenetének, mind pedig a vizsgált történeti folyamatnak. Meggyőződésem ugyanis, hogy helytelen dolog Ady, Lukács György, vagy bármely más kortárs radikálisabb politikai látásmódját általánosítva képet alkotni a Nyugat első korszakáról. Az „irodalmi forradalom” kifejezésnek természetesen van értelme, főleg ha konkrétan megvilágítjuk, mit is értünk alatta; s az is kétségtelen, hogy a nagy „nyugatosok” időnként valóban úgy érezhették, hogy írásmódjuk újdonsága az egész akkori társadalom stabilitását rendíti meg. Ám az irodalmi és társadalmi forradalom összefüggésének rövidre zárása, amely az elmúlt évtizedek irodalomtörténetési és pedagógiai gyakorlatában szinte magától értetődő ténnyé vált, indokoltá tenné, hogy ahol lehet, kerüljük a „forradalom” szót. Különben előfordulhat, hogy éppen azt nem értjük meg, illetve torzítjuk el, ami az irodalomban valóban, mondjuk így, *radikális újítás* volt.

Kitűnőnek tartom viszont azt a stratégiát, melyet Bodnár György az évszázados anekdota-vita leírása és értelmezése során követ. Oly módon képes részlegesen rehabilitálni az anekdotát (erre éppen az irodalmi modernség általa megfogalmazott szempontja nyújt lehetőséget), hogy eljut a felismerésig: a reális álláspont kialakításához kívül kell kerülni az anekdota-vita érvrendszerén. Ha a novella megújulása során támaszkodni tudott az anekdota-formára, akkor ez újfent annak a sokszor figyelmen kívül hagyott hegeli megjegyzésnek a fontosságára hívja fel a figyelmet, mely szerint a forma relatíve közömbös a tartalommal szemben. Nem hiszem ugyan, hogy minden problémát megold annak leszögezése, hogy „az érvényes műnemelmélet nem normatív, hanem leíró” (ugyanis lehetetlen pusztán leíró alapon műnemi, műfaji kategóriákat funkcionáltatni); ám a megfogalmazásban rejlő tolerancia elvével egyetérték.

Bodnár többször érinti azt a kérdést, hogy vajon miért a novellában készülődött a modernség áttörése, s miért nem született meg a nagy magyar regény? Nem tudok itt kitérni érvelésének részleteire; csak jelezni kívánom, hogy a rejtély számomra továbbra is rejtély marad, s egyre inkább hajlok arra, hogy ezért magát a kérdésfelvetést kárhoztassam. Sem a „társadalmi nézőpont”, sem a filozófiai kultúra hiánya stb. nem magyarázza kellőképpen ezt a jelenséget. Ugyanis Bodnár elemzéseiből éppen hogy az derül ki, hogy azért akadtak Magyarországon írók, akiknek átfogó képük volt a társadalomról, s akik rendelkeztek a kor színvonalán álló filozófiai kultúrával. A nagy magyar regénynek mégsem akarázott megszületnie. Érdemes-e tovább töprenge-

nünk a *miért*en? Hiszen már magában a kérdésben benne rejlik a normativitás: hogy *kellene lennie* magyar regénynek, lehetőleg nagy realista regénynek, amelynek modelljétől a merészebb szerzők azután el-elhajlogathatnak a hátborzongató modernség valamelyik válfaja irányában. Talán részleteznem sem szükséges, mennyire abszurd ez a „kell”. Legalább ennyire abszurd lett volna, ha egy irodalmár a múlt század elején kijelenti, hogy a realista próza egyik fő árama éppen Oroszországban tör majd felszínre. *Utólag* magyarázható valamelyest egy művészeti ág prosperitása egy adott országban és történelmi korban; ám az „objektív” társadalmi körülményekből és a műveltség általános szintjéből *előre* aligha látható. S ez történelmietlenül teszi azt az *utólagos*” kérdésfeltevést is, hogy valami miért *nem* jött létre.

Említtet kispörteiben Bodnár György jó minőségérzékkel ítél az elemzésre kiválasztott alkotókról, s ítéletei alkalmazkodnak az írói egyéniségek sajátosságaihoz. Ha alapkoncepciójának gondolatmenetét nem is mindegyik arckép viszi tovább egyenlő mértékben, módszerének hajlékonysága és rugalmassága általában gyümölcsözőnek bizonyul. Sohasem érezzük azt, hogy erőszakot tenne a tényeken preconcepciója igazolására. Fő értékelő kritériuma az, hogy az író reflektál-e az ábrázolt világra, vagy csupán annak szócsöve marad. Kérdés persze, hogy a reflektáltság elégséges kritérium-e az esztétikai érték megállapításához; de elfogadhatjuk azt az álláspontot, hogy a modernség meghatározásában, bármely szempontból közelítünk is meg, a reflektáltság valamilyen formában jelen lesz, s ezt feltétlenül regisztrálni kell.

Kimondva-kimondatlanul mintha az lenne Bodnár György véleménye, hogy nagy epikai formák megalkotására Magyarországon ebben az időszakban *ab ovo* nem volt mód. A cselekményközpontú mese felbomlásából levont következtetései viszont abba az irányba haladnak, hogy a modern magyar epika első igazi kiteljesítőjét Krúdy Gyulában lás-

suk. Ki is mondja, hogy a premodern magyar elbeszélésből leszűrt tendenciák a novellaciklus és Krúdy művészete felé mutatnak. Megállapítja azonban, hogy Krúdy mellett elhaladt a Nyugat „sötéletes poétikai forradalma”. Már ez is kell hogy gondolkodtasson minket: ez a forradalom ezek szerint nem az irodalmi modernség irányába, hanem az újrealizmus vagy az újklasszicizmus irányába haladt? Krúdy megmaradt magányos figurának, s a Nyugat inkább Móriczzal azonosította magát. Ha azonban a világirodalmi erővonalakat vesszük figyelembe, a Móricz-próza legfeljebb csak szociális és ideologikus üzenete szempontjából hozható összefüggésbe valamilyen forradalmisággal; prózapoétikai szempontból Móricz sohasem tartozott a nagy újítók közé. Igaz, hogy elbeszélő művészete a népműzettel való szembefordulás jegyében indult — ám felvethetjük a kérdést, hogy volt-e reprezentatív népműzeti elbeszélő művészet (mint ahogyan kétségtelenül volt ilyen líra)?

Ilyen és ehhez hasonló kérdések motoszkáltak bennünk Bodnár György könyvét olvasva. Ennek a könyvnek az egyik legnagyobb erénye tán éppen ez a problémaérzékenység, problémaébresztő jelleg. Nyitottsága az új elméleti megközelítések irányában, a kategorikus ítéletektől való higgadt tartózkodása, az örökölt értékszempontok legtöbbször kritikus kezelése, az írói specifikumok és a műalkotás-egéniségek mélyeséges tisztelése jellemzi Bodnár György irodalomtörténeti alkátát. Magam még azt is a javára írnám, hogy van bátorsága bizonyos elmentmondásokat *ellenmondás mivoltukban* a gondolatmenetébe építeni anélkül, hogy megkísérelné látszatfeloldásukat. A könyvet azzal az érzéssel tesszük le, hogy az irodalomtörténetben minden újra mozgásban van; hogy semmi sem dőlt el, de legalább már látjuk maguknak a kérdéseknek a körvonalait.

Angyalosi Gergely

JELZÉS A VILÁGBA

A magyar irodalmi avantgarde válogatott dokumentumai. Válogatta és szerkesztette Béládi Miklós és Pomogáts Béla. A szöveget gondozta Pomogáts Béla. Bp. 1988. Magvető K. 6291.

A Béládi Miklós és Pomogáts Béla szerkesztésében, Pomogáts Béla gondozásában megjelent dokumentumgyűjtemény kézírata a 70-es évek végén kerülhetett a nyomdába. Megjelenését a *Magyar Könyvkiadók Programja* 1982 (megj. 1981. nov.)

először az 1982. évre ígérte (513. sz. tétel), majd azután évről-évre újra meghirdette. A könyvesboltokba csak kerek hét évvel az első meghirdetés után jutott el. A dokumentumgyűjteménybe felvett anyag válogatásának, az anyag csoportosításának

szempontjai az avantgárd-kutatás számára a 70-es évek végén lehetséges maximális nyitottságot tükrözik. Ekkoriban vált világszerte érdekessé az avantgárd irodalom *önirányultságának* tudományos vizsgálata, s e korszakos szemléletváltás jegyeit mutatja Béládi és Pomogáts válogatása is.

A gyűjtemény (a nyolcvanas években megjelent avantgárdtémájú irodalomtörténeti munkák döntő többségéhez hasonlóan) a magyar irodalom történetében is lezártnak tekinti azt a korszakot, amelyre az avantgárd összművészetként való szemlélete volt a jellemző. Ez a szemléletmód még szorosan tapadt vizsgálata tárgyához. Azóta kiderült, hogy avantgárd irodalom, képzőművészet, építészet, formatervezés, film, stb. egyazon eszme megjelenése ugyan a művészetek különféle területén, de interdiszciplináris vizsgálatuk zsákutca. Amennyiben a magyar avantgárd irodalom kritikai fogadtatásának, tollharcainak történetét akarjuk bemutatni, szükségtelen és zavaró minden képzőművészeti analógia vagy építészeti párhuzam. Az irodalmi életet az irodalmi étellel lehet legjobban megmagyarázni: a korabeli cikktérmet önmagáért beszél. A válogatás az olvasóra bízta, hogy ítéletet alkott-e, s hoz-e döntést bizonyos vitás kérdésekben. Eddig az olvasó nem rendelkezett ezzel a szabadsággal. Azok a művek, amelyek bizonyos megszorításokkal e dokumentumgyűjtemény elődjének tekinthetők, még határozottan vallották a minden összefüggéssel szemben elvet. Típusát tekintve úgy viszonyul ez a kötet a 70-es évek hasonló igényű dokumentumgyűjteményeihez, mint Sándor István Magyar Könyvesháza Czvittinger Specimenéhez.

Ezzel a könyvvel olyan válogatás kerül az olvasóközhöz, amelynek anyaga nemcsak bővebb és megbízhatóbb, hanem megnyugtatóbb is minden eddig megjelent válogatás anyagánál. A szerkesztők arra törekedtek, hogy a cikkek, bírálatok, tanulmányok összességükben lehetőleg ne indulatokat közvetítsenek, hanem információkat. Nem hangsúlyozzák — kilencvenkilenc szemle után századikként — az avantgárd bikavadító harásnyágát, nem kívánják az olvasót sem fárasztani sem ingerelni. A dokumentumgyűjtemény olvasása ezt a tényt szem előtt tartva is próbára teszi az érdeklődőt. Helyenként megmosolyogtató az avantgardisták korabeli kékszeműsége, de az írások tartalma valószínűleg inkább hitetlen fejcsovátást vált ki a mai olvasóközhöz. Az avantgardisták nem egy helyütt tesznek hitet olyan dolgokról (minden fellengzősségük és hevesen lávázó indulatuk ellenére egy nemzetközi mozgalom alig megmagyarázott bikkfanyelvén), amelyekről ma elképzelhetetlen, hogy annak idején komolyan gondolták, vallották

volna őket. Az elméleti frások szembeötlő ellentmondásait olvasva még ma is nagy erővel kísért a korabeli értelmezés két kézenfekvő következtetése: vagy rosszhiszemű beugratók az avantgardisták (tudatosan hazudnak) vagy jóhiszemű, megtévedt, eltévedt emberek, akiket vissza kell téríteni a helyes útra. Irodalmuk — Kassák néhány korai művét kivéve — értéktelen. A dokumentumgyűjtemény olyan pontosan írja le ezt a korabeli tájat, akár egy történelmi atlasz. Most szélesebb olvasóközhöz számára hozzáférhető anyagból válik nyilvánvalóvá az, hogy milyen elképesztő értetlenséggel fogadták, milyen kínos-keservesen összetakolt elméletek segítségével értelmezték a magyar avantgárd irodalmat a 10-es és 20-as években. A korabeli dokumentumok meggyőző erővel bizonyítják, hogy sem Kassákék elméleti írásaiból, sem az irodalomkritikából nem vált érthetővé olyan központi fogalmak világos jelentése, mint pl. „embertartalom” vagy „kozmi-kusság”, „aktivizmus” vagy „konstruktivizmus”.

A kötet szerkesztői arra törekedtek, hogy az avantgárd irodalom keletkezésének, formálódásának és fogadtatásának során teremtett dokumentumok reprezentatív válogatásával bemutassák

1. az avantgárd írók/költők irodalmi műalkotásának is beillő manufesztumaiban és elméleti írásaiban megnyilvánuló avantgárd ideológiát, amelyet *ők életük és irodalmuk* értelmezésére egyaránt alkalmazhatónak tartottak;

2. az avantgardista ideológia által kiváltott vitákat;

3. valamint az irodalomkritikai fogadtatás legfontosabb típusait.

Szerkesztői utószavában Pomogáts Béla azt írja, hogy „... a mozgalmi krónika rendjében próbáltuk elkülöníteni az irodalmi avantgárd szakaszait, elméleti és művészeti irányzatait” (620.). Igaz, hogy mozgalom és irodalom szinte minden műben és minden dokumentumban majdnem elválaszthatatlanul keveredik, mégis vitathatónak tartom ezt a szempontot. Nem a hetvenes évek végére — amikor a kötet anyaga nyomdába kerülhetett — visszavetítve tartom vitathatónak, hanem ma, amikor ezeket a sorokat írom.

Az akkori magyarországi közállapotok még nem tették lehetővé azt, hogy tételesen ki lehessen mondani: az avantgárd nem a szocialista eszmeiség irodalmi vetülete, hanem kezdettől fogva, Révai József 1917-es kiválása óta két különböző dolog, a *Ma* és Kassák minden anarchista-kommunista verbális tüzijátéka ellenére. Akkor ezek szerint Révaiéknak lenne igazuk, akik kiválásuktól kispolgári elhajlónak tartották Kassákot és körét? Erről sincsen szó. Arról van szó, hogy a magyar avantgárd irodalom

fogadtatástörténeti dokumentumainak két archetipusa létezik: egyik Babits 1916-os tanulmánya a *Nyugatban*, a másik viszont Lukács György 1926-os tanulmánya bécsi *Új Márciusban* (675—678.) Mindenki, aki a strukturalizmus és a hermeneutika megjelenéséig nem az összehasonlító irodalomtudomány szemszögéből írt a magyar avantgárd irodalomról, e két tanulmány valamelyikének gondolati körében mozgott vagy eszméiségük ötvöztetésére tett kísérletet. Babits tanulmánya megtalálható a kötetben, Lukács meg arról ír, hogy az avantgárd irodalom rossz, és azért rossz, mert Kassák jellemtelen. Azt hazudja, hogy kommunista, valójában azonban a munkásmozgalom árulója, mint minden kispolgár. Az avantgárd irodalom ezért válságtünet, a burzsoá dekadencia terméke. Ezt a véleményt Lukács nem 1926-ban, Kassák számozott verseinek olvasásakor, a Tiszaság könyvét bírálva alkotta meg: hajszálpontosan ugyanezt gondolta 1919-ben, amikor Kassák még „érthető” verseket írt (I. Eörsi István: Életrajz — magnószalagon 2. „Interjú Lukács Györggyel” második rész. *Új Symposion* 1981. (197.) 315—327.) *Ugyanúgy gondolkodott 1947-ben is* (Emlékkönyv Kassák Lajos születésének 60. évfordulójára) és ismét csak: pontosan ezt a gondolatot variálta 1969-ben (Vas István: Kispolgári kompromisszum — Kassák; *Új írás* 1969. 3. 108—109.). Azért rajzoltam meg ezt a hosszú, fél évszázados vonalat, hogy Lukács kivételes gondolati hőisége kapcsán bemutassam: a szocialista eszméiségű irodalomkritika nem érzékszervi tapasztalatai után ítél (ekkor be kellett volna látnia: Kassák nem áruló, stb.), hanem elvi-elméleti alapon, mindig az éppen aktuális párthatározatnak megfelelően. Írhattak a magyar avantgárd irodalmárokat, amit akartak: ha nem követték szorosan a pártvonalat, megkapták a piros lapot (ha viszont a pártvonalat követték, megszűntek avantgárdok lenni). Arról van szó tehát, hogy avantgárd irodalom és avantgárd mozgalom nemcsak két különböző dolog, hanem egymásba folytatva őket, *kölcsönösen megsemmisítik egymást* (egy-egy alkotó munkásságán belül is).

Ezt csak a nyolcvanas években ismerték fel, de a felismerés nyomán egyre világosabbá válik az is, hogy a két világháború között nem az ún. baloldali kritika volt az avantgárd irodalom bírálatának legalkalmasabb módszere. Szó sem lehet arról, hogy akár megközelítő pontossággal felfogta és értékelte volna az avantgárd irodalmat. A dokumentumkötetből kitetszik, hogy az ún. polgári kritikához képest rendkívül kevés szempontot számba vevő, szűk látókörű megközelítési mód volt a szocialista kritika erkölcsi értéktétele, mely lényegében az alkotók dekonstruált jelleméből vonja le szomorú végkövet-

keztetéseit. Itt viszont már önmagát kínálja a kérdés: akkor mi szükség ezeknek az értéktételeknek megismertetésére a szélesebb olvasóközönséggel is? Ha az esztétizmus irodalmáról állítanánk össze dokumentumgyűjteményt, aligha Rákosi Jenő Nyugat-szidalmazásából válogatnánk. Éppilyen kurta dívatja volt az Ady-gyalázás csokorba gyűjtésének is. (Az Ady—Rákosi-vita. Egy irodalmi per aktái 1915—1916-ból. Kardos László vezetésével kiadják a debreceni zsidó gimnázium VII. és VIII. o. tanulói. Debrecen 1940.) Miért van szükség továbbra is arra, hogy olyan emberek kínos szellemi verejtékével ismertessük meg az olvasót, akik napnál világosabb módon egy mukkot nem értettek az avantgárd irodalomból?

Egyáltalán nem hiányolom Lukács György 1926-os írását a kötetből, de meg kell állapítanom, hogy az a szemléletmód, aminek alapján ő ítél — az avantgárd irodalom társadalmi válság tüneteként való értékelése — még mindig a kötet írásainak többségére jellemző; még mindig ez a benyomás támad az olvasónak, ha végigdolgozza magát a kötetben. Holott nyilvánvaló, hogy az irodalomban költészeti (költészetnyelvi) válságról volt szó, ezen túlmenően pedig az esztétikai értékelés válságáról. Társadalmi válság is volt persze, ki ne tudná, de annak bemutatása és értékelése nem az irodalomtörténet feladata.

Az irodalomtörténet mindig is bénító erőnek tartotta a lukácsi értéktételeket, és megpróbálta hatálytalanítani vagy legalábbis megpróbált kibővíteni a hatályt. Egészen sokáig a magyar avantgárd irodalom kutatása csak a magyar proletár irodalom leple alatt történt: itt volt az a hely, ahol — bár elfelejtően — egyáltalán beszélni lehetett róla. Egyébként nemcsak a magyar kutatást bénította meg Lukács értéktétele hosszú évekre: köztudomású, hogy Adorno Lukács mélypont-elmélete ellenében fejtette ki a maga csúcspont-elméletét; ti. hogy az avantgárd a művészi fejlődés csúcsa. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ezt a gondolatot alkalmazta Bori Imre is a magyar irodalomra: Adorno nyomán jutott a maga eredményeire („az avantgárd a 20. századi magyar irodalom fő áramlata”), de a munkásságát behatóbban tanulmányozva kitűnik, hogy ő egy ettől eltérő, sajátos módszert alkalmazott a lukácsi értéktételek hatályalanítására. Ő a magyar avantgárd irodalom magyar jellegén, szerves, szükségszerű belső fejlődés-voltán *inszisztált*. Ha Adynak és Móricz Zsigmondnak is van avantgárd korszaka, ill. vannak avantgárd művei, akkor kétség nem férhet ahhoz, hogy MAGYAR irodalmi jelenséggel van dolgunk, amelyet lehet szeretni vagy elvetni, de elűllyeszteni, kiiktatni nem lehet. Ez a szemlélet valóban ér-

vénytelenítette ugyan a lukácsi értékítélet jogosultságát, de problematikusága az első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt: olyan hatalmas területeket akart elfoglalni, amelyeket elméleti segédeszközök híján, pusztán verbálisan sohasem tudott igazán birtokba venni.

A 70-es évekre az Adorno—Lukács értékítélet aktualitásai szerencsésen elkoptyak, s ezzel párhuzamosan haladt az irodalomtudományi intézet avantgárdkutatásának új alapokra helyezése is. Béládi Miklós és Pomogáts Béla kezdetől fogva azt hangsúlyozta, hogy elsősorban a feldolgozás, a megközelítés új szempontjainak, munkamódszerének kidolgozása a megvalósítandó feladat. Nincsen itt hely, és nincs is szükség arra, hogy munkásságuknak, és az Intézet munkásságának eme körét megrajzoljam; elég Weissgerber két hatalmas avantgárd-kötetét említenem, és világossá válik, hogy milyen erőt fektetett az Intézet egy korszerűbb szintézis megteremtésébe.

A továbblépéshez ismét az idő múlása segítette a kutatást: a posztmodernben nemcsak Adorno és Lukács ellentéte vált teljesen és tökéletesen érdektelessé, hanem maga az egész avantgárd is. Nincsen unalmasabb a tegnapi újságnál. Ebben a helyzetben viszont végre kiderült, hogy csakis úgy lehet továbbjutni a magyar avantgárd irodalom kutatásában, ha a művekre összpontosítunk, ha *egyaráni* figyelmen kívül hagyjuk alkotók és kritikusok olyan megnyilvánulásait, amelyek világnézeti válságként ábrázolják az avantgárdot, s csak azokkal foglalkozunk, amelyek költészeti válságnak tekintik, és ilyen szempontból keresik reá a feleletet. Továbbmenve: a költészeti válság stádiumai nyomon követhetők a műveken; a költészeti válság nézőpontjából értelmes olvasatot ad a magyar avantgárd irodalom kassái vonulatának szocializmusképe (amely a tudományos marxizmus olvasata alapján *szükségszerűen* ellentmondásos, ostobaságokkal teli hazugságnak tűnt), és végül értelmes olvasatot ad a jobb híján „aktivizmusnak” és „konstruktivizmusnak” nevezett szellemi-világnézeti áramlatok hatása alatt keletkezett művek értelmezése is.

Történetietlen és igazságtalan lenne azt állítani,

hogy a szerkesztők nem haladtak következetesen végig az általuk megjelölt úton, hiszen a 70-es évek végén, az avantgárd ösztönművészet szétbomlásakor még nem derült ki, hogy el kell választani egymástól az avantgárd irodalmat és az avantgárd mozgalmat is.

Nem is erre törekedtem, nem állt szándékomban az azóta eltelt tíz év irodalomfejlődését számonkérni a dokumentumgyűjteményen: a magyar avantgárd irodalom kutatásának történetében igyekeztem elhelyezni. A szövegkiadás nagyon fontos állomásának tartom Béládi Miklós és Pomogáts Béla válogatását, egy olyan irodalomközpontú szemlélet alapján létrejött munkának, mely válogatásával egyértelműen az avantgárd irodalom öntörvényű értelmezése felé mutat.

Remélhetőleg valóban széles olvasóközönség számára megvilágítja azt a tényt, hogy sem maguk az alkotók, sem pedig kritikusaik nem juthattak közelebb az avantgárd irodalmi műalkotás törvényszerűségeinek megismeréséhez világnézeti alapon. Ebből a korabeli elméleti álláspontból az következett, hogy az alkotók — amennyiben valóban avantgárd műalkotásokat hoztak létre — kénytelenek voltak esetenként egész költészetüket fenyegető elmentmodásokba bonyolítani, a kritikusoknak pedig nem volt más választásuk, minthogy világnézetiükből és irodalomszemléletüktől függően ezeket az elmentmondásokat és tehetségtelenséget, ill. a jellemtelenséget megnyilvánulásaként értékeljék. A magyar irodalmi avantgárd vitáinak dokumentumait szemlélve megállapítható, hogy támadásának fényében kitűnően kirajzolódnak az irodalom intézményrendszerének körvonalai; egy olyan intézményrendszer körvonalai, amelybe már a *Nyugat* is beletartozik. Ám a magyar avantgárd irodalom dokumentumai — a művek — másról szólnak. A válogatás legnagyobb eredménye nem az irodalmi élet avantgárd összetevőjéről keletkező kép, hanem az a bizonyosság, hogy csak nagyon szűk átjáró van a kettő között.

Dereky Pál
(Bécs)

SZELI ISTVÁN: AZ ERÓZIÓ ELLEN

Forum Kk. Újvidék, 1986. 2231.

Amikor az olvasó kezébe veszi Szei István *Az erózió ellen* című könyvét, és megnézi a tartalomjegyzéket, csodálkozva latolgatja: vajon milyen koncepció

ció válogatta és rendezte össze a kötet tanulmányait, cikkeket esszéit. Mert a könyv viszonylag rövid terjedelméhez képest mind tematikailag, mind műfajilag

túlzott sokféleséget mutat. S noha egy tanulmánykötetnek általában nem alapkövetelménye a központi szerkesztettség, itt az írások egymástól feltűnően távol eső területeket érintenek. Az olvasó tehát már-már túlságosan szerteágazó, diffúz érdeklődéssel vádolná a szerzőt, ha pillantása — rendhagyó módon — nem tévedne először a Jegyzetekre. Ezúttal érdemes itt, a könyv végén kezdeni az olvasást.

A Jegyzetekben ugyanis eligazítást kapunk arra nézve, hogy mi és miért került e kötetbe: nevezetesen, hogy az utóbbi tíz év írásából készült válogatást tartjuk kezünkben, azon írásokat, amelyek bizonyos jogi, technikai vagy egyéb okok miatt kimaradtak az 1981-ben megjelent *Történi történelem* című nagy terjedelmű kötetből. És ha emlékeztünkbe idézzük a gondosan kiválogatott, jól szerkesztett könyvet, amely pontos keresztmetszetet adja Szeli István munkásságának, rögtön felfedezhetjük azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek a jelen kötet tanulmányait az életmű egészéhez kötik. A *Történi történelem* világos tematikai csoportosításába az 1986-ban megjelent tanulmányok azonnal beilleszthetők, megtalálják helyüket, jelentőségüket, ami így, elszakítva a társtanulmányaiktól, talán nem mindig mutatkozik meg.

Az erőző ellen szerkesztésében nem vállalja fel egyértelműen, hogy az előző kötet folytatása vagy kiegészítése lenne. A hagyományos, egyszerű fejezetcímek helyett a szerző ezúttal beszédesebbeket igyekezett találni. Ez magát a kötetet látványosabbá, izgalmasabbá tette, hátránya viszont, hogy elfedi az imént említett összefüggéseket.

„Az erőző ellen” mindenesetre méltán lett kötetcím. Az írások mindegyike valami módon a pusztulás elleni küzdelemről szól, az értékmegtartás, -megőrzés, -átmentés jegyében fogant.

A szerző — tematikai alapon — négy csoportba osztja tanulmányait. Az első csoport, amely egyértelműen a *Történi történelem Közéleti napló* című fejezetének folytatása, a „magyar nemzetiségi kultúra kérdéseiről, mibenlétéről”, (7. l.) megnyilvánulási fórumairól közöl írásokat elsősorban a filológiai tanulmányok körében, esztétikai szempontok figyelembevételével. A nemzetiségi mikrokultúra történelmi kereteit, társadalmi keresztmetszetét vizsgálja, nemzet és nemzetiség viszonyának problematikusságát tárgyalja — és kétségtelenül egészséges öntudattal gondolkodik erről. Álláspontja a „nemzettel egyenjogú és egyenrangú nemzetiséggé válás” koncepciójában foglalható össze. (25. l.) Ebben a kérdéskörben azonban elkérülhetetlené válik, hogy a szerző időnként ne tévedjen úgynevezett politikai vizekre, és ez sajnos nem válik a tanulmánykötet javára. Politikai jellegű megnyilatkozásai

ugyanis idejétmúltan harsányak és ideologikusak. Manapság már nem feltétlenül érény a polgári irodalmat, Zilahyt, Molnár Ferencet irodalmi életünk negatív jelenségeiként emlegetni.

Mindazonáltal fontos módszertani útbaigazítást és szempontokat kapunk a kisebbségi kultúra vizsgálatához. A fejezet záróakkordja, a *Nyelvhasználatunk etikája* (nem azonos az 1972-ben ugyanilyen címmel publikált tanulmánnyal) a nyelvművelés kérdéseivel, a nyelv és irodalom kapcsolatával foglalkozik, és mintegy meghirdeti „az anyanyelv megvédése az ’elidegenedéstől’ tudatos innováció útján” programot. (65—66. l.)

A második nagy egység *A história tanulságai* címet viseli, és három nagy témakörből közül egy-egy írást. Közülük talán legjelentősebb a Herder-tanulmány, ami egy nagyszabású kutatás részeredményeit adja közre: egy irodalmi jelenség, a Herder-befogadás és -hatás hanyatlásának okait kutatja. Ez jó lehetőséget ad arra, hogy Szeli összehasonlításokat végezzen a magyar és a szerb irodalom 1850 és 1882 közötti szakaszában, összecsengéseket, és főleg eltéréseket mutasson ki a két nemzet irodalmának Herder-adaptációjában, nyomon kövesse a Herder-recepció tanulságait. Elsősorban védőbeszéd ez: ama végzetes, nemzethalált kimondó herderi „jóslat”-ot igyekszik megtisztítani a félreértésektől eredeti Herder-művekből vett idézetek segítségével. A fejezet további két tanulmánya is ezt a korszakot választja tárgyául, csak a feldolgozás történi egészen más szempontok szerint: stílustörténeti és összehasonlító-elméleti közelítésből. Külön figyelmet érdemel a ’preromantika-vita’ összegzése, egyfajta szintézisre való törekvés megnyilvánulása.

Szeli István nemritkán választ évfordulót ünnepül arra, hogy jeles alkotók kevésbé ismert munkáiról írasson. Ez történik a *Látószög* első tanulmányában. Arany János *Irodalomtörténetének* bemutatására a költő halálának századik évfordulója szolgáltatja az alkalmat. A szerző végigvezet bennünket a könyv történeti vonatkozásain, és pontosan helyezi el azt az Arany János-i életműben. A nagykőrösi tanárkodás éveiben íródott „tankönyv” összevettetik korának más irodalomtörténeti szakkönyveivel, hibái és erényei mind megmutattatnak. Szeli István feltétlenül azonosul a költői célkitűzéssel, miszerint szűkebb, „kiszűrni a magyar irodalom többszázados múltjából az esztétikailag továbbítható anyagot”. (153. l.)

A kötet egyik legjelentősebb és egyben legvitathatóbb tanulmánya a *Jelenütfunkciók Babits irodalomtörténetében* címet viseli. Szerkezetileg és stílusában ez a legényesebben megírt cikk, lendületes, tömör, összefogott írás — ugyanakkor tartalmával,

tényszerű megállapításaival vitára sarkallja olvasóját. Legelőször nem érthetünk egyet azzal, hogy Babits véleményét az „igen tiszteletreméltó írókat” illetően tükröznék azok a sebtiben megfogalmazott összegzések, amelyeket Szeli ad közre könyve 154. oldalán: (talán itt a legsajnálatosabb az, ami egyébként az egész tanulmánykötetre nézve igaz, hogy a jegyzetekben általában nincsenek megjelölve az egyes idézetek, hivatkozások pontos forrásai):

„[Babits] bevallja, hogy az unalmas Klopstockot nem olvasta, a pózoló Byronon 'könnyen ásit', Goethe élvezet, s a közhit ellenére nem szintetizáló szellem, hanem csak egy halomba hordja élete dokumentumait. Tolsztoj *Háború és béke*-je közel sem tökéletes regény, s az író olykor szinte ügyefogyottan filozofál.”

Ezek a tömör summázatok egysíkú, feltételes olvasatai Babits megállapításainak, hiszen (feltehetően) ugyanezekben a babitsi írásokban ugyanezekről a szerzőkről a következőket is olvashatjuk:

„S akkor jött egy nagy könyv, Oroszországból, a kornak legnagyobb s talán legremekebb írói alkotása [...] Tolsztoj könyve volt ez, a *Háború és béke*. Alighanem a legjobb regény a világirodalomban, noha nem a legtökéletesebb.” (418. l. Szépirodalmi Kk., 1979.) vagy: „[Goethe] nyolcvankét éves korában még óriás alkotást fejezett be, a *Faust* második részét. Megadatott neki, hogy ezzel egész életművét méltón tetetőzze.” (343. l.) Vagy: [Byron: *Don Juan*] „A gúny üdítően éles levegője jár át itt mindent, s elveszi az avultság illatát. A banalitások mintegy ellenmérge ez. Az érzelmes nagy szónoki kitörések maguktól elvesztik olcsó komolyságukat ebben a légkörben, s valami delikát paródiaízt nyernek.” (316. l.) Ezek után legalábbis kétkedéssel fogadjuk a Babitsra irányuló többi, még ha olykor jogosnak is tetsző kritikát. Szeli kizárólagossággal vádolja Babitsot, túlzott arisztokratikussággal, egyet-

értve azokkal, akik szerint Babitsnak pusztán „magánvéleménye” (159. l.) van az európai irodalomról. Számunkra kérdés: nekünk mindannyiunknak nem csak magánvéleményünk lehet-e az irodalomról, a műalkotásokról? Ez önmagában nem lehet érték-mérő.

Magát az „európai irodalom koncepciót” már meggyőzőbben bírálja Szeli István. Rámutat annak belső ellentmondásaira, mindennekielőtt arra, hogy ez nemcsak térben, de időben is túlkorlátozott babitsi fogalom, melynek határai nem egyértelműsíthetők, és valóban nem lehetnek kizárólagosak.

A könyv további részében szépirodalmi művek elemzései következnek, és itt új lendületet vesz a szerző tolla. Jó sikerült „kísérlet” (171. l.) válik Debreczeni József *Hideg krematórium* című regényének elemzése. Logikusan megszerkesztett, lényegre törő kritika ez, találóan megválasztott, plasztikus idézetekkel tűzdelve, felkelti az olvasó érdeklődését a könyv iránt. Jelentős tanulmány a Herceg János novellagyűjteményéhez írt előszó is, kár, hogy néhány sablon befurakodott a gondolatok közé („valósággal aládúcolt művészi felépítmény”, „tudatalakító tényezők” olvassuk a 188. oldalon).

A kötetet a *Halottnak kertje* című fejezet zárja, amelyben Szeli Thurzó Lajos költészetét, Töke István anekdotagyűjtő munkáját, valamint Gál László, a „vajdasági magyar szatíra és humor mesterének” (217. l.) munkásságát méltatja — leginkább azért, hogy őket is megvédje az „erőziótól”, emlékeztünkbe idézve egy-egy verset vagy kedves anekdotát.

A könyv tanulmányai, szerkesztésbeli hibájuk és néha vitatható állásfoglalásai ellenére is, kétségtelenül bizonyítják Szeli István sokoldalúságát, és tovább gazdagítják a kortárs irodalomtörténeti, irodalomelméleti kutatásokat.

Rohonczi Edit

Schulek Tibor

(1904–1989)

Rendkívüli egyéniség távozott körünkől. Schulek Tiborról szólván a régi magyar irodalom tudósai és kedvelői számára ez a jelző nem temetési búcsúszólam. Nem ismerte a tudósi féltékenységet, nem zárkózott be szakmai ismereteinek szűkebb körébe, haláláig önzetlen segítőkészséggel, vitakedvvel, baráti szóval, lelkeszi szeretettel és jóakarattal vett részt a magyar reneszánsz és barokk irodalom híveinek munkájában. Derűs és kiegyensúlyozott egyénisége nem sejtette, hogy viharos élet áll mögötte: tábori lelkészként a doni hadsereg poklát élte át, komáromi evangélikus hívei közül pedig az ötvenes évek politikai fanatizmusa távoltotta el. Mint tudós, „*Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*” című 1939-ben közreadott monográfiájával a két háború közötti évtizedek legjobb íróportréját rajzolta meg. A régi magyar irodalom tárgyköréből akkor Eckhardt Sándor két Balassi-könyvén kívül hasonló elmélyültségű, színvonalú és máig tartós érvényű munka nem jelent meg. (Most szigorúan a monográfia műfaján belül maradva.) Ez a könyve olyan sokfelé nyitott további utakat, annyira megmozgatta a kutatókedvet, nemegyszer félmondatnyi megjegyzéseivel, hogy a magyar reformációt kutató szaktudomány a mai napig haszonnal forgatja.

Bornemisza-monográfiájának elkészülte után az evangélikus gyülekezeti éneklés irodalma foglalkoztatta. E kutatótevékenységének terméke többek között a *Váradi Énekeskönyv* 1975-ös hasonmás kiadásához frott kísérő tanulmánya.

E sorok írója személy szerint is hálával tartozik Schulek Tibornak, aki az akkor ifjú Bornemisza-kutatót szakmai tanácsaival segített és barátságába fogadta.

Könyve mottójául egy Bornemisza-ének versfőinek latin jelmondatát választotta. Eszerint élt és halt: „*Mihi autem absit gloriari, nisi in cruce domini nostri Jesu Christi.*”

Nemeskürty István

A kiadásért felelős az Akadémia Kiadó Vállalat főigazgatója

Szedés: ROLICAD Kft.

Felelős szerkesztő: Komlós Tibor

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 12,25 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Bíró, F.</i> : Le programme poétique de Csokonai	351
<i>Tavner-Tóth, E.</i> : Les changements du monde entier dans la revue Hazai 's Külföldi Tudósítások (Chronique du Pays et de l'Étranger)	370
<i>Kiss, J.</i> : Előre! (En avant!) (Les variants d'une devise de Uhland jusqu'à Petőfi)	390

Bulletin

<i>Török, L.</i> : L'influence des lectures de prose de littérature antique dans les épigrammes de Janus Pannonius	415
<i>Orlovsky, G.</i> : Contribution à l'édition facsimile du codex Balassi	425
<i>Pásztor, E.</i> : Le nombre des lettres de Ferenc Kazinczy	427
<i>Kérényi, F.</i> : Du début de carrière littéraire de József Eötvös et de la qualité d'auteur de Csél	428
<i>Ratzky, R.</i> : Sándor Petőfi, magistrat du Tribunal civil de trois départements	432
<i>Schelken, P.</i> : La sténographie étrange de Árpád Tóth	433

Documents

<i>Szelestei N., L.</i> : Lettre de Péter Pázmány à Gergely Pethő	438
<i>Jankovics, J.</i> : Deux documents concernant Miklós Bethlen	439
<i>F. Csanak, D.</i> : Le variant autographe de trois poésies de Attila József	443

Atelier

<i>Di Fancesco, A.</i> : La chanson de geste, comme poésie de formule	446
<i>Rűbberdt, I.</i> : Deux poésies entre le modernisme et l'avantgarde	458
<i>Angyalosi, G.</i> : Kakuk Marci: le picaresque et le bouddhiste	465

Revue

Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale, et en Europe Orientale (<i>Delon, M.</i>)	473
Petőfi-adattár I—II. (Documentation de Petőfi, Vol. I—II.) (<i>Orosz L.</i>)	476
J. Soltész Katalin: Arany János verselése (La versification de János Arany) (<i>Kecskés, A.</i>)	478
Bodnár György: A „mese” lélekvádorlása (La métamorphose de la „fable” (<i>Angyalosi, G.</i>)	482
Jelzés a világba (A magyar irodalmi avantgarde dokumentumai) (Un signal au monde extérieur) (Les documents de l'avantgarde littéraire hongrois) (<i>Dereky, P.</i>)	485
Szeli István: Az erózió ellen (Contre l'érosion) (<i>Rohonczy, E.</i>)	488

Chronique

